Vilniaus gimtadieniui

VILNIUS – TAI KARALYSTĖ

Iš redakcijoje nugirsto pokalbio su Dainium RAZAUSKU

Švenčiame Vilniaus gimtadienį – pirmąjį paminėjimą prieš 700 metų viename iš Gedimino laiškų. Kita vertus, jau I tūkstm. Vilnios ir Neries santakoje nuolat gyventa, gyvenvietės čia būta net paleolito laikais. Kas tad yra Vilniaus pradžia?

Viskas pasaulyje sąlygiška. Na, gyveno čia žmonės prieš kelis tūkstančius metų, bet gal tada dar nebuvo miesto, tada dar išvis nebuvo miestų – tik laikinos medžiotojų gyvenvietės patogiuose paupiuose. Paskui, pradedant neolitu, gyvenvietės darėsi pastovios, žmonės pradėjo kurtis ir tvertis, kai kurias gal jau ir miestais galima pavadinti. Ilgainiui ir čia jau miesto būta, bet ar Vilniaus? Ar tikrai taip vadino šią vietą senieji, vien iš archeologijos težinomi jos gyventojai? Šito negalime tvirtai pasakyti. O štai karaliaus Gedimino laiške jau minimas Vilnius. Na, kad miestas galėtų tapti sostine, jis jau kurį laiką turėjo ne tik būti, bet ir būti svarbus, ir veikiausiai jau tuo pačiu Vilniaus vardu. Tačiau nuo kada? Nežinia. Viena aišku: nuo Gedimino laiško – tikrai. Todėl tas laiškas ir tampa savotiška gaire.

Vis dėlto jos nedera pervertinti, paversti stabu. Iš tikrųjų tai nėra Vilniaus gimtadienis nei vardadienis. Vilnius tikrai jau bus buvęs prieš tai ir kurį laiką tikrai jau bus buvęs vardu Vilnius. Tik pagalvokite, jei kitados parašėte kam nors laišką, kuris, pasirodo, tapo ankstyviausiu iš visų išlikusių jūsų laiškų, ir dabar kiti ketina pagal to laiško datą minėti jūsų gimtadienį! Tai klaida net pagal apibrėžimą – kad parašytum laišką, jau turi būti gimęs gerokai anksčiau! Panašiai ir čia: rašytiniai dokumentai iš tikrųjų nėra ir negali būti istorijos atskaitos taškas. Na taip, rašytiniai dokumentai vieninteliai iš visų istorijos šaltinių yra lyg ir tiksliai datuojami. Bet ir tai galų gale netiesa – kalendoriai daug kartų keitėsi, net ir dabar pasaulyje nėra vieningo, tad sausio 25-oji prieš 700 metų visai nebūtinai yra dabartinė sausio 25-oji. Kita vertus, datų tikslumas yra ne absoliutus, o santykinis – jos tikslinamos viena kitos atžvilgiu.

Man atrodo, ką nors iškeliant ir pagerbiant, svarbiausia nepagrįstai nepažeminti ir nepaniekinti ko nors kito. Pavyzdžiui, pagerbiant pirmąjį išlikusį rašytinį Vilniaus paminėjimą, nepaniekinti kitų, galbūt neišlikusių, ankstesnių rašytinių jo paminėjimų, o galų gale ir nerašytinių – juk žmonės neabejotinai jau anksčiau daug sykių minėjo, tarė, šaukė, netgi dainavo Vilniaus vardą (Jono Basanavičiaus surinktos lietuvių dainos apie Vilnių, kad ir vėlyvesnės, neleidžia tuo abejoti). Kita vertus, išlikę popieriai irgi gali pražūti, išlikimas apskritai yra svirus, nepatikimas, atsitiktinis dalykas. Na taip, labai svarbus, bet ne lemiamas.

Šiaip ar taip, vienas senovės anglų (anglosaksų) dainius, X a. pradžioje ar kiek anksčiau keliavęs po Europą, sudarė įvairių jo aplankytų kraštų sąrašą ir jame paminėjo *Wiolena and Vilna and Wala rices* (sen. ang. *rice* – ‘karalija, valda, sritis’). Žymus mūsų išeivijos kalbininkas Antanas Salys, pateikęs šį sakinį, padarė tokią išvadą: „Iš vardų panašumo galima būtų spėti, kad tai Veliuona ir Vilnius, bet įrodyti, trūkstant kitų duomenų, tai neįmanoma.“[1] Bet neįmanoma ir paneigti. Juolab kad senoji Vilniaus pavadinimo lytis yra *Vìlnia* (vyr. g. *Vilnius* atsiranda bene tik nuo XVI a.)[2], tad senovės anglų dainiaus užrašymas, jame *-l-* tariant minkštai, yra visiškai tikslus. Žodžiu, X a. pradžioje senovės anglų keliautojas yra visiškai tiksliai paminėjęs senąjį Vilnių, tik labai aplaidžiai nenurodęs geografinės ilgumos ir platumos, todėl mes dabar juo nė už ką nepatikėsime, ar ne? Bet ar yra nors vienas konkurentas, nors vienas kitas pretendentas į paminėtojo vietovardžio *Vilna* vietą?

Panašus ir Lietuvos vardo pirmasis išlikęs rašytinis paminėjimas Kvedlinburgo analuose 1009 m. Pačiam Lietuvos vardui tikrai daugiau nei tūkstantis, daugiau nei pusantro tūkstančio, o gal ir dar daug daugiau metų. Be rašytinių dokumentų, esama ir kitų priemonių jo amžiui nustatyti, pavyzdžiui, kalbinių. Akademikas Zigmas Zinkevičius tai padarė remdamasis slaviškuoju redukuotu Lietuvos pavadinimu *Litva* (kuris ir

1 Antanas Salys. *Raštai*, II: *Tikriniai vardai*. Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1983, p. 173; žr. Aleksandras Vanagas. *Lietuvos miestų vardai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 279; Zigmas Zinkevičius. *Senosios Lietuvos valstybės vardynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2007, p. 39 ir kt.

2 A. Salys, *ten pat*, p. 174; A. Vanagas, *ten pat*, p. 280–281.

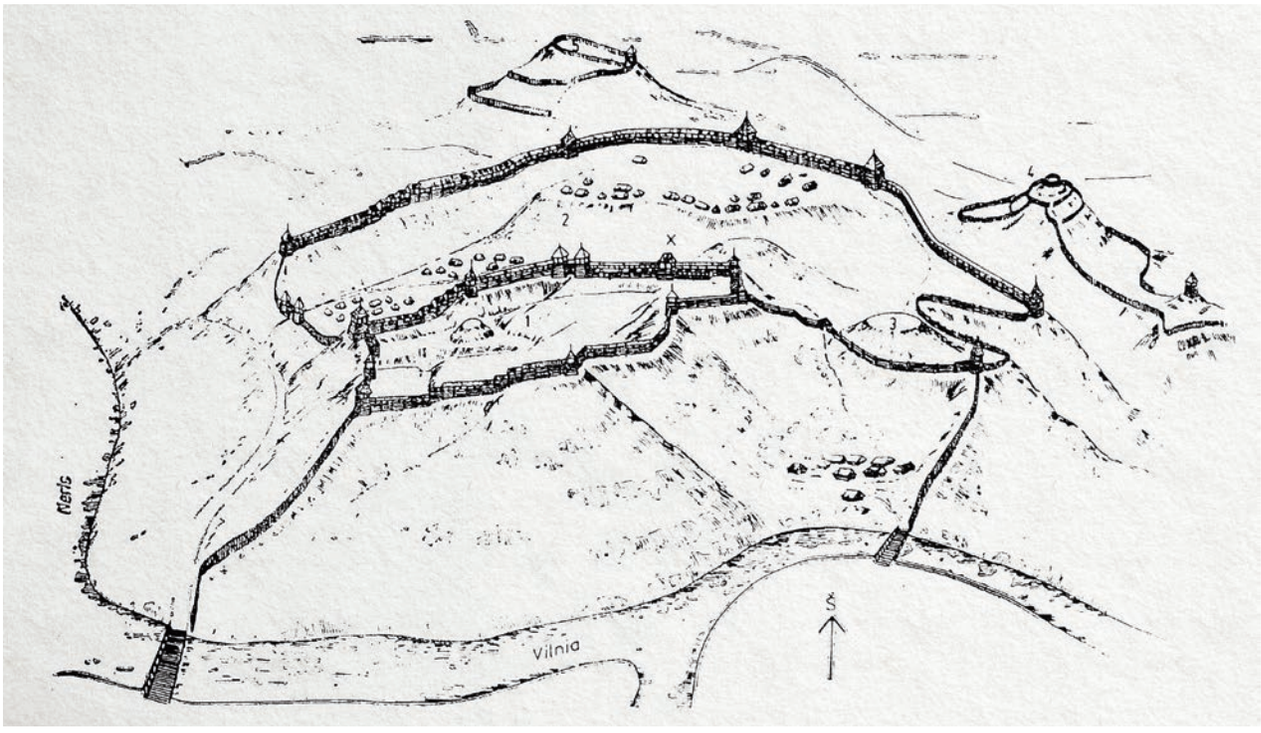

Taip XI–XII a. galėjo atrodyti Kreivoji pilis ant Plikojo ir kitų kalvų. Sigito Lasavicko piešinys.
Saugomas Lietuvos literatūros ir meno archyve

buvo paminėtas lotyniškai *Litua*). Kadangi slavų prokalbėje redukcija iš *Lietuva* į *Litъva* ir galiausiai į *Litva* galėjo įvykti tik I tūkstm. pirmoje pusėje (vėliau perimtas vardas nebebūtų sutrumpintas ir dabar skambėtų kitaip), vadinasi, tuo metu vardas *Lietuva* jau buvo žinomas. Zigmo Zinkevičiaus žodžiais: „Slavai su Lietuvos vardu susipažino daug anksčiau, negu atsirado Kvedlinburgo analų įrašas. Šį vardą jie gavo dar tada, kai tebeturėjo sveiką dvibalsį (plg. *Lietuva* < **Leituva*) arba, greičiausiai, vykstant šio ir kitų dvibalsių vienbalsinimui, kurį tyrėjai linkę nukelti net maždaug į IV amžių po Kristaus (!).“[3] „Beje, archeologai lietuviams būdingus materialinės kultūros elementus konstatuoja buvusius net I–III amžiais. Kaip matėme, maždaug nuo tų laikų vartotas ir Lietuvos vardas (tai rodo slavų *Litva*).“[4] Bet šitaip nubrėžiama tik viršutinė riba – „ne vėliau negu“, o į praeitį išvis jokių ribų nėra. Taip, įrodyti neįmanoma, bet neįmanoma ir paneigti, kad Lietuvos vardo būta jau tada, kai senovės rytų, o gal apskritai senovės „baltai“ (ar kažkokia jų dalis) suvokė bent šiokį tokį savo bendrumą, vieningumą.

3 Zigmas Zinkevičius. *Šventasis Brunonas ir Lietuva: Lietuvos vardo paminėjimo istorijos šaltiniuose tūkstantmečiui*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2010, p. 33.

4 *Ten pat*, p. 35. Dar žr. Zigmas Zinkevičius. *Lietuvos vardas: Kilmė ir formų daryba*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2010, p. 38; Zigmas Zinkevičius. *Senosios Lietuvos valstybės vardynas*, p. 33 ir kt.

Pagaliau mordvių tautosakoje yra išlikęs mitinės Perkūno sutuoktinės vardas *Litova* (dabar šiuo vardu pavadinta net moterų draugija – prašome pasigūglinti). Vardas perimtas be slavų tarpininkavimo, vadinasi, turėjo atsirasti dar tuomet, kai mordviai – Pavolgy gerokai į pietryčius už Maskvos – gyveno pagrečiui ir pramaišiui su senaisiais rytų „baltais“, kurie, vadinasi, jau vadino save lietuviais (Mordvoje net tebesama kaimo *Litva*, tiesa, jau suslavintu vardu).

Tik šitokie „neistoriniai“ argumentai nesuteikia konkrečios datos, tinkamos fejerverkų dūmais paleisti pinigus.

Vilnius, kadangi pavadintas pagal upėvardį, pagal Vilnią, o upėvardžiai ganėtinai konservatyvūs, tai labai tikėtina, kad šitaip vadinamas jau bent keli tūkstantmečiai...

Man atrodo, lietuviams, vėlai pradėjusiems rašyti, ypač svarbu neperdėti rašytinių dokumentų reikšmės, o suvokti tikrąją praeities erdvę ir gelmę. Suvokti pačios tikrovės gelmę, niekuomet netelpančią į jokius Prokrusto popierius.

Istorinis, medinis, mūrinis, gelžbetoninis, stiklinis miestas ir Vilniaus idėja, dvasia, dvasinė šerdis. Kur ji glūdi, kaip ji apčiuopiama, ar įmanoma apie tai kalbėti?

Pirmiausia tai milžiniška daugianarė pasakų pilis, užėmusi visą vadinamąjį Kalnų parką ir dar vieną kalvą, atsidūrusią už Olandų gatvės, prie laidojimo namų, kuri dabar su geodeziniu bokšteliu viršuje

(tikėtinai tikrasis Tauro kalnas, ant kurio staugė Gedimino sapnuotas vilkas). Šitas senasis medinis Vilnius žuvo didžiai simboliškai – pusbrolių Jogailos ir Vytauto tarpusavio kare, kuriame jie vienas prieš kitą buvo pasišaukę svetimšalius – vienas lenkus, kitas vokiečius. Ir vaikaičių pasišaukti svetimšaliai sutrypė Gedimino Vilnių. Svetimi retai patys taip sutrypia, kaip pasišaukti saviškių, brolio prieš brolį. Visa Lietuvos istorija to pamoka, tik, sprendžiant iš dabarties, taip ir neišmokta...

Norint patirti šį aukštutinį, „aukštąjį“ Vilnių, reikia atmerkti vidinę akį, dvasinės vaizduotės akį. Beje, kaip tik nuo buvusios versmės ties Krivių gatve (kuri jau dabar, XXI a., buvo nusavinta, numelioruota, pasibaisėtinai užstatyta ir išparduota) per gilią raguvą tolumoje matyti Čiurlionio „Miestas. Preliudas“ su skriejančiu balzganu pusiau skaidriu Vyčiu – apačioje miglose skendintis Užupis ir tolumoje pasakiškas bokštų bei terasų šlaitas, kuriuo dabar Subačiaus link kyla Maironio gatvė. Vaikas esu sapnavęs šitą šlaitą su bokštais, terasomis, tvenkiniais, kriokliais, žydinčiais sodais, arkomis... Tokį, koks jis turbūt niekada nebuvo – arba visada „yra“.

O patį „aukštąjį“ Vilnių iš pietų pusės, lyg nuo Gedimino pilies kuorų, yra nupiešęs archeologijos pranašas architektas Sigitas Lasavickas.

Kai lietuvis išdavė savo širdį, nusigręžė nuo savo širdies, ir brolis pakėlė ranką prieš brolį, tuomet Karalystė žlugo į kunigaikštystę, Karalių miestas sudegė, ir aukštasis Vilnius susmuko į žemąjį, apatinį, kuris pabaliais užkermėjo, užtauko mūrinis, gelžbetoninis, stiklinis. Tokia beveidė, visų pereinama „Europos aikštė“.

Vilnius įvairus. Matyt, skirtingai jį jaučia, suvokia Pašilaičių ir Antakalnio, senamiesčio ir priemiesčių gyventojas. Koks Tavo Vilnius? Kas jam priklauso? O ko jame nėra?

Aš nuo kūdikystės antakalnietis (nors pirmus dvejus su puse metų gyvenau Basanavičiaus gatvėje). Beje, esama senojo Vilniaus žemėlapių, kuriuose Antakalnis prasideda iškart už Vilnios, nuo pat Kreivojo kalno, nuo pat senojo aukštojo Vilniaus ir nusidriekia kalvomis tolyn į šiaurę. Šiaip ar taip, pagal apibrėžimą Antakalnis – ant kalno. Tai aš ir esu to aukštojo Vilniaus gyventojas – ir pagal pavadinimą, ir širdimi. Svajonių Vilniaus. Be svajonių, be Svajonės jame iš tikrųjų nėra ką veikti...

Labai taikli Tavo klausimo pabaiga – „ko jame nėra?“! Pažįstu dailininką tapytoją, kuris gyvena Vokiečių gatvėje, aukšto namo palėpėje, ir pro langą mato ištisą Vilniaus panoramą nuo Pavilnio kalvų rytuose ligi televizijos bokšto vakaruose. Tai jis pro langą tapo Vilniaus peizažus... be dangoraižių. Be viso to beviltiškai negabaus lindimo į akis, noro išsikišti, išsišokti, pasirodyti, rodytis, atrodyti – vis iš negalios būti.

Namus galima perstatyti. Daug sunkiau atstatyti sugriuvusias sielas.

Vilnius nuo Gedimino laikų – atvėręs vartus religijoms ir tautoms, tolerantiškas, margas, teigiantis ir liudijantis gyvenimo greta ir sugyvenimo galimybę. Ar tokie pat atviri esam ir šiandien?

Visai nematau nei kuo čia džiaugtis, nei juo labiau didžiuotis. Atvirumas dviprasmiškas. Dvasine prasme „atviras“ gali reikšti negebantis pastoti, priimti giliai širdin savosios užduoties, savojo Įkvėpimo ir išnešioti jo, kad paskui galėtų ir turėtų ką pagimdyti. Nėštumui būtinas užsidarymas, šventas „hermetiškas“ uždarumas. Kaip toje pasakoje, kur mergaitė turėjo tylėdama, negalėdama pasiaiškinti naktimis kapinėse dilgėles rauti, verpti ir broliams išgelbėtojams marškinius austi... Pernelyg „atviri“ žmonės nevaisingi.

Ir viduramžių Vilniaus kosmopolitiškumas – ne iš gero gyvenimo. Galimas dalykas, du šimtai metų nepaliaujamo karo su kryžiuočiais paprasčiausiai išsekino ir dvasiškai sugniuždė. Karinė pergalė galų gale buvo pasiekta, bet nebeliko supratimo, ką gi šitaip gynėme. Nebeliko užtaiso, džiaugsmo būti savimi. Priveikė noras būti kitu. Gal kad taip nebežemintų, nebetryptų iš visų pusių... Ir ne tiek čia tų kitų privažiavo, kiek mūsų pačių kitais virto. Ir nuo tada tai tebesitęsia. Visa, kas mūsų, atrodo neverta, nerimta, neįtikinama, prasta, gėdinga... Kad būtum žavus ir geistinas, turi būti kitas, svetimas. Tiesiog pradinė, būtina sąlyga.

O tai reiškia – svetimas sau.

Žmogus jaučiasi taip, tarsi jo širdis būtų netikusi, atmeta savo širdį, meta ją po kojom pirmam sutiktajam kaip nieko vertą pigieną, ir kuo tasai svetimesnis, tuo nuolankiau. Štai koks tas „atvirumas“.

Manau, kad ir rašytiniai dokumentai mūsų taip garbinami dėl to, kad juos apie mus yra parašę kiti, svetimi.

Visada jaunas Vilnius – naivi iliuzija ar savigarbos, kultūrinės atminties stoka?

„Jaunumas“, „naujumas“ – tai ideologinė smegenų skalbimo priemonė. Kai tik parūpsta ištrinti esamą turinį ir įdiegti kitą, svetimą, pabrėžiamas „naujumas“. Stalinas norėjo nugriauti „seną“ Onos bažnyčią ir per ją nutiesti „naują“ greitkelį iš Leningrado (dabar Peterburgas) į Minską. Apskritai rusų bolševikai buvo jauni ir modernistai,

M. K. Čiurlionis. Miestas. Preliudas. 1908–1909 m. Saugoma Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje

vokiečių fašistai buvo jauni ir modernistai, kinų chunveibinai buvo jauni ir modernistai. Ir griovė, naikino, žudė visa, kas „sena“. „Sugriausime senąjį pasaulį“, ar kaip ten jų himnas, ir „pastatysim naują, jauną.“

Tačiau visa, kas nauja, kas jauna, – sensta, ir kuo naujau, tuo sparčiau. Ir pats „naujumo“ garbinimas jau gerokai senstelėjęs, netgi, sakyčiau, pakriošęs...

O kai esi savimi, nei „jaunumas“, nei „naujumas“ nerūpi. Esi su visa praeitimi ir ateitimi nuolat *dabar*. Kaip medis: jo ir šaknys (praeitis), ir kamienas (dabartis), ir laja (ateitis) yra *dabar*, jis ir senut senas (kelmu), ir jaunut jaunas (atžalomis).

Būnant savimi nereikia idealų, kuriais galėtum užstoti ir atstoti tikrovę, nereikia ideologijos, kuria rūpėtų įtikinti kitus ir pateisinti save. Tikrasis Vilnius esti pats sau, būva pats savimi, nepriklausomai nuo ideologijų, nuo svetimšalių parašytų dokumentų. Kai vilniečiai atpažįsta savo Vilnių ir pripažįsta, priima ir įsileidžia, jis palengva atgyja ir skleidžiasi, leidžia atžalas, ir lyg pro kokį šydą aplinkui ryškėja, švinta Karalystė... Vyresnieji tai prisimena, nuo 1988-ųjų ligi 1990-ųjų ir gal dar kurį laiką taip buvo. O kai žmogaus sielą ir Vilnių užgyvena prašalaičiai, kurie jo neatpažįsta, jį atstumia, paniekina ir pamina, jis susitraukia į šaknį, į sėklą, pasitraukia atgal į miško pridengtas užmiesčio kalvas, į Antakalnį, ir laukia pilnaties.

VILNIUS IS A KINGDOM

This year we commemorate the 700th anniversary of Vilnius, associated with the first mention of the Lithuanian ruler, Grand Duke Gediminas, and the capital city in a letter dated 25 January 1323 and sent to German cities inviting craftsmen and merchants to come to Vilnius. Culturologist Dainius Razauskas discusses the origins of the city – it has been settled for several thousand years, and the place name *Vilna* was recorded even earlier, in the 10th century. The development of the city from wood, to brick, to reinforced concrete, to a glass Vilnius – reflects not only different epochs, but also the changed relationship with this place. For someone feeling the spirit of the city, it remains the city of kings, whose vision is still seen in dreams and fantasies.

Šiemet minime Vilniaus 700-mečio jubiliejų, siejamą su pirmuoju Lietuvos valdovo, didžiojo kunigaikščio Gedimino miesto ir sostinės paminėjimu 1323 m. sausio 25 d. laiške Vokietijos miestams, kuriuo į Vilnių kviečiami atvykti amatininkai ir pirkliai.

Mažiau kam žinomas kitas istorinis faktas, kad Lietuvos valstybę valdant didžiajam kunigaikščiui Vyteniui pirmoji Gedimino pilis buvo Žemaitijoje, ant dabartinio Padievaičio piliakalnio (Šilalės r.). Neseniai, 2020–2021 metais, Klaipėdos universiteto archeologai Gintautas Zabiela ir Vykintas Vaitkevičius ten surengė archeologinę ekspediciją ir sutiko pasidalinti savo atradimais.

GEDIMINO PILIS ANT PADIEVAIČIO PILIAKALNIO

Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto archeologą, doc. dr. Gintautą ZABIELĄ kalbina Juozas Šorys

■ *Pradžiai gal galite trumpai aptarti bendrą geopolitinę ir istorinę situaciją, nulėmusią pirmosios Gedimino pilies ir Padievaičio piliakalnio įkūrimą?*

Istorinė Žemaitijos situacija XIII–XIV a. pradžioje bendrais bruožais yra žinoma. Tuo metu ji jau buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) dalis, ypač svarbi kovose su Kryžiuočių ordinu. Kita vertus, žinome labai nedaug, nes trūksta to laikotarpio rašytinių šaltinių, nedaug atlikta mokslinių tyrimų. Kai prireikia duomenis sukonkretinti, klausimų būna daugiau nei atsakymų, juolab kad neretai inertiškai įsivaizduojame kiek vėliau susiformavusias Žemaitijos ribas, tarkim, vadinamąją istorinę Žemaitiją, kuri buvusi į vakarus nuo Nevėžio ir į šiaurę nuo Nemuno. Bet XIII a. viduryje gentinė situacija buvo kitokia. 1253 m. nemažą dabartinės Žemaitijos dalį buvo užėmęs Kuršas, į ją nuolat kėsinosi ordinas, ypač į Ceklio bei kitas netoli jūros buvusias žemes. XIII a. šiose žemėse gentinį, priešvalstybinio istorinio vystymosi etapą dar tik keitė valstybinis LDK etapas. Žemaitija tuo metu lydėsi iš kelių aplinkinių genčių. Pavyzdžiui, iki šių dienų nėra aiški šiaurinė žemaičių ir žiemgalių riba, taip pat ir pietinė, kur ribojosi su skalviais, nors dabar lyg ir žinome, kad skalviai gyveno prie Nemuno, dabartinėse Pagėgių ir Šilutės apylinkėse. Vis dėlto, kas skirtingų genčių sąlyčio zonose dominavo – skalviai, žemaičiai ar kuršiai, vienareikšmiškai dar negalime pasakyti. Neaišku, ar Karšuva, pietinė žemaičių žemė, buvo būtent žemaičių gyvenama teritorija, gal ten buvo įsikūrusi karšuvių gentis? Kai kurie tyrinėtojai bando juos išskirti kaip atskirą gentį, nors Karšuvos archeologiniai radiniai niekuo nesiskiria nuo žemaičių. Iš esmės žemių pavadinimai sietini ne su etninėmis grupėmis, o su administraciniais vienetais (XIV a. žinomos Žemaitijos Trapėnų, Medininkų ir kitos žemės). Kai kurios gentys ordino buvo nugalėtos, jos pasitraukė į Lietuvos valstybę, todėl jų gyventas žemes valdyti nebuvo sudėtinga. Neaiški ir rytinė to meto Žemaitijos riba: kas buvo įsikūrę žemėse, apimančiose dabartinius Kėdainių ir Raseinių rajonus? Archeologijos duomenimis, ten gyveno aukštaičiai, bet kur buvo jų sąlyčio su žemaičiais linija?

Tad galima apibendrinti: XIII a. gentinė ir etnokultūrinė situacija dar nėra pakankamai ištirta, kita vertus, akivaizdu, kad Žemaitija buvo tarsi uola, kurios ordinas taip ir neįveikė. Nepaisant to, kad XIV a. pabaigoje Vytautas išdavė žemaičius, užrašydamas juos mirtiniems priešams... Manau, kad ir aptariamuoju laikotarpiu valdęs Vytenis, įvertinęs atkaklų žemaičių pasipriešinimą ordinui, palei Jūros ir Akmenos upes steigė gynybinių pilių sistemą. Vienoje iš jų įsikūręs jo brolis Gediminas vadovavo visai krašto gynybai. Įdomu, kad ši pilis buvo ne Žemaitijos viduryje, o pakraštyje. Tai galima paaiškinti – juk panašiai elgėsi ir kryžiuočiai: siekdami nugalėti ir sau pajungti Žemaitiją, jie pagrindinę atsparos pilį statėsi nuošaliau, pačiame užkariautų teritorijų pakraštyje, prie Nemuno, kad prireikus, būtų kur pasitraukti.

Kada ir kokiomis aplinkybėmis buvo pastatyta Gedimino pilis Padievaityje?

Padievaičio piliakalnis dabar yra vakarinėje Žemaitijos dalyje, pora kilometrų į pietus nuo Kvėdarnos, prie Jūros upės ir jos intako Druskinio, Šilalės rajone. Daug Lietuvos pilių pavadinimų yra kilę iš vandenvardžių, o Padievaičio piliakalnio

Padievaičio piliakalnis prieš tvarkymą iš šiaurės vakarų pusės. 2021 m. sausio 19 d.

vardo kilmė kita. Pavadinimas „Gedimino pilis“ primena kilmingą jos valdytoją. Tokie atvejai istoriškai reti (nors Žemaitijoje žinoma ir XIII a. Vykinto pilis), tad išsyk suprantame, kad tokių pilių statusas buvo išskirtinis. Juolab kad minimas ne koks eilinis savo žemes valdęs kunigaikštis, o būsimasis Lietuvos valdovas (juo tapo po Vytenio mirties). Į tai istorikai dėmesį atkreipė daugiau nei prieš šimtą metų. Pastebėta ir tai, kad kai kurie Lietuvos valdovai pripažino diarchiją: tai tokia struktūra, kai vienas dinastijos atstovas būdavo pagrindinis, jo statusas buvo kiek aukštesnis, o kito – žemesnis, jis būdavo atsakingas už tam tikrą provinciją.

Gediminas, dar netapęs valdovu, kai kurių istorikų išties buvo vadinamas submonarchu. O kokiuose rašytiniuose istorijos šaltiniuose minimas Gedimino pilies pavadinimas?

Gedimino pilies pavadinimas minimas jo priešų, Kryžiuočių ordino, XIV a. pradžios metraščiuose. Nuo 1307 iki 1329 m.

Ar nekilo sunkumų nustatant, kad įvardytoji Gedimino pilis buvo būtent ant Padievaičio piliakalnio?

Archeologai naudojosi istorikų įdirbiu. Apie tai net kelis straipsnius yra parašęs garsusis medievistas Edvardas Gudavičius. Žinoma, kad Gedimino valdos buvo ir jo pilis stovėjo Pagraudės valsčiuje. Jis su Pagraudės valsčiumi susiejo Paragaudžio apylinkes. E. Gudavičius daugiausia rėmėsi naujųjų laikų šaltiniais, atsižvelgdamas į tuometinę situaciją, į buvusį kelių tinklą, istorinės geografijos duomenis. Archeologija paprastai negali atsakyti į klausimą, kas kur buvo, bet XX a. archeologiniai tyrimai leidžia patikslinti ir tvirtai pasakyti, kada kas įvyko. Beje, kartais archeologiniai tyrimai nepatvirtina istorinių duomenų.

Ta pačia dingstimi apžvelkime esamus istorinius liudijimus apie pirmąją Gedimino pilį.

Pirmieji paminėjimai, kaip užsiminiau, mus pasiekia iš XIV a. pradžios. Ordinas su Lietuva kovojo nuo XIII a. pabaigos ir pagrindinis jų siekis buvo nukariauti Žemaitiją: persikelti per Nemuną ir brautis gilyn. Tai buvo laikas, kai kryžiuočiai, jau įveikę pirmąjį Lietuvos panemunės pilių barjerą, ėmė nuožmiai puldinėti Žemaitiją. Padievaitis minimas būtent šiame kontekste: pasak kronikų, buvo puolama ir Gedimino pilis, bet jos paimti atėjūnai negalėjo. 1307 m. žiemą pilį buvo apsupęs Karaliaučiaus komtūras Eberhardtas iš Fineburgo, bet atsitraukė, nieko nepešęs. 1317 m. birželio 24 d. Ordino maršalo Henriko vadovaujama kariuomenė niokojo Pagraudės valsčių. Kronikininkas Petras Dusburgietis rašė: „Antra kariuomenės dalis, būtent brolis Fridrichas iš Libencelės, Ragainės komtūras, turėjo su 150 vyrų prieiti slapta prie Gedimino pilies ir ją paimti, tačiau pilėnai – nežinia, kaip iš anksto

apie tai įspėti, – pilį apgynė, nors papilį broliams ir pavyko visiškai sudeginti“[1]. 1324 m. gegužės 22 d. kryžiuočiai, vadovaujami Ragainės komtūro Ditricho iš Altenburgo, vėl puolė Gedimino pilį ir dar kartą sudegino jos papilį. P. Dusburgiečio liudijimu, „brolis Ditrichas iš Altenburgo, Ragainės kontūras, bei 44 broliai su 400 Sembos ir Notangos vyrų apyaušryje netikėtai užpuolė Gedimino pilies papilį, sudegino jį ir iššudė visus žmones, kuriuos jame surado, išskyrus tuos, kuriems pavyko pasprukti į pilį. Broliai neteko trijų Notangos vyrų, kritusių kovoje, ir dviejų, kuriuos paėmė į nelaisvę. Pakliuvo į nelaisvę ir brolis Oteris, tačiau neilgai trukus jam pavyko stebuklingai išsigelbėti. Žinoma, jis dešimt dienų išbuvo kelyje be maisto.“[2] Tad paliudyta, kad pilį ordinas puolė kelis kartus, bet įstengė užimti tik papilį, įtvirtintą pilies gyvenvietę, o pati pilis likdavo neužkariauta. Tai rodo, kad ji buvo neeilinė, žymiai tvirtesnė nei daugelis kitų tuometinių pilių. 1329 m. žiemą vyko didelis žygis į Žemaitiją, kuriuo siekta paimti Medvėgalį. Jame dalyvavo Čekijos karaliaus Jono Liuksemburgiečio vadovaujami daliniai. Į tokius žygius monarchą lydėdavo gausi ginkluota palyda, matyt, karaliaus atvykimo proga, buvo sutelktos galingos europinio masto pajėgos. Tąkart, žygiuodami link Medvėgalio, kryžiuočiai Gedimino pilį sunaikino. Po šito mūšio aprašymo ji dingsta iš rašytinių šaltinių. Įdomu, kad visais minėtaisiais atvejais šaltiniuose minima Gedimino pilis, nors žinome, kad nuo 1316-ųjų Gediminas tapo Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu ir, matyt, rezidavo Vilniuje. Galime manyti, kad ankstyvuoju laikotarpiu Padievaityje jis praleido tiek laiko, kad pilies ir visos Žemaitijos gynyba asocijavosi su jo vardu.

Tuo metu žemaičiai prie Jūros ir Akmenos upių jau buvo sukūrę savo gynybinę sistemą?

Iš pradžių lietuviai suformavo gynybinę liniją palei Nemuną, vėliau ji buvo nukelta tolyn, į krašto gilumą, tarp Nemuno ir Žemaitijos. XIV a. pirmojoje pusėje minimos pietinės Žemaitijos pilys prie Jūros ir Akmenos (prie jos, pavyzdžiui, buvo Pūtvės pilis, o prie Šaltuonos – Aukaimio pilis). Tokiu būdu gynybinė sistema organizuota krašto gilumoje. Buvo atstatinėjamos ir nusiaubtos pilys, bet tų kraštų gyvenvietės taip pat labai nukentėdavo: jų gyventojai pasitraukdavo ar būdavo išvaromi į nelaisvę, todėl gynybai trūkdavo resursų, jie lėtai atsinaujindavo. Dėl tokio viską pakeliui niokojančio karo XIV a. antrojoje pusėje atsirado nemažai dykrų, kuriose vietinių žmonių likdavo nedaug. Taip kovų arena priartėjo ir prie Gedimino pilies.

Ar galime kalbėti apie sąmoningai žemaičių pasirinktą gynybinę taktiką, kurioje svarbus vaidmuo galėjo tekti ir Gediminui, ar jis įsikūrė Žemaitijoje dėl kitų, galbūt dinastinių priežasčių?

Panašu, kad Gedimino pilies įkurdinimas Žemaitijoje buvo svarbus sprendimas visai Lietuvai. Juk iš šios pilies buvo valdoma ir administruojama visa Žemaitija. Tai buvo ne tik gynybinis, bet ir administracinis centras. Panašu, kad Gediminas iš ten valdė Žemaitiją kaip submonarchas. Tiesa, neturime jokių tikslių duomenų, kada ši ir kitos minėtosios sistemos pilys buvo pastatytos (išskyrus vieną kitą), tik žinome, kad jos buvo sudegintos (kartais žinome ir kada tai nutiko). Gedimino pilis turėjo būti pastatyta XIII a. pabaigoje (ankstesniu laikotarpiu ji negalėtų būti siejama su Gediminu, gimusiu apie 1275 m.). Kaip žinia, Lietuva turėjo ir daugiau žemių, bet Žemaitija buvo strateginė vieta dėl aršių kovų su vokiečių ordinu. Kalbant dabartiniais terminais, priefrontės teritorijos visada buvo svarbios. Panašiai XIV a. Kęstutis jau iš Trakų kunigaikštystės valdė situaciją: ordino agresija prieš Žemaitiją tebesitęsė.

Turbūt neįmanoma net apytiksliai pasakyti, iš kokios tėvonijos Gediminas buvo kilęs, kada jis įsikūrė minėtoje pilyje? O gal buvo kilęs iš tų kraštų?

Nieko negalime pasakyti, nes tikslesnė Gediminaičių kilmė – istorikų dar neišaiškintas galvosūkis. Buvo teorijų, kad jų protėvis buvo Skalmantas, tai gręžtų žvilgsnį į Pietų Lietuvą, gal jotvingišką kilmę. Tiesioginių ir net netiesioginių duomenų beveik nėra, tik gausu įvairiausių samprotavimų šia tema. Manau, kad klausimas, iš kur kilę dinastijos, iš esmės neatsakomas. Arba turėtume būti gerai ištyrinėję piliakalnius ir kitus valstybės centrus, kuriuos vienaip ar kitaip esame apsibrėžę. Nėra duomenų, kurie padėtų identifikuoti, kad vienas ar kitas istorinis asmuo yra konkrečios genties palikuonis.

Vytenio pilis, iš kurios jis valdė Lietuvą, taip pat nėra nustatyta?

Matyt, ne veltui pirmoji valstybės sostinė, patvirtinta rašytiniuose šaltiniuose, yra Vilnius. Kai valstybė jau buvo subrendusi, suformuota jos administravimo sistema, ten jau pastoviai

1 Petras Dusburgietis. *Prūsijos žemės kronika*. Vilnius: Vaga, 1985, 269 p.

2 Ten pat, p. 278–279.

Sutvarkytas Padievaičio piliakalnis ir Jūros upės krantinė. Vykinto Vaitkevičiaus nuotrauka

rezidavo valdovas. Tarkim, veltui ieškome vienos Mindaugo sostinės. Manoma, kad jo laikais vieta, kurioje būna valdovas, ir buvo suprantama kaip sostinė. Pabūdavo ilgiau ar trumpiau, po to vėl keliaudavo ir apsistodavo kitoje jam svarbioje vietoje. Kai taip nebegalėjo tęstis, matyt, ir iškilo reikalas įteisinti pirmąją tikrąją sostinę – Vilnių. Turime legendinius XVI a. pasakojimus, sudėliotus pagal tam tikrą schemą, ir apie senąsias sostines – Kernavę, Trakus. Juk žinome, kada įsikūrė Trakai, – iki XIV a. vidurio apie juos beveik nieko nerasta.

Ta proga negaliu nepaklausti apie karaliaus Mindaugo rezidenciją ar kilnojamąją sostinę Vorutą – ar tebemanote, kad ji buvo Šeimyniškėliuose (Anykščių r.)?

Manau, kad ten, kur Mindaugas pagal to meto sampratą ilgiau sustodavo, ir buvo jo sostinė. Jų valstybėje, matyt, būta daug, vien raštiniuose šaltiniuose išliko keturios vietos, kuriose užfiksuota jį buvus. Viena iš jų – Voruta. Istorikams įprasta praktika – kai trūksta šaltinių, tenka naudotis tuo, kas išliko. Dėl to Voruta, kaip Mindaugo sostinė, buvo taip sureikšminta. Tai leidžia teigti išlikęs išsamus šaltinis[3], kuriame Voruta minima kaip svarbi vieta vidaus karo su Mindaugu kontekste. Bet ne daugiau. Dėl Šeimyniškėlių – taip, tebemanau, kad ta pilis ir buvo Voruta. Tyrinėjau ją beveik porą dešimtmečių, surinkau daugybę archeologinių, istorinių, topografinių ir kitokių faktų. Tiek kitų, tiek mano tyrimų metu surinkti duomenys byloja apie tokią įvykių raidą. Alternatyvų šiai išvadai, kurias būtų galima svarstyti, ar rimtų kontrargumentų neatsirado. Svarbu turėti omenyje to meto geografinę bei karinę situaciją, ypač santykius su Livonijos ordinu. Ordino pagalba Mindaugui, kovojusiam su priešais (sūnėnu Tautvilu, remiamu žemaičių, jotvingių, rusų ir polovcų), negalėjo būti suteikta kur nors Baltarusijoje ar kitur. Kaip ir Rusija su Ukraina negalėjo pradėti kariauti kur nors prie Lvovo.

Kuo įdomi Padievaičio piliakalnio tyrinėjimų istorija?

Pirmasis visuomenei skirtą piliakalnių sąrašėlį 1871 m. sudarė vyskupas Motiejus Valančius. Jame minima griaunama pilis ant Jūros kranto. 1899 m. šį piliakalnį pristatė Vilniaus senienų muziejaus vedėjas Fiodoras Pokrovskis, rinkęs duomenis (pagal anketas) Kauno gubernijos archeologijos žemėlapiams. Liudvikas Kšivickis keliavo po Žemaitijos piliakalnius ir rinko archeologinę medžiagą. 1902 m. jis aplankė ir Padievaičio piliakalnį, matė, kaip jis griūva, atliko minimalius žvalgomuosius kasinėjimus, fiksavo kultūrinį sluoksnį. Tarpukariu šiuo paminklu

3 *Mindaugo knyga: istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*. Parengė Darius Antanavičius, Darius Baronas, Artūras Dubonis, Rimvydas Petrauskas. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2005, p. 112 (arba *Ipatijaus metraštis*. Sankt Peterburg, 1843, p.188).

niekas nesidomėjo, nors tuo metu Žemaitijoje vyko Apuolės, Senosios Įpilties piliakalnių tyrimai. Sovietmečiu būta fiksavimų, kad piliakalnis nyksta, kad nemaža jo dalis prarasta... 1964 m., renkant duomenis archeologijos atlasui, buvo atlikti žvalgomieji piliakalnio tyrimai. 1971 m. ne piliakalnį, bet netoli jo buvusį mitologinį akmenį ir jo aplinką tyrinėjo Vytautas Urbanavičius. Tada mitologinių vietų tyrimas buvo didelė naujovė, niekas to nebuvo daręs. XX a. paskutinį dešimtmetį Padievaičio piliakalnis pakliuvo į ardomų ir gelbėtinų piliakalnių programą, bet ji dėl 2008 m. krizės nebuvo įgyvendinta. Ir tik kai Šilalės rajono paveldosauginininkės Jurgitos Viršilienės 2017 m. parengtam projektui ,,Šilalės ir Sovetsko istorinio ir kultūrinio paveldo išsaugojimas“ buvo skirtas finansavimas, 2020–2021-aisiais buvo atlikti tyrimai, kuriais remiantis piliakalnis pritaikytas lankymui.

Kas dar įeina į Padievaičio archeologinį kompleksą?

Jo centras, aišku, Padievaičio piliakalnis, arba Gedimino pilis. Tiksliau, tai, kas išlikę, nes pusė, jei ne daugiau, piliakalnio yra nuvirtę į Jūrą. Prie jo šiaurinės pusės – įtvirtintas papilys; tai buvusi amatininkų ir pilį aptarnaujančio personalo gyvenvietė. Nuo papilio į šiaurę – kelis hektarus užimanti papėdės gyvenvietė (arba tai, kas netilpo į papilį) su išlikusiu kultūriniu sluoksniu. Už Druskinio upelio – garsusis mitologinis akmuo Velnio Sostas. Druskinio upelio kairiajame krante – kapinynas, kuris dar netirtas, seniau jis buvęs ariamas; jame rasta būdingų radinių iš geležies amžiaus. Visa tai ir sudaro Padievaičio archeologinį kompleksą, be to, dabar, XXI a., prie jo neretai pridedama ir mažai nuo istorinių laikų pasikeitusi neužstatyta gamtinė aplinka – miškai, upės, žemės ūkio laukai.

Kokios esmingiausios išvados išryškėjo patvirtinus tyrimo duomenis?

Padievaityje darbavosi jungtinė tyrimo ekspedicija, kurioje buvau atsakingas už piliakalnio ir papėdės gyvenvietės pagrindinės dalies žvalgomuosius tyrimus, o prof. dr. Vykintas Vaitkevičius tyrinėjo mitologinį akmenį ir jo aplinką. Taip pasidalinta, ir manau, kad darbas vyko rezultatyviai. Ko nežinojome iki 2020 m.? Chronologiškai pagal komplekso sudėtį ir raidą nustatėme, kad didelės ankstyvos gyvenvietės su įtvirtinimais būta jau pirmaisiais amžiais po Kristaus. Išlikę jos kultūriniai sluoksniai (iki 80 cm storio), įtvirtinimai; didžiulis piliakalnio pylimas liko netyrinėtas, nes tam reikėtų milžiniškų pajėgų. Žymiai mažesnis – papilio pylimas. Radiokarbono (radioaktyviosios anglies) metodu nustatytas jo amžius – nuo I iki IV a., tiesa, apatiniai jo sluoksniai buvo performuoti. Gyvenvietė aiškiai susijusi su prekyba, kadangi kompleksas apardytas, žvalgymo metu rasta dirbinių iš apačios ir iš viršaus, taip pat iš šlaito.

Šurfo 4 Padievaičio piliakalnio papilyje stratigrafija. 2020 m. birželio 15 d.

Reginys nuo Padievaičio piliakalnio link antrosios brastos per Jūros upę. Vykinto Vaitkevičiaus nuotrauka

Bronziniai papuošalai: smeigtukas, segės ir jų dalys, kabutis, diržo sagtis, žiedas, žvangutis.

Ornamentuotos keramikos šukės.

Bronzinis cilindrinės spynos raktas, sidabrinio lydinio fragmentas bei Romos moneta

Darbo įrankiai: kaltas, plaktukas, yla, skiltuvas ir arbaletinės strėlės antgalis. Gintauto Zabielos nuotraukos

Vienas iš pirmųjų radinių atrastas dar prieš prasidedant rimtesniems tyrimams, ir tai buvo III a. Romos moneta, pastebėta kurmiarausyje...

1985 m. dvi dabar žinomos archeologės kartu su prof. Mykolu Michelbertu aplankė piliakalnį ir kurmiarausyje pamatė Romos monetą. Ji rodė, kad komplekse galima tikėtis atrasti kažką išskirtinio, o 2020-aisiais pasitvirtino, kad tai ypatinga vieta, nes radome dar kelias panašias monetas, amatininkų darbų liekanų, jau neminint keramikos ir kitų įprastų dirbinių. Padievaitis buvo prekybinė amatininkų vieta nuo pirmųjų amžių. Atskiri radiniai parodė, kad ir apleidus piliakalnį ten tebeegzistavo kažkoks kultūrinis kompleksas, t. y. toje vietoje ir toliau buvo gyvenama. Radinių iš Gedimino pilies laikų – segių, žiedų, netgi retas bronzinis cilindrinis spynos raktas (paprastai jie būna geležiniai) – buvo aptikta papilio šlaituose, nes nemaža aikštelės dalis yra nuslinkusi. Juokėmės, kad tą raktą turbūt pametė pats Gediminas... O gyvenvietė užėmė nemažą plotą: kūrėsi ne tik pilis, bet ir protomiestas. Iki kryžiuočių antpuolių visas šis kompleksas klestėjo, o per juos – sunyko. Po pilies užėmimo ji jau nebuvo atstatyta (nėra atstatymą liudijančių duomenų), tad nunyko ir miesto užuomazgos, nors kai kurios sodybos, aišku, išliko. Akivaizdu, kad vėlesnis šio darinio tęsinys – dabartinė Kvėdarna.

Labai svarbu, kad buvo nuodugniai ištirtas mitologinis akmuo ir jo aplinka. Šia proga trumpai pasakykite ir apie kolegos V. Vaitkevičiaus atradimus.

Taip, Vykinto atradimai labai svarbūs. Pakartotinai atlikus 1971 m. kartą jau kasinėtos vietos tyrimus paaiškėjo, kad akmuo, dabar esantis slėnyje už Druskinio upelio, guli ant senesnių kultūrinių sluoksnių, t. y. ne savo pirminėje vietoje. Matyt, anksčiau jis buvęs aukščiau, bet nuslinkęs arba nuverstas. Ir guli jis ne taip, kaip anksčiau. Pirminės akmens vietos nustatymo iššūkis Vykinto dar laukia. Kaip minėjau, anksčiau tai nebuvo svarstoma, manyta, kad jis visada buvo ten, kur aptiktas.

Gediminas vienareikšmiškai siejamas su Lietuvos valdovo priedermėmis sostinėje Vilniuje, bet jo veikla Žemaitijoje ir jo vardu vadintos Padievaičio pilies istorija visuomenei beveik nežinoma.

Žvelgiant iš istorinės perspektyvos, Lietuva vienintelė iš Baltijos šalių turi seną viduramžišką istoriją. Latvija ir Estija turi istoriją, bet ji buvo ne jų, o užkariautojų. Man liūdniausia, kad Lietuva, laikanti save viena iš Baltijos valstybių, savo seniausiąją, ypač ikiliublijinę, viduramžių istoriją tarsi užmiršta. Kiek tada buvo nuveikta! Tarpukario laikais labai sureikšminome Vytautą. Gerai, kad jo neužmirštame, bet galime didžiuotis ir viduramžių valstybės, prilygstančios Europos šalims, istorija. Ji atsilaikė ir kaip etninė galia, padėjusi išlikti lietuviais.

GEDIMINAS CASTLE ON PADIEVAITIS MOUND

Interview with an archaeologist of the Klaipėda University Institute of Baltic Region History and Archaeology, Dr. Gintautas Zabiela, about the exploratory research of the Padievaitis mound (Šilalė district) in 2020–2021. In this place, from the end of the 13th century, stood Gediminas Castle (as it is called in the chronicles of the Teutonic Order, from 1307 to 1329). It is believed that under the rule of the Grand Duke Vytenis, Gediminas, as a sub-monarch, ruled Samogitia from this castle and organised its defence. The well-fortified castle withstood several attacks from the Teutonic Order but was burned to the ground in 1329. Gediminas, who became the Grand Duke of Lithuania in 1316, was already residing in Vilnius. Research revealed that from the 1st to the 4th centuries there had already been a large early settlement related to trade, and its cultural layers (up to 80 cm) remain. Later, not only a castle but also a proto-city was built in this place.

Padievaičio piliakalnis iš pietvakarių ir šiaurės vakarų pusės. 2022 m. Gyčio Grižo nuotraukos

GEDIMINO SOSTAS

Vykintas VAITKEVIČIUS

Padievaičio piliakalnis prie Kvėdarnos (Šilalės r.) mena ankstyvąją mūsų valstybės istoriją ir kovas su Vokiečių ordinu. Tam pačiam kompleksui priklauso šalia esantis papilys, kelių hektarų plote plytinti senovės gyvenvietė, iki šiol netyrinėtas žemaičių genties kapinynas Padievaityje, lietuvių kariaunai būdingas kapinynas pietiniame Kvėdarnos pakraštyje, dvi brastos per Jūros upę ir, žinoma, akmuo-sostas Druskinio upelio krante. 2020 m. čia surengti archeologiniai tyrimai[1] pranoko lūkesčius: padavimai apie akmenį – Liucipierio Krėslą ir ten veikusią „velnių mokyklą“ – slėpė aukščiausio rango šventvietę, kurios įkūrimą ir naudojimą reikia sieti su XIV a. pradžioje šioje vietovėje minimos Gedimino pilies šeimininku – būsimuoju Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovu. Kitaip negu manyta iki šiol, šventvietė prie Druskinio buvo išgriauta tik XVI ar XVII a., t. y. Kvėdarnoje pastačius bažnyčią. Tada nuverstas akmuo-sostas, matyt, buvo dar kartą pritaikytas šventvietei, o rašytiniai šaltiniai prabyla, kad kvėdarniškiai garbina senovės dievą, vardu Dievaitis.

PADIEVAIČIO PILIAKALNIS IR ŠVENTVIETĖ

Nuo XIII a. pabaigos LDK valdovai savo tiesioginei valdžiai pajungė Nemuno pakrantes, kurioms grasė Vokiečių ordinas; tuo pačiu metu siekta įsitvirtinti Žemaitijoje. Čia pradėjo kurtis valdovui ištikimi žmonės, kurie, Artūro Dubonio žodžiais tariant, saugojo pasienį nuo vokiečių, taip pat atliko žemaičius tramdantį, mobilizuojantį, Lietuvon juos integruojantį vaidmenį (Dubonis 1998: 66).

XIV a. pradžioje, kuomet žemaičių diduomenė ėmė priešintis LDK valdovų politikai, Gedimino pilis Pagraudės valsčiuje galėjo tapti savotiška valstybės karine baze Žemaitijoje, kuriai vadovauti kartu su aukštaičių didikais atvyko ir šios pilies statyba rūpinosi tuo metu šalį valdžiusio Vytenio brolis Gediminas; o žemaičių atsparumas kovoje su Vokiečių ordinu pastebimai išaugo (Dubonis 1998: 54–55).

Gedimino pilis (*castrum Jedemine*, *Gedeminnenhûse*), prieš kelis dešimtmečius lokalizuota Padievaičio piliakalnyje (išsamiau žr. Nikžentaitis 1986; Gudavičius 1988), rašytiniuose šaltiniuose minima nuo 1305-ųjų. Kryžiuočiai ją dar puolė 1317 ir 1324 m., tačiau sudegino tik papilį. Pilis krito 1329 m., Čekijos karaliaus Jono Liuksemburgiečio vadovaujamo karo žygio prieš Žemaitiją metu. Netrukus pilis buvo atstatyta, ir 1330 m. kryžiuočiai dar kartą (galbūt jau paskutinį?) sudegino jos

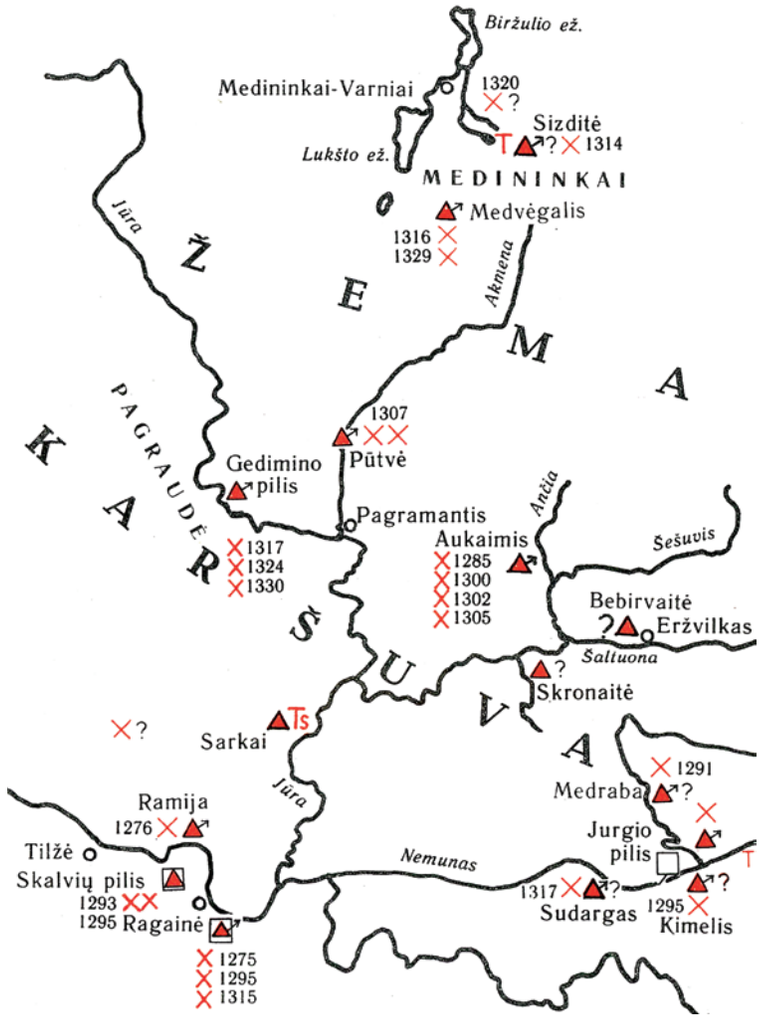

1 pav. Kovų su Vokiečių ordinu arena XIII a. pabaigoje–XIV a. pirmoje pusėje (Gedimino pilis – Pagraudėje, kairiajame Jūros krante) (Batūra 1985, įdėklas)

1 Tyrimams vadovavo Klaipėdos universiteto archeologai Gintautas Zabiela ir Vykintas Vaitkevičius.

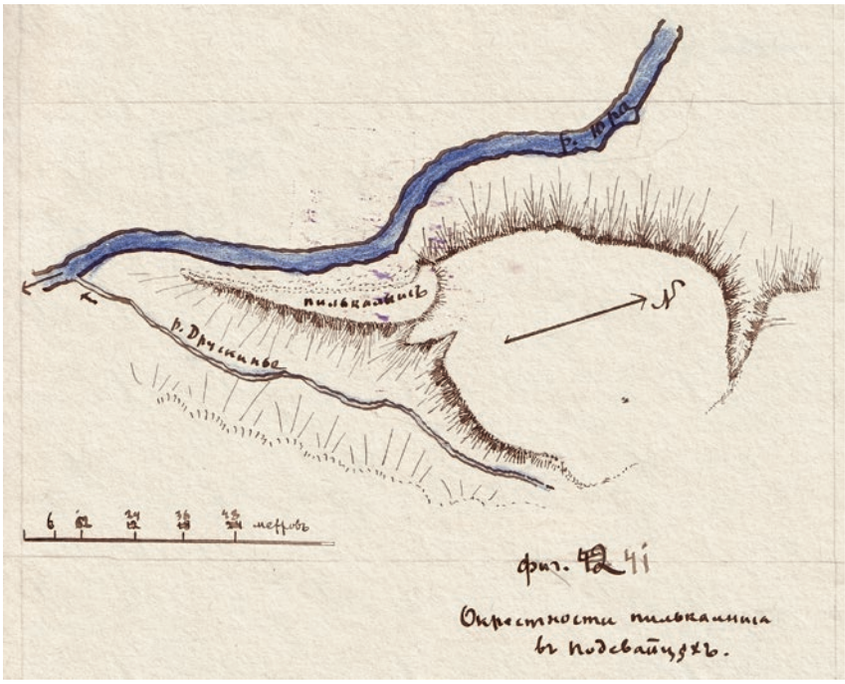

2 pav. L. Kšivickio nupieštas Padievaičio piliakalnio (didžiąją jo dalį nuplovė Jūros upė) ir papilio planas. 1902 m. (MKII, f. 1/1903, b. 60, l. 182)

papilį (Almonaitis 2020: 68–70) (1 pav.). XIV a. pabaigoje kryžiuočių kelių į Lietuvą aprašymuose Pagraudės krašte minimas Geniotui priklausęs dvaras (*Gnetinhof*), kurį šiandien reikėtų sieti su Genioto kaimu ir to paties pavadinimo upeliu šalia Kvėdarnos (plg. Almonaitis 2020: 37).

Archeologiniai Padievaičio piliakalnio, papilio ir papėdės gyvenvietės tyrimų rezultatai šiems istoriniams faktams neprieštarauja, tik vietovės apgyvendinimo pradžią nukelia į pačią mūsų eros pradžią. Pirmasis piliakalnio pylimas III a. buvo mažiausiai du kartus taisomas, aukštinamas, o IV a. pirmoje pusėje ar viduryje čia pastatyti mediniai įtvirtinimai sudegė. Tačiau žvalgant papilį, kuriame susiklostė net 70 cm storio kultūrinis sluoksnis, rasta ne tik II–III a. Romos imperijos monetų, bet ir daug I tūkst. vidurio–II tūkst. pirmos pusės papuošalų, aprangos detalių, darbo įrankių. Kai kurie iš radinių – trys arbaleto strėlių antgaliai, sidabrinio lietuviško ilgojo[2] lydinio dalis, plokščia skardinė segė ir kai kurie kiti – datuojami XIV a. (Zabiela, Vaitkevičius 2021; Zabiela 2022; plg. Kvedaravičius, Pranckėnaitė 2010).

Dar 1872 m. Padievaičio piliakalnis buvo įtrauktas į Lietuvos piliakalnių sąrašą (Valančius 1972a: 363), po dviejų dešimtmečių jį aprašė Fiodorui Pokrovskiui anketą apie archeologijos paminklus užpildęs valsčiaus tarnautojas (Покровский 1899: 143). XIX–XX a. sandūroje Padievaičio piliakalnį žvalgė, matavo, fotografavo ir pirmasis kasinėjo Liudvikas Kšivickis (Крживицкий 1909: 95, 106) (2 pav.). Tačiau nė vienas iš paminėtų autorių, kaip ir vėliau Padievaityje apsilankęs Balys Buračas, nepastebėjo akmens-sosto prie Druskinio. Pirmosios žinutės apie jį XX a. 4 dešimt. buvo paskelbtos Vakarų Lietuvos periodikoje, paminint, kad tai esąs Velnakmenis, ant kurio velniai mokė savo vaikus suktybių (Nausėda 1937; plg.: *Tėn apačiuo kalna īr tuoks akmėns krieslas, unt anuo sens biesas siedjejis ėr muokės sava vākus* – Kvėdarnos piliakalnis 1939). Tuo pačiu laikotarpiu mokytojo, vėliau muziejininko Juozo Mickevičiaus paskatinti, Šilalės progimnazijos moksleiviai apie akmenį-sostą užrašė pirmuosius padavimus:

> Senieji pasakoja, kad ant Padievaičių[3] piliakalnio buvo kūrenama šventa ugnis. Ją kūrenusios vaidilutės. Papėdėj yra akmuo, vadinamas Velnio Krėslu. Ant to krėslo sėdėjęs vyriausias velnias ir užrašinėjęs svieto nusikaltimus. Po kiek laiko šventoji ugnis užgesusi, o velnias už nusikaltimą buvęs pakartas šioje švęstoje vietoje ant skroblo. (*P.* V. Strauskis, 80 m., gyv. Padievaityje. *U.* P. Vaičiulis, 1939 m. – Mickevičius 1988: 240–241; plg.: Kur milžinai 2011: 89)

Antrasis moksleivio iš B. Jurkienės (70 m., gyv. Palaivyje) užrašytas padavimas sukompiliuotas, negali būti laikomas vietos tradicijos dalimi. Tačiau pradžioje pasakyta, kad akmuo-sostas yra išsėdėtas, *lygiai išdilęs,* ir *į tą kėdę gali susėsti trys žmonės.* Pasakojimo pabaigoje paaiškėja, jog toji trijulė – tai *Liucipėris* ir *kapitonai* jam iš šonų (LTR 2273/111).

2 Turimi omenyje pirmieji pinigai, dar ne monetos, o lydiniai.

3 Taip originale.

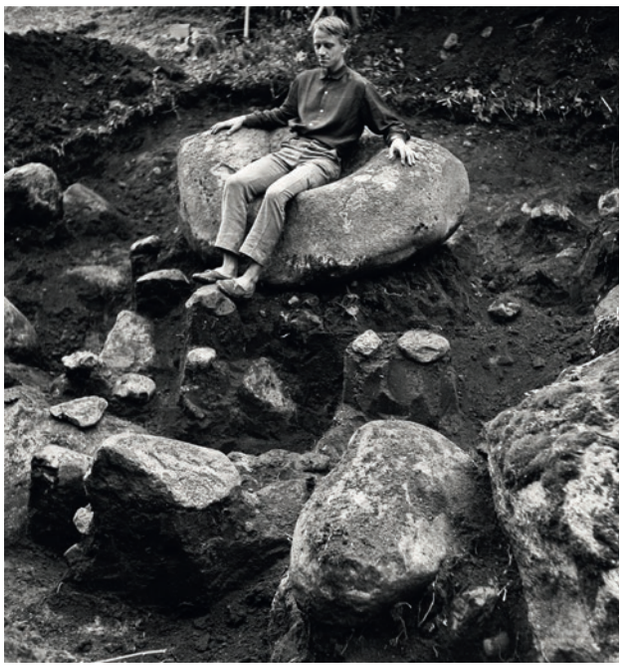

3 ir 4 pav. 1971 m. Padievaičio šventvietės tyrinėjimai (vaizdas iš šiaurės vakarų). Soste sėdi Rimantas Matulis. V. Urbanavičiaus nuotraukos (LIIR ng. 32695, 32694).
Beje, tuo metu buvo atkreiptas dėmesys, kad akmeniui vieta parinkta taip, jog soste sėdinčio balsas, klausantis nuo piliakalnio, atrodo kelis kartus stipresnis.

1959 m. iš Padievaičio gyventojo Cibauskio užrašytas padavimas rodo, jog tuo metu dar buvo žinoma ir ne demoniška padavimo apie akmenį-sostą versija. Tik gaila, šiandien nepavyko rasti jokių tikslesnių žinių apie prie Bielskaus namų buvusį ir su Padievaičio sostu siejamą akmenį.

> Padievaičio piliakalny yr akmuo, kur pilies viršininkas sėdėdava, ir kitas, kur rankas plaudava. Tas yr pas Bielską, prie Kvėdarnos.[4] (VUB f. 213–68: 31; plg.: Baubonis ir kt. 2017: 99)

1964 m. Padievaičio šventvietę pirmą kartą aplankė Adolfo Tautavičiaus vadovaujami Istorijos instituto archeologai ir pažymėjo, kad tai galėjo būti senovės lietuvių kulto aukuras (Tautavičius 1964: 52)[5]. Iš šios ekspedicijos dalyvių arba šilališkio kraštotyrininko Vlado Statkevičiaus apie Padievaičio akmenį-sostą sužinojo archeologas Vytautas Urbanavičius, ir 1971 m. liepos 19–20 d., jam vadovaujant, čia surengti archeologiniai tyrimai:

> Perkasoje rasta didelių, iki 1,2 m skersmens akmenų, kurie į upelio pusę nuo akmens sudarė puslankį. Pats akmuo uždėtas ant postamento, sukrauto iš iki 0,7 m skersmens akmenų. Dalis tų akmenų iš po didžiojo akmens išriedėję ir rasti šalia jo. Į vakarus nuo akmens, minėto puslankio ribose, buvusi iškasta 1,5 m gilumo duobė, kurioje rasta degėsių, stambių kaulų. Duobės skersmuo apie 1,3 m. Puslankio skersmuo išorėje apie 6 m.
>
> Degėsių ir anglių, o taip pat gyvulių kaulų rasta ir už puslankio ribų juodžemyje, visai prie pat apatinio, t. y. nejudinto grunto. Atrodo, tai būta pelkės dugno.
>
> Keletas kaulų rasta ir į šlaito pusę nuo akmens. Čia taip pat aptiktos kelios juodos molinių puodų šukės, iš kurių viena žiesta, puošta įstrižų įkartų ornamentu[6]. Viena šukė, šviesi, turinti didelį kiekį žvyro priemaišų, rasta pietvakarinėje puslankio dalyje. Ji buvo arti suplautos dirvos sluoksnio. Ši šukė atrodo lyg ir turinti grublėtą paviršių[7]. (Urbanavičius 1971: 13–14; plg. Urbanavičius 2011: 151–153) (3–4 pav.)

4 Plg.: *Apie akmenį [kalbėjo], kad tas kunigaikštis, katras čia turėja tą pilį pasistatęs, jis meldės. Tada, kada kryžiuočiai užėmė čia visą tan valstybį. Jis kovojo dėl to ir jis meldės an to akmens. Turbūt tos pilies jau... tos bažnyčios [piliakalnio vietoje] nebuvo, tai jis an to akmens meldėsi. Kiti saka, ka Velnias nešė akmenį, pavarga, atsisėdo pasidėjįs. Kap dabar, kokia čia galėtų būt teisybė?* (*P.* Emilija Valiutė-Pocienė, 80 m., gim. Padievaityje, gyv. Kvėdarnoje. *U.* V. Vaitkevičius su talkininkais, 2020 m.).

5 LIIR saugomi ir tuo metu Algimanto Merkevičiaus (vyr.) darytų akmens-sosto nuotraukų negatyvai (Nr. 16375–16677, 16581, 16631, 16676; pats A. Merkevičius sėdi ant akmens – ng. 16580–16580a).

6 Apie 2000 m. ji buvo rasta LNM fonduose tarp neinventorintų radinių (žr.: Vaitkevičius 2004: 81).

7 LIIR saugomi ir tuo metu V. Urbanavičiaus darytų tyrimų nuotraukų negatyvai (Nr. 32684–32702). Tyrimų plano originalas 2020 m. birželio mėn. tame pačiame rankraštyne buvo dingęs.

5 pav. Bendras 2020 m. tyrimų vaizdas (iš pietvakarių). V. Vaitkevičiaus nuotrauka

Straipsnyje, skirtame 1971–1972 m. mitologinių akmenų tyrinėjimams, Padievaičio akmuo-sostas pavadintas viena iš seniausių dabar žinomų Lietuvos šventviečių (Urbanavičius 1972a: 82). Po 1329 m. vasario antpuolio, kuomet pilis ant Padievaičio piliakalnio buvo sunaikinta, esą ir ši šventvietė galėjusi būti apleista, tad XVI–XVII a., kuomet žemaičių šventvietės buvo naikinamos, Padievaičio šventvietė, matyt, jau niekam nerūpėjo; nuo kalno plaunama žemė ją užnešė ir išsaugojo iki mūsų dienų – tokias išvadas suformulavo tyrimų vadovas (Urbanavičius 1972a: 82–83).

XX a. antroje pusėje šios žinios ir padavimai apie Padievaičio šventvietę pateko į V. Statkevičiaus rankraščius (1986: 14–15; 1987: 45–47; 1990: 17)[8]. Vėliau apie akmenį-sostą rašiau ir aš (Vaitkevičius 1998: 412–413; 2004: 78–81; Vaitkevičius, Baltrūnas 2008: 206–207). 2008 m. kovą, lankydamas dilgėlėse skendintį akmenį-sostą, šalia jo išraustame kurmiarausyje pastebėjau lipdytos keramikos trupinių. Juoda juodutėlė žemė rodė, kad tai kultūrinis sluoksnis. Sukirbėjo mintis, jog archeologiniai tyrimai čia galėtų būti surengti pakartotinai. Ir tokia proga atsirado Šilalės rajono savivaldybei pradėjus įgyvendinti Padievaičio archeologinio komplekso tvarkybos darbų projektą (5 pav.).

GEDIMINO SOSTAS

Akmuo-sostas yra už kelių dešimčių metrų į rytus nuo piliakalnio, kairiajame Druskinio upelio, dar vadinamo Druskiu, krante, šaltiniuoto šlaito apačioje. Tai raudonos spalvos, vidutinio rupumo, 1,68 x 1,74 m dydžio, 80–90 cm aukščio granitas[9], kurio šiaurės vakarų pusėje iškalta 34–52 x 72 cm dydžio, 30 cm gylio įduba. Vienur kitur ant akmens matyti tašymo žymės; iš pietų pusės matyti keli įtrūkimai nuo karščio.

2020 m. tyrimų plotas buvo sutapatintas su 1971 m. ištirtos 6 x 6 m dydžio perkasos ribomis ir netrukus paaiškėjo, kad akmuo-sostas jokio sąlyčio su įžemiu neturi, jis stūkso ant gana gausiai šlaito šaltinių vandens drėkinamo kultūrinio sluoksnio ir atsisėsti į taip aukštai iškilusį sostą be kopėčių arba dviejų trijų pagalbininkų tiesiog neįmanoma.

Kartą archeologų jau tirto, maišytos juodos žemės kultūrinio sluoksnio su lipdytos ir žiestos keramikos trupiniais, molio tinko gabalėliais, gyvūnų kaulais, geležies šlaku storis svyravo nuo 44 iki 86 cm, giliau slūgsojo archeologų dar neliestas upelio sunešto iki 28 cm storio pilko smėlio sluoksnis su kaulinio adiklio galvute, susilydžiusiu stikliniu karoliu, akmeninio galąstuvo dalimi ir lipdytos keramikos šukėmis, gyvūnų kaulais, molio tinku, geležies šlaku, angliukais (6 pav.). Iš viso šių tyrimų metu rasta 11 ypačiųjų radinių, 6158 vnt. keramikos šukių ir trupinių (visas

8 Visi šie rankraščiai buvo saugomi Lietuvos kraštotyros draugijos archyve, f. 32. Naudojamasi išrašais ir kserokopijomis iš straipsnio autoriaus archyvo.

9 Atkasto akmens matmenys.

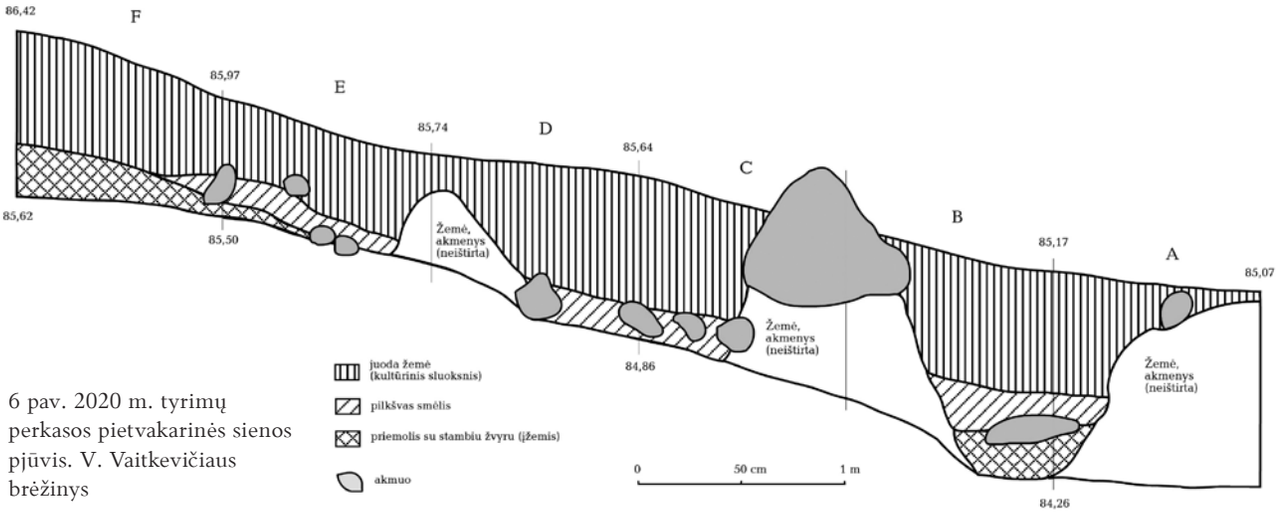

6 pav. 2020 m. tyrimų perkasos pietvakarinės sienos pjūvis. V. Vaitkevičiaus brėžinys

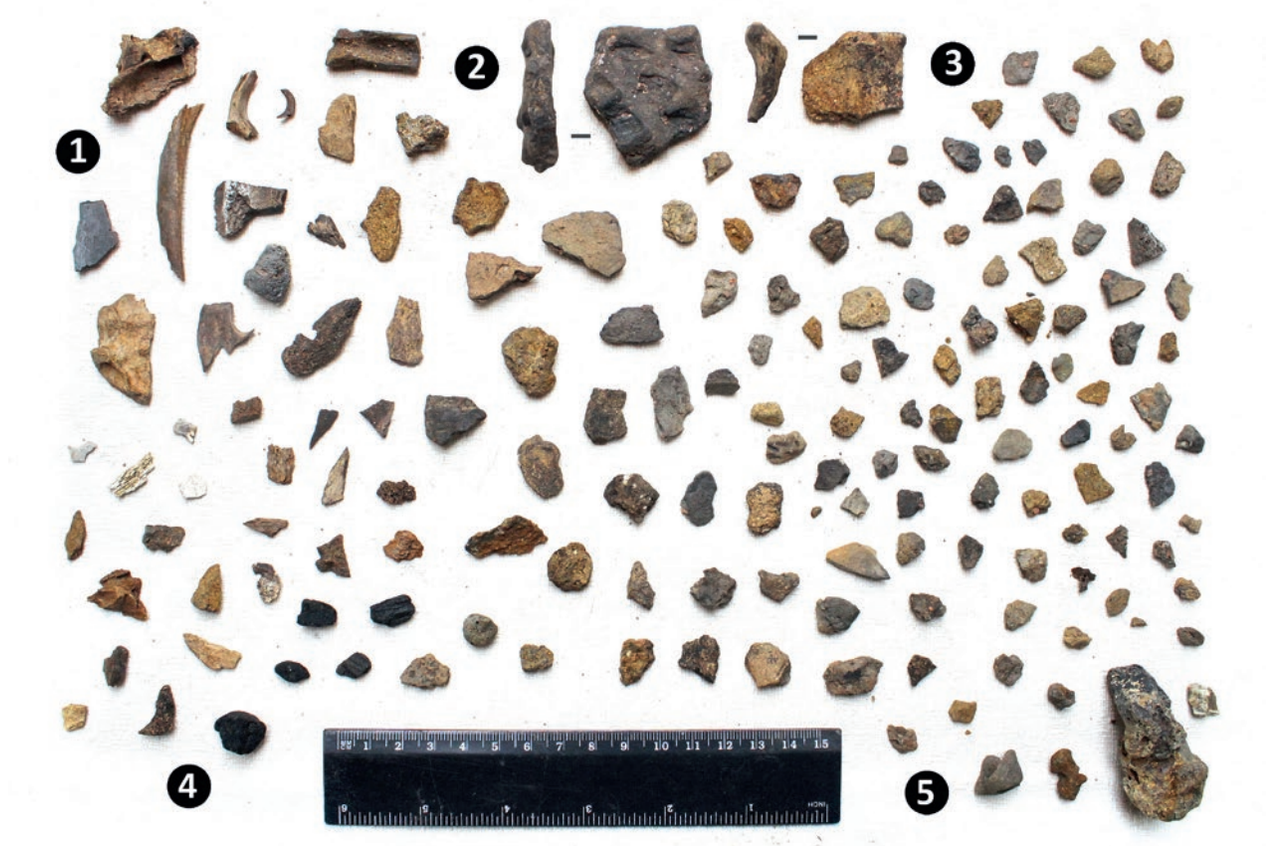

7 pav. 2020 m. perkasoje 1, kvadrate C1, 84,52 m lygyje išplauta: 1) gyvūnų kaulų skeveldros, 2) lipdyta keramika pirštų nagais gnaibytu paviršiumi, 3) lipdyta keramika lygiu paviršiumi (kairėje) ir keramikos trupiniai (dešinėje), 4) angliukai, 5) geležies šlako gabalėliai (dešinėje). V. Vaitkevičiaus nuotrauka

svoris – 6,984 kg), 2272 vnt. gyvūnų kaulų (5,175 kg), 377 vnt. geležies šlako gabalėlių (2,429 kg), 256 vnt. molio tinko gabalėlių (324 g) (7 pav.)[10].

Atsižvelgiant į tai, kaip tyrimų plote klostėsi žemės sluoksniai, kokiame gylyje buvo užfiksuoti akmenys ir kokį amžių radioaktyvios anglies datavimo metodu (^{14}C) nustatė Fizinių ir technologijos mokslų centro laboratorija, galima teigti, kad pirmieji radiniai į Druskinio slėnio dugną pateko III a. viduryje–IV a. antroje pusėje iš Padievaičio piliakalnio papėdės gyvenvietės. Tokiam datavimui neprieštarauja keramika, ypač plonasienės juodos ir rudos spalvos gludintų briaunuotų indų šukės, kurios slūgsojo kartu su lygaus, grublėto ir gnaibyto paviršiaus keramika, taip pat ir keramika pirštų įspaudais papuoštu angos kraštu.

10 Visi šie radiniai perduoti į Šilalės Vlado Statkevičiaus muziejų, išskyrus osteologinę medžiagą, kuri perduota į Vilniaus universiteto Bioarcheologijos centrą ir vadovaujant dr. Giedrei Piličiauskienei buvo kruopščiai ištirta (išsamiau žr.: Zabiela 2022: 269–275).

8 pav. Pirmasis Padievaičio ekspedicijos atradimas – kadangi sostas buvo išverstas, dabar jame reikėtų sėdėti žemyn galva. Vikenės Vaitkevičiūtės nuotrauka

Vėliau aukštumos šlaitu dar slinko (tikėtina, ne vieną kartą) ir rytų aukštumoje plytėjusios IV a. pirmos pusės–V a. pradžios gyvenvietės kultūrinis sluoksnis. Jam griūvant žemyn, prie Druskinio, kartu riedėjo įvairaus dydžio akmenys.

Pavienės žiestos keramikos su bangele ir linijomis šukės, rastos Padievaičio šventvietėje, yra būdingos XIII–XIV a. Tačiau, kitaip, nei manyta iki šiol, akmuo-sostas į dabartinę vietą pateko kur kas vėliau: nedideliu zondu buvo paimtas grunto mėginys iš po akmens-sosto apačios, t. y. vietos, kurios nepalietė 1971 m. ekspedicijos kastuvai. Šiame mėginyje aptikto angliuko amžius 260±26 BP, sukalibruota data 1624–1670 AD (59,7 %), su mažesne tikimybe – 1521–1577 AD (23,7 %)[11]. Vadinasi, akmuo-sostas savo dabartinėje vietoje (ir padėtyje), prislėgdamas senovės gyvenvietės kultūrinio sluoksnio storymę, atsidūrė tik XVI a. viduryje–antroje pusėje, arba XVII a. viduryje–antroje pusėje.

Čia skaitytojams reikia pasakyti, kad jau antrą 2020 m. tyrimų dieną, pasilenkus darbuojantis su kastuvu ir iš vakarų pusės žvilgčiojant į akmens-sosto įdubą, man šovė svarbi mintis, ir vos prasidėjus ekspedicijai buvo padarytas pirmas reikšmingas atradimas: akmens-sosto plokštuma, ant kurios kitados buvo sėdima, dabar yra atlošas! Ir tai paaiškina, kodėl šiandien ant akmens-sosto sėdėti taip nepatogu – vis reikia taisyti kairę koją, kuriai trukdo kiek išsišovęs akmens kraštas, o į nugarą beda iškili atlošo dalis. Su ekspedicijos dalyvių pagalba pabandžius atsisėsti priešingai, t. y., žemyn galva, bet taip, kaip senovėje ant šio sosto buvo sėdima (8 pav.), tapo aišku, kad pirminėje vietoje akmuo-sostas stovėjo pietrytiniu smaigaliu įkastas į žemę.

Tado Žižiūno sukurtas trimatis archeologų atkasto Padievaičio akmens-sosto atvaizdas[12] (9 pav.) ir 3D spausdintuvu atspausdintas 13 x 15 cm dydžio jo maketas leidžia tęsti akmens padėties ir naudojimo tyrinėjimus, atlikti tam tikrus modeliavimo veiksmus: sugrąžinus akmenį-sostą į jo pirminę padėtį paaiškėja, kad sėdimoji sosto dalis buvo 29–30 cm gylio, vidurinėje dalyje pastebimai iškilusi, kiek asimetriško 72 cm pločio puslankio formos (palyginimui, rašydamas šias eilutes, sėdžiu ant patogaus biurams skirto krėslo, kurio sėdynė yra tik 55 cm pločio).

Akmeninio sosto atkaltė patogiai atlošta, plati, kaip ir sėdynė; tarp sėdimosios dalies ir atlošo – bukas, apie 110° kampas. Aukščiausioje vietoje atkaltė yra 52 cm aukščio (sėdinčiojo dešinėje), žemiausioje – 32 cm (kairėje). Tikėtina, kad Padievaičio akmens-sosto atkaltės dalis nuskilo šventvietę naikinant, tačiau spėjimui patvirtinti dar reikia atlikti specialius akmens paviršiaus tyrimus.

Tarus, kad patogiam sėdėjimui reikalingas apie 45 cm aukštis, galima spėti, kad dabar

11 Mėginio kodas FTMC-OY-12-4.

12 Šis modelis yra viešai prieinamas ir interneto kanalu: https://sketchfab.com/3d-models/sosto-akmuo-f149eaa6e589416e973c9f92a07c56fc [Žiūrėta 2023-01-17].

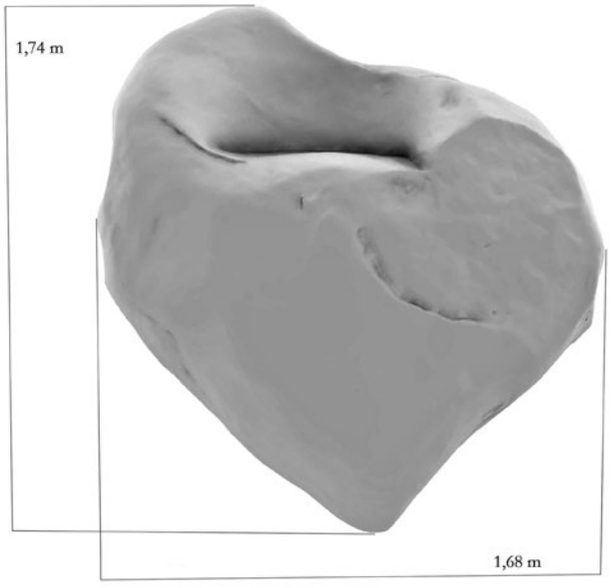

9 pav. Akmens-sosto trimačio modelio plokštuminis vaizdas. Autoriai T. Žižiūnas ir V. Puzeras.

10 pav. Pirminės akmens-sosto padėties rekonstrukcinis piešinys. Autorė – V. Vaitkevičiūtė.

į pietryčius nukreiptas akmeninio sosto galas pirminėje vietoje į žemę turėjo būti įkastas apie 85 cm (10 pav.). Toliau svarstytina, kaip akmuo buvo įkastas ir kur atgręžtas – ar sėdintysis žiūrėjo į pietryčius (šlaito kryptimi), ar į šiaurės vakarus (piliakalnio pusėn).

Jeigu manysime, kad akmuo-sostas buvo paprasčiausiai išverstas iš savo vietos, tai reikštų, kad sėdintysis soste kitados žvelgė į šlaito pusę. O jeigu akmuo-sostas pirminėje vietoje buvo atgręžtas į Druskinio upelį ir kartu į piliakalnį, tai reikštų, kad išverstas iš savo vietos šiaurės vakarų kryptimi, akmuo-sostas dar turėjo būti ir atverstas, ką sunkoka įsivaizduoti, nes jo masė gali siekti 3,5 tonos[13].

Labiausiai tikėtina, kad akmuo-sostas stovėjo toje pačioje vietoje, kur yra dabar, tačiau buvo įkastas žemėn pietrytiniu galu. Tokiu atveju ir sėdintysis žvelgė į pietryčius, aukštumoje buvusios gyvenvietės kryptimi. Prieiti, prijoti ar privažiuoti prie jo buvo patogu tuo pačiu taku, kuris ir šiandien veda prie akmens iš Pocių sodybos.

Pabrėždami didelę Padievaičio akmens reikšmę ir svarbią paskirtį, šiandien jį vadiname sostu (dėl šio žodžio kilmės žr. Sabaliauskas 1990: 101). Senovės baltų mitologijos ir vėlesni lietuvių kultūros istorijos šaltiniai vis mini krėslą. Šis giminingas latvių *krēsls*, senovės prūsų *krēlan*, rusų *кресло*, lenkų *krzesło* ir, manoma, kitados galėjo reikšti pintą kėdę (Топоров 1984: 181–183).

13 Apskaičiuota remiantis ta pačia formule, kuri buvo naudojama skaičiuojant didžiausių Lietuvos riedulių masę (žr. Geologai 2020).

Dabartinėje lietuvių kalboje sostas ir krėslas yra sinonimai, tačiau dainose dainuojama apie mergelę arba deivę (latvių Saulę, Laimą, Marą, lietuvių – Aušrinę ir netgi Švenčiausią Mergelę Mariją), sėdinčią auksiniame krėslelyje viduryje marių, upės verpete, danguje, rytmečio žaroje, liepos viršūnėje, po ąžuolu arba ant kalno. Anot latvių dainų, dieną Saulė sėdinti auksiniame danguje, o vakare atsisėdanti į sidabrinį krėslą. Užkalbėjimuose sakoma, kad motė (taip vadinama gimda) turinti sėdėti savo krėsle taip, kaip Saulė ir Mėnuo sėdi aukso ir sidabro krėsluose (Vaitkevičius, Vaitkevičienė 2011: 46).

Krėslas kaip sostas – tai ypatingo statuso ženklas, visus valdančiuosius gaubiančios simbolikos dalis. Senovės skandinavai žinojo aukštąjį Odino krėslą Valhaloje, nuo kurio šis dievas stebėjo visą pasaulį. Aukštieji krėslai, šaltiniuose vadinami *háseti* arba *ondvegi,* buvo vienas iš svarbiausių gyvenamųjų namų interjero elementų, jie išreiškė galią, krėslus gaubė apeiginė rimtis (Eriksen 2019: 64). Iš dalies tai patvirtina lietuvių etnografinė medžiaga, mat pirkioje kėdė būdavo skirta garbingam svečiui, o namiškiai sėdėdavę ant suoliukų; krėslas naudotas per iniciacijas, pavyzdžiui, ant jo kilnota „įrašant į marčias“ (Vaitkevičius, Vaitkevičienė 2011: 46).

Apie XIV a. pirmos pusės sostus Lietuvoje (šiuo laikotarpiu Padievaityje būta Gedimino pilies) iki šiol neturėjome jokių žinių. Vakarų Europoje tuo metu vyravo gotikinis stilius, išlikę sostai ir krėslai paprastai turi lygią, plokščią kvadrato formos sėdynę ir atkaltę (tarp jų – 90° kampas, o

11 pav. Karolio Didžiojo sostas Acheno katedroje (Dierkens 1999: 136)

12 pav. Miniatiūrinis sidabrinis krėslas iš griautinio moters kapo Birkos saloje, Švedijoje (be mastelio) (Eriksen 2019: 65, pav. 3.6)

atlošai – pabrėžtinai aukšti). Kitas pavyzdys – iš karolingų laikotarpio: 760–825 m. laikotarpiu datuojamas Acheno katedros sostas, kuriame buvo karūnuojami karaliai, yra platus, žemas, pastatytas ant aukštos pakylos (Schütte 1999) (11 pav.).

Senovės Skandinavijoje būta krėslų su apskrita sėdyne ir išgaubtu atlošu. Juos vaizduoja miniatiūriniai kauliniai, bronziniai, sidabriniai kabučiai, kurių iki šiol daugiausiai buvo rasta X a. vidurio–antros pusės moterų kapuose ir lobiuose (išsamiau žr.: Drescher, Hauck 1982; Kalmring 2019: 3) (12 pav.). Tokių krėslų su atkalte, pagamintų iš vieno medžio kamieno (švedų kalba vadinamų *kubbstol*, norvegų – *kubbelstol*) tradicija išliko iki mūsų dienų. Minėtųjų krėslų atlošas priglunda prie sėdynės ir sėdinčiajam patogu ant jo kraštų pasidėti rankas, – tai primena Padievaičio akmenį-sostą. Žinoma, norėtųsi artimesnių analogijų ir geografiniu, ir chronologiniu požiūriu.

Lietuvoje užfiksuota pora dešimčių akmenų, vadinamų krėslais ir kėdėmis, pvz.: Karalienės Krėslas prie Vegerių (Akmenės r.; neišlikęs), Raganos Kėdė Noreikiškėse (Prienų r.), Velnio Krėslas prie Titonių (Pakruojo r.; neišlikęs), Velnio Krasė prie Lembo (Šilalės r.) (Vaitkevičius 2003: 77). Beje, su pastaruoju akmeniu, kuris guli Aitros upelio vagoje ir viršuje turi netaisyklingos formos įdubą, siejamas padavimas apie tai, jog įsigalėjus krikščionybei kunigai suorganizavę didelę talką ir šį akmenį iš krante buvusios šventovės – ji iki šiol vadinama Alka – nuvertė į upę bei praminė Velnio Krase (Statkevičius 1990: 7; Vaitkevičius 1998: 410).

Atstumas tarp Lembo ir Padievaičio – vos 8 km, vietovės priklauso tai pačiai parapijai, tad negalima atmesti, kad minėtam padavimui įtakos galėjo turėti Padievaičio akmens-sosto griūtis. Be to, Lembo akmens pavadinimas rodo, kad Padievaičio sostas vietos tarmėje taip pat galėjo būti vadinamas *krase* reikšme ‘kėdė; krėslas; suolelis; sostas’ (*krasė* tos pačios kilmės kaip *krėslas*, tik kito šaknies vokalizmo, žr. Sabaliauskas 1990: 126).

Kai kurie krėslais vadinami akmenys iš tikrųjų turi sėdynes primenančias įdubas ir atkaltes (pvz., Marijos Kėde vadinamas Jaurų kaimo akmuo Molėtų rajone), tačiau nė vienas jų negali būti lyginamas su Padievaičio sostu. Šis nėra gamtos išdaiga ar koks piemenų žaidimas. Akmuo-sostas pagamintas sąmoningai, tikėtina, sekant kokiu mediniu pavyzdžiu, jis didesnį ar mažesnį atstumą buvo gabenamas prie Druskinio upelio ir čia pastatytas.

Istorinės žinios ir šiuolaikinė jų interpretacija verčia manyti, kad Padievaičio akmuo-sostas priklausė XIV a. pradžioje valdančiosios dinastijos pastangomis šioje vietovėje pastatytai piliai, kuri turėjo tapti jų valdžios centru (Petrauskas 2011:

501). Į Žemaitiją Vytenis tuo metu pasiuntė ne tik brolį Gediminą, kurio vardu rašytiniai šaltiniai ir vadina Padievaičio pilį, bet dar daugelį kitų didikų: Manstą, Sudargą, Mažoną (išsamiau žr.: Dubonis 1998: 53–57; Petrauskas 2011: 501). Atkreiptinas dėmesys, kad šalia Padievaičio esančio Libartų kaimo pavadinimas primena Liubarto – vieno iš Gedimino sūnų – vardą (plg. Gudavičius 1988: 62–63).

Pagrįstai galima manyti, kad sėdėdamas Padievaičio soste, pilies viršininkas – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovo vietininkas – Gediminas priimdavo žemaičių diduomenės duodamas ištikimybės priesaikas, galbūt skelbdavo įsakus ir nuosprendžius. Žinoma, neatmestina galimybė, kad akmuo-sostas buvo ne Gedimino, o jo žynio naudojamas skelbiant dievų valią, stebint apeigas ir (arba) joms vadovaujant.

1521–1577 m. arba 1624–1670 m. išversto ir taip pat kaip šlaitas žemyn nusvirusio Padievaičio akmens-sosto padėtis vėliau – tiksliau nežinoma, kada – buvo išlyginta, pakišant po šiaurės vakariniu jo galu kelis akmenis, kurie gana gerai matomi 1971 m. ekspedicijos nuotraukose. 2020-aisiais saugumo sumetimais po akmeniu-sostu nebuvo kasama, bet patikimai užfiksuota horizontali jo padėtis (13 pav.). Padavimai apie tariamai čia veikusią „velnių mokyklą“ pagrindžia spėjimą, kad Padievaičio šventvietė prie Druskinio dar buvo naudojama. Kaip šventvietę vietos gyventojai ilgainiui ėmė naudoti ir čia pat stūksantį piliakalnį. Tai praneša unikali Valakų reformos laikotarpio – XVI a. antros pusės – žinia apie tuo metu Kvėdarnoje garbintą senovės dievą, vardu Dievaitis.

„PAJŪRYJE GARBINAMAS DIEVAITIS“

Kritus Gedimino piliai, daugiau kaip du šimtus metų Padievaičio piliakalnį ir šventvietę prie Druskinio gaubė rašytinių šaltinių tyla. 1561 m. Pajūrio tijūnystės matavimo valakais inventorius rodo, kad tuo metu čia apsilankė ir Valakų reformai vadovavo karališkųjų valdų revizorius Jokūbas Laskauskas (Misius 2004: 89–90). Jo rūpesčiu tuo pat laikotarpiu Kvėdarnos kaimo vietoje buvo įkurtas miestelis, netoli nuo valdovo dvaro numatytas sklypas ir pastatyta Švč. Mergelės Marijos Nekalto Prasidėjimo bažnyčia, 3 valakai žemės skirti klebonui (išsamiau žr.: Valančius 1972b: 210; Žąsytis 2004: 218; Juzumas 2013: 725). Sprendžiant iš to, jog L. Kšivickis girdėjo Padievaičio piliakalnį vadinant Klebono kalnu (*Klebona kalnas*), Kvėdarnos klebonui tąkart atiteko ir

13 pav. Nuversto Padievaičio akmens-sosto padėtis buvo taisoma, jis iki šiol yra horizontalioje padėtyje (vaizdas iš pietvakarių). V. Vaitkevičiaus nuotrauka

Padievaičio kaimo dalis Jūros pakrantėje[14] (Krzywicki 1902).

1593 m., per Šv. Petrą, pirmoji Kvėdarnos bažnyčia sudegė (Jablonskis 1934: 339). 1609 m. ji buvo atstatyta ir papildomai aprūpinta, tačiau prastai prižiūrima – 1644 m. vizitacijoje kalbama apie skyles, pro kurias į bažnyčios vidų patenka vagys... (Žąsytis 2004: 219; Juzumas 2013: 725–727).

Atkreiptinas dėmesys, kad Kvėdarnos bažnyčia buvo pastatyta Vakarų Žemaitijos dykroje be bažnyčių (Bumblauskas 2015: 13). Kanauninko Vincento Juzumo surinktais duomenimis, XVI a. antroje pusėje ar XVII a. pradžioje pirmasis Kvėdarnos klebonas tapo liuteronu ir šią bažnyčią paliko. Pamaldas toliau laikė jėzuitų vienuoliai (Juzumas 2013: 725; plg. Šenavičius 1985: 91).

Tačiau 1624–1670 m., kuomet, labiausiai tikėtina, ir buvo nugriautas Padievaičio šventvietėje buvęs akmuo-sostas, katalikų bažnyčia Kvėdarnoje atgijo ir palaipsniui stiprėjo: apie 1651 m. miestelėnų lėšomis buvo pastatyta Šv. Baltramiejaus bažnyčia, kurios didžiajame altoriuje kabojo Švč. Mergelės Marijos į Ėmimo į dangų paveikslas su sidabrine paauksuota karūna. 1676 m. Žemaičių vysk. Kazimieras Pacas jau gyrė trečius metus Kvėdarnoje klebonaujantį kun. Petrą Piorovičių už rūpestingumą ir darbštumą, tiesa, kartu įpareigojo prašyti Vilniaus vaivados Paco, kad lieptų parapijiečiams rūpintis naujos bažnyčios statyba (Žąsytis 2004: 2019).

Mums svarbu, jog revizorius J. Laskauskas veikalo apie žemaičių dievus autoriui Janui Lasickiui perdavė žinią, jog Pajūryje yra garbinamas dievas, vadinamas Dievaičiu (*Deuoitis*):

> Tam tikros vietovės, kaip ir kilmingesnės šeimos, turi ypatingus savo dievus. Pavyzdžiui, Pajūryje garbinamas Deuoitis, Rietave – Vetustis, Sarake – Guboi ir Tvverticos, Plateliuose – Kirnis. (Lasickis 1969: 21)

Iki šiol Pajūrio Dievaitis buvo klaidingai tapatinamas su Dievyčio ežeru prie Laukuvos (plg. Ališauskas 2012: 61). Tačiau XVI a. Pajūriu dažnai buvo vadinama Kvėdarna ir būtent ji, o ne šimtmečiu vėliau į vakarus nuo Šilalės iškilusi to paties pavadinimo gyvenvietė yra laikytina istorinio Pajūrio valsčiaus centru (Gudavičius 1988: 62; Jablonskis 1979: 279; plg. Misius 2004: 91–92). Be to, akivaizdu, kad Dievaičio vardas yra įamžintas Padievaičio kaimo pavadinime (plg. 1690 m. įrašą: *Dominik Piłsudski z nowego dworu Skierdyn i Podewojcia kupli dymów 4* – Rejestry 2009: 128).

Iš XIX a. antroje pusėje parengto Padievaičio piliakalnio (*Pile*) aprašymo aišku, kad Dievaičiu vadintas čia buvusioje senovės šventykloje garbintas dievas Perkūnas:

> Kadaise čia būta stiprios žemaičių pilies, kurios viduje būta pagoniškos šventyklos su dievuko Perkūno skulptūra. Kaimelio pavadinimas Padievaitis aiškiai nurodo, kad jis buvo kone šios pilies papėdėje. (Juzumas 2013: 734–735)

1899 m. F. Pokrovskio paskelbtas Padievaičio piliakalnio aprašymas rodo, jog konkrečia Dievaičiui pašvęstos šventvietės vieta laikytinas į 4,5 m aukštį virš aikštelės ir 7 m papilio pusėje iškylantis nupjauto kūgio formos, net 38 m pločio (prie pagrindo) pylimas, kurio dalis, slenkant piliakalnio šlaitams, kitados jau nugriuvo į Jūros upę[15] (14 pav.).

> Kalnas supiltas senovės lietuvių laikais, buvo žemaičių maldų vieta. Kiekvienas žemaitis, pasakoja legenda, ateidamas čia melstis, sako legenda, laikė šventa pareiga atnešti žemės, kuri buvo išpilama ant kalvos. Žemaičiai tikėjo – kuo aukščiau iškils šventasis sampilas, tuo lengviau malda pasieks Dievą.[16] (Покровский 1899: 144; plg. Гуковскій 1892: 212)

Atkreiptinas dėmesys, kad šiandien E. Pocienė (80 m., gim. Padievaityje, gyv. Kvėdarnoje), detaliai pasakodama apie Padievaičio piliakalnį bei jį supančią aplinką, Pilimi tebevadina kaip tik gynybinį pylimą ir pasakoja apie jo viršuje buvusį mitinį įdubimą (*duobikę*):

> Rinkdavos čia, šio pusie piliakalnio, an kalno, prie pat Pilies. An kalno <...> pats aukščiausias – tai ta Pilis, skaitos. Ta Pilis yr. Ir ten viršuj buvo tokia duobikė. Tai abiturientai mokiniai mesdavo monetas. Vidury rasdavom skylelį, ir kažkur nubarškėdava ten į apačią. Ten jau bus visi dvyliktokai, daugiausiai ten ir žaisdavo tokiais žaidimais ir laukdavo an to Velnio krėslo saulėtekio <...>.
>
> Mums mokytojai aiškina, kad buvo ten bažnyčia didelė, graži. Ir zakristijons neturėja su kuo užgesinti žvakių. Ir jis užpūtė. Kad užpūtė žvakes, ir sudardėja ta visa bažnyčia į apačią, nudardėja <...>.

14 Laukas nuo Kvėdarnos link piliakalnio iki neseno laiko irgi dar buvo vadinamas Klebono lauku: *Klebonai turėjo žemes, valdė ir čia buvo Klebono laukai* (*P.* E. Valiutė-Pocienė, 80 m., gim. Padievaityje, gyv. Kvėdarnoje. *U.* V. Vaitkevičius su talkininkais, 2020 m.).

15 Neatmestina galimybė, kad padavimams veikiant išraiškingas piliakalnio gynybinis pylimas – Pilė – imtas vadinti ir Dievaičiu.

16 „Taip pat buvo pasakojama ir apie Treigių piliakalnį prie Laukuvos“, – rašo F. Pokrovskis.

14 pav. Padievaičio piliakalnio pylimas, ant kurio stovi, manytina, tuometinis Kvėdarnos klebonas Antanas Tyrylis (vaizdas iš šiaurės). 1902 m. L. Kšivickio nuotrauka (VDKM archyvas, 2058, iš www.piliakalniai.lt)

> Ten monetos kažkur nubarškiedava. Būdava kažkoks gilus ten barškesys. Ka ten mokiniai... mes jau neturtingi buvom, tų monetų neturėjom, nemetėm. O kas metė, tai ten nubarškiedava <...>.
>
> Įdomums toks, vat, kad aš baigiau mokyklą, aš jau savo monetą ten palieku, toj Pily. Toks vaikų žaismas būdavo. (*U.* V. Vaitkevičius su talkininkais, 2020 m.)

Taigi, šioje vietoje, kur nutrūksta istoriniais duomenimis apie Gedimino pilį ir archeologiniais duomenimis apie jos akmenį-sostą paremtas pasakojimas, atsiveria pagrįsta galimybė kalbėti apie tai, kad naujaisiais laikais, apie XVI a., senovės sueigų – apeigų ir švenčių – vieta Padievaityje tapo jau senokai apleistas piliakalnis. Tikėtina, kad šiai Dievaičio šventvietei priklausė ir akmuo-sostas Druskinio pakrantėje.

Dievaičiu vadinamam Perkūnui pašvęstos šventvietės centre tuo metu buvo monumentalus, aukštas piliakalnio gynybinis pylimas. Būtent ant pylimo galėjo būti laikomas senovės dievo atvaizdas, užkuriama ugnis, atliekamos apeigos ir aukojama. Tikėjimas apie čia esančią mitinę angą – įspūdingas liudijimas, kad ant pačios aukščiausios vietos būta su giliausiu požemiu jungiančios skylės, – kaip ir šokių, gegužinių bei Joninių šventės tradicija ant (prie) Padievaičio piliakalnio, išliko iki XX a. antros pusės.

PADĖKA

Už globą ir visapusišką pagalbą Gedimino sosto tyrinėtojams nuoširdi padėka dokt. Jurgitai Viršilienei ir doc. Gintautui Zabielai, Kvėdarnos darželio direktoriui Valdui Urniežiui ir Padievaityje gyvenančiam Arvydui Pociui su šeima.

Ekspediciją rėmė VšĮ „Prigimtinės kultūros institutas“.

SANTRUMPOS

LIIR – Lietuvos istorijos instituto bibliotekos Rankraštynas
LNM – Lietuvos nacionalinis muziejus
LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos archyvas
MKII – Materialiosios kultūros istorijos instituto Sankt Peterburge archyvas
VDKM – Vytauto Didžiojo Karo muziejus
VUB – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius
ŽMA – Žemaičių muziejus „Alka“

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Ališauskas 2012 = V. Ališauskas. *Jono Lasickio pasakojimas apie žemaičių dievus. Tekstas ir kontekstai*. Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai, t. 6. Vilnius, 2012.

Almonaitis 2020 = V. Almonaitis. *Karšuvos žemė XIII–XIV amžiuje. Praeitis ir paveldas*. Kaunas, 2020.

Batūra 1985 = Petras Dusburgietis. *Prūsijos žemės kronika*. Parengė, įvadą ir paaiškinimus parašė, žemėlapį sudarė R. Batūra. Vilnius, 1985.

Padievaičio šventvietė tyrinėjimus pabaigus. 2021 m. V. Vaitkevičiaus nuotrauka

Baubonis ir kt. 2017 = Z. Baubonis, J. Viršilienė, G. Zabiela. *Šilalės rajono piliakalniai*. Vilnius, 2017.

Bumblauskas 2015 = M. Bumblauskas. Pagonybės anklavų klausimas Žemaitijos konversijoje (XVI a.). *Sovijus. Tarpdalykiniai kultūros tyrimai*, t. 3, Nr. 1, p. 10–20.

Dierkens 1999 = A. Dierkens. Krönung, Salbung und Königsherrschaft im karolingischen Staat und in den auf ihn folgenden Staaten. *Krönungen. Könige in Aachen – Geschichte und Mythos. Katalog der Ausstellung*. Hrsg. M. Kramp. Mainz, 1999, s. 131–139.

Drescher, Hauck 1982 = H. Drescher, K. Hauck. Götterthrone des heidnischen Norden. *Frühmittelalterliche Studien*, Bd. 16, s. 237–301.

Dubonis 1998 = A. Dubonis. *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai. Iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities*. Vilnius, 1998.

Eriksen 2019 = M. H. Eriksen. *Architecture, Society, and Ritual in Viking Age Scandinavia. Doors, Dwellings, and Domestic Space*. Cambridge, 2019.

Geologai 2020 = [Be aut.] Geologai pasvėrė didžiausius Lietuvos akmenis. *Lietuvos Respublikos Aplinkos ministerija*. Prieiga per internetą: https://am.lrv.lt/lt/naujienos/geologai-pasvere-didziausius-lietuvos-akmenis [Žiūrėta 2023-01-17].

Gudavičius 1988 = E. Gudavičius. Gedimino pilies (Žemaitijoje), Pagraudės srities ir Paragaudžio vietovės problematika: 3. Pagraudės sritis ir Gedimino pilis Petro Dusburgiečio kronikos duomenimis. *Lietuvos Mokslų akademijos darbai* (A), t. 1, p. 60–69.

Jablonskis 1934 = K. Jablonskis. *XVI a. Lietuvos inventoriai* (Istorijos archyvas, t. 1). Kaunas, 1934.

Juzumas 2013 = V. Juzumas. *Žemaičių vyskupijos aprašymas*. Parengė M. Paknys. Varniai, 1934.

Kalmring 2019 = S. Kalmring. A new Throne-Amulet from Hedeby. First Indication for Viking-age Barrel-chairs. *Danish Journal of Archaeology*, Vol. 8, p. 1–9.

Krzywicki 1902 = L. Krzywicki. *Podewajcie*. [Rankraštis buvo saugomas VDKM, naudojamasi kserokopija iš G. Zabielos asm. archyvo].

Krzywicki 1906 = L. Krzywicki. *Żmudź starożytna. Dawni Żmudzini i ich warownie*. Warszawa, 1906.

Kur milžinai 2011 = *Kur milžinai sėdėjo. Kur milžinā siedieji. Šilalės padavimai*. Sud. V. Kasnauskienė, K. Juknius. Klaipėda, 2011.

Kvedaravičius, Pranckėnaitė 2010 = M. Kvedaravičius, E. Pranckėnaitė. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2009 metais*. Vilnius, p. 56–59.

Kvėdarnos piliakalnis 1939 = J. G. Kviedarnas piliekalnis. *Žemaičių prietelius*, 1939 m. gruodžio mėn. 14 d. (Nr. 50), p. 7.

Lasickis 1969 = J. Lasickis. *Apie žemaičių, kitų sarmatų bei netikrų krikščionių dievus*. Paruošė J. Jurginis. Vilnius, 1969.

Mickevičius 1988 = J. Mickevičius. *Medžiaga Šilalės rajono kultūros paminklų istorijai*. Telšiai, d. 2. Saugoma ŽMA.

Misius 2004 = K. Misius. Kvėdarnos apylinkių administracinė priklausomybė ir žemėvalda iki 1861 metų. *Kvėdarna*. Vyr. red. K. Misius. Vilnius, 2004, p. 86–100.

Nausėda 1937 = J. Nausėda. Kvėdarnos piliakalnis. *Vakarai*, 1937 m. spalio mėn. 2 d. (Nr. 228), p. 5.

Nikžentaitis 1986 = A. Nikžentaitis. Rašytiniai šaltiniai apie lietuvių pilių sistemą XIII a. pabaigoje–XIV a. pradžioje. *Lietuvos mokslų akademijos darbai* (A), t. 3, p. 51–62.

Petrauskas 2011 = R. Petrauskas. Santykių su Vokiečių ordinu pobūdis ir kaita XIV a.: tarp reizų ir paliaubų. *Lietuvos istorija. XIII a.–1385 m. Valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų*. Vilnius, t. 3, p. 499–515.

Rejestry 2009 = *Metryka Litewska. Rejestry Podymego Wielkiego Księstwa Litewkiego. Księstwo Żmudzkie 1690 r.* Opracował G. Błaszczyk. Warszawa, 2009.

Sabaliauskas 1990 = A. Sabaliauskas. *Lietuvių kalbos leksika*. Vilnius, 1990.

Schütte 1999 = S. Schütte. Der Aachener Thron, *Krönungen. Könige in Aachen – Geschichte und Mythos. Katalog der Ausstellung*. Hrsg. M. Kramp. Mainz, 1999, s. 213–222.

Statkevičius 1986 = V. Statkevičius. *Verti dėmesio akmenys*. Šilalė, 1986.

Statkevičius 1987 = V. Statkevičius. *Padavimai apie Šilalės rajono archeologijos paminklus*. Šilalė, 1987.

Statkevičius 1990 = V. Statkevičius. *Pagoniškų apeigų vietos Šilalės raj.* Šilalė, 1990.

Šenavičius 1985 = A. Šenavičius. Kvėdarnos istorinė raida. *Kraštotyra*, t. 19, p. 89–99.

Tautavičius 1964 = A. Tautavičius. *1964 m. žvalgomosios archeologinės ekspedicijos Plungės, Šilalės, Tauragės ir Telšių rajonuose ataskaita*. Vilnius. Saugoma LIIR f. 1–203.

Urbanavičius 1971 = V. Urbanavičius. *Senovės lietuvių spėjamų kulto vietų kasinėjimai*. Vilnius [1971–1972]. LIIR f. 1–351.

Urbanavičius 1972a = V. Urbanavičius. Mitologinių akmenų tyrinėjimai 1970–1971 m., *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1970 ir 1971 metais*. Vilnius, 1972, p. 77–83.

Urbanavičius 1972b = V. Urbanavičius. Dubenuotų akmenų paslaptis. *Mokslas ir gyvenimas*, 1972, Nr. 2, p. 16–19.

Urbanavičius 2011 = V. Urbanavičius. *Sugrąžinta praeitis*. Vilnius, 2011.

Vaitkevičius 2003 = V. Vaitkevičius. *Alkai. Baltų šventviečių studija*. Vilnius, 2003.

Vaitkevičius 2004 = V. Vaitkevičius. Kvėdarnos apylinkių šventvietės. *Kvėdarna*. Vilnius, 2004, p. 66–86.

Vaitkevičius 1998 = V. Vaitkevičius. *Senosios Lietuvos šventvietės. Žemaitija*. Vilnius, 1998.

Vaitkevičius, Baltrūnas 2008 = V. Vaitkevičius, V. Baltrūnas. *Lietuva. 101 įdomiausia vieta*. Vilnius, 2008.

Vaitkevičius, Vaitkevičienė 2011 = V. Vaitkevičius, D. Vaitkevičienė. *Lietuva. 101 legendinė vieta*. Vilnius. 2011.

Valančius 1972a = M. Valančius. *Raštai*. Red. kom. pirm. K. Korsakas. Vilnius, 1972, t. 1.

Valančius 1972b = M. Valančius. *Raštai*. Red. kom. pirm. K. Korsakas. Vilnius, 1972, t. 2.

Zabiela 2022 = G. Zabiela. *Padievaičio, Kvėdarnos piliakalnio su priešpiliu ir gyvvenviete (23914) teritorijos (Šilalės r., Kvėdarnos sen.) 2020 m. detaliųjų archeologinių tyrimų ataskaita*. Vilnius, 2022. Saugoma LIIR.

Zabiela, Vaitkevičius 2021 = G. Zabiela, V. Vaitkevičius. Padievaičio komplekso tyrimai. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2020 metais*. Vilnius, 2021, p. 140–151.

Žąsytis 2004 = K. Žąsytis. Iš Kvėdarnos parapijos istorijos. *Kvėdarna*. Vyr. red. K. Misius. Vilnius, 2004, p. 218–244.

Гуковскій 1892 = К. Гуковскій. Россіенскій уездъ. *Памятная книжка Ковенской губерніи на 1893 годъ*. Ковна, 1892, с. 91–222.

Крживицкий 1909 = Л. Крживицкий. Жмудские пилкальнисы. *Известия императорской археологической комиссии*. Санкт Петербург, 1909, вып. 29, с. 82–129.

Покровский 1899 = Ф. В. Покровский. *Археологическая карта Ковенской губерніи*. Вильна.

Топоров 1984 = В. Н. Топоров. *Прусский язык. K–L*. Москва, 1984.

THRONE OF GEDIMINAS

Vykintas VAITKEVIČIUS

The *Padievaitis* at Kvėdarna (Šilalė district) is one of the most interesting monuments of Lithuanian archaeology, mythology, and history studied by archaeologists from Klaipėda University, Gintautas Zabiela and Vykintas Vaitkevičius, in recent years. In 1971, Vytautas Urbanavičius (Fig. 3-4) did archaeological research at the *Padievaitis* stone throne. He concluded that it was one of the oldest sanctuaries known in Lithuania, and it was destroyed in February 1329, along with the castle standing on the *Padievaitis* mound. In 2020, there was an opportunity to conduct re-investigations at the sacred site of *Padievaitis* (Fig. 5). It was found that the cultural layer, already studied by archaeologists, is 44 to 86 cm thick, but a layer of grey sand, 28 cm thick, has not yet been touched deeper down (Fig. 6). In total, there were 11 individual finds, 6158 tiny pieces and shards of pottery, 2272 pieces of animal bones, 377 pieces of iron slag, 256 pieces of clay plaster (Fig. 7), which were transferred to Šilalė V. Statkevičius Museum, while osteological material – to Vilnius University Bioarcheology Centre.

It was found that the first finds entered the bottom of Druskinis valley in the mid-3rd century–second part of the 4th century AD, from the settlement at the base of the *Padievaitis* hill-fort. Later, the cultural layer of the settlement from the 4th century–early 5th century was scattered along the slopes of the highlands. As it fell down, stones of various sizes also rolled down near Druskinis.

Individual pottery pieces with waves and lines found in the *Padievaitis* sacred site are characteristic of the 13th–14th centuries. However, unlike previously thought, the stone throne was toppled and placed at its present location and the position in which it is now in 1521–1577 or, most likely, in the period 1624–1670 (this samples code – FTMC-OY-12-4).

A three-dimensional image of the stone throne of *Padievaitis* (Fig. 9) and its 3D-printed layout allowed certain simulations: when the throne was brought back to its original position, it became clear that the seat part of the throne was 29–30 cm deep, and the middle part was noticeably raised, with a slightly asymmetric 72 cm wide semicircle shape.

It is believed that the stone throne stood in the same place as it was discovered but was buried into the earth facing southeast. So, a person sitting in it would have looked to the southeast, toward the settlement in the highlands. At the beginning of the 14th century, the stone throne belonged to the castle that was built in this area by the ruling dynasty, and this place was supposed to become the centre of their power. At that time, the ruler of the Grand Duchy of Lithuania, Vytenis, sent not only his brother Gediminas, whose name was what written sources called the castle of *Padievaitis*, but many other nobles as well.

It is reasonable to assume that while sitting on the throne of *Padievaitis*, the head of the castle, the local ruler of the Grand Duchy of Lithuania, Gediminas, took the oaths of fidelity given by the noblemen of Samogitia, perhaps also promulgated orders and verdicts. It cannot be ruled out that the stone throne was not Gediminas but used by his high priest to proclaim the will of the gods, to observe and/or guide rites and rituals.

Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas,
H. Manto g. 84, 92294, Klaipėda
E. paštas: vykintas.vaitkevicius@ku.lt

Janas Bulhakas. Vilniaus senamiesčio panorama.1918 m. Saugoma Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje

„Apie to miesto dvasingumą kalba bet kuri daugiabokščio Vilniaus panorama: bokštų ir varpinių lieknas miškas iškyla viršum jo tarytum koks regimas simbolis, tarytum koks sursum corda*; jie liudija, jog prieš mus – ne prislėgtas prie žemės didmiestis, paskendęs kasdieninių reikalų triukšme, o maldų ir relikvijų, sapnų, stebuklų ir tikėjimo vizijų šventovė. Šie puošnūs lengvučiai bokštai, teikią Vilniui truputį pasakišką išvaizdą (ne veltui mūsų sostinę taip buvo pamilęs M. K. Čiurlionis, kurio paveiksluose taip pat stiebiasi į dangų legendiniai daugiabokščiai miestai), kalba mums ne apie rūsčią, fanatišką religiją, o apie tyliai sukauptą dvasios liepsną, apie gyventojus, kurie šlovino vienatinį Dievą įvairiomis kalbomis ir įvairių tikybų pavidalais. Tie bokštai – tai ne šiurkštūs pirštai, rūsčiai pakelti į dangų, kaip garsiajame S. Giminiano, jie grakštūs ir puošnūs, kaip simboliai tikėjimo, paauksinto minkšta meno šviesa. Ir vienlaik Vilniaus panorama kalba mums apie tai, kad čia yra aukštaitiškai lietuviškas miestas, kad tauta, kuri čia gyvena nuo daugelio amžių, gyvai atjaučia gamtos ir architektūros grožį, kad jos genijus – kartu ir „genius loci“ – yra linkęs į lyrizmą ir romantiką“, – Mikalojus Vorobjovas, 1940 m.*[1]

1 Mikalojus Vorobjovas. *Vilniaus menas*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997, p. 14.

KAIP LAIKAISI, SENASIS VILNIAU?

Vilniui minint simbolinį 700 metų jubiliejų, rūpi apmąstyti ir kiek trumpesnę, mūsų gyvenimams tekusią miesto istorijos atkarpą – jau beveik trisdešimt trejus metus, prabėgusius nuo 1990 m. kovo 11-osios. Šie Lietuvos laisvės metai kartu yra ir mūsų atsakomybės laikas. Todėl „Būdas“ nusprendė paprašyti žmonių, daug metų iš skirtingų perspektyvų su meile skaitančių ir kuriančių Vilniaus tekstą, atsakyti į kelis klausimus apie miesto kultūros paveldą, gerus ir blogus dalykus, per šį laiką nutikusius istoriniam miestui. Apie senąjį Vilnių paklausėme panašiai kaip apie žmogų, kuriam reikia ne vien gimtadienio torto – kuo jis džiaugiasi ir kas skauda, apie ką svajoja ir ko bijo, kokio pokalbio pasiilgo?

Į klausimus atsakė GRAŽINA DRĖMAITĖ, tapybos ir popieriaus restauratorė, buvusi ilgametė Valstybinės kultūros paveldo komisijos pirmininkė, dailės istoriko Vlado Drėmos (1910–1995) duktė, IRENA VAIŠVILAITĖ, Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto profesorė, 2017–2019 m. – Lietuvos Respublikos nepaprastoji ir įgaliotoji ambasadorė prie UNESCO, prof. TOMAS VENCLOVA, poetas, eseistas, vertėjas, literatūros tyrinėtojas, Vilniaus garbės pilietis, dr. RŪTA JANONIENĖ, meno istorikė, Vilniaus dailės akademijos Dailėtyros instituto Senosios dailės tyrimų skyriaus vedėja, Lietuvos mokslų akademijos tikroji narė, JŪRATĖ MARKEVIČIENĖ, architektūrologė, tarptautinė kultūros paveldo ekspertė – ICOMOS narė, prof. RIMVYDAS PETRAUSKAS, istorikas, Vilniaus universiteto rektorius, Lietuvos mokslų akademijos tikrasis narys, dr. DALIA VASILIŪNIENĖ, dailės istorikė, Lietuvos kultūros tyrimų instituto Sakralinio meno paveldo skyriaus vadovė, GRAŽINA ELENA JUKNEVIČIENĖ, architektė, restauratorė, dr. LARA LEMPERTIENĖ, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos tyrimų centro vadovė, AUGIS GUČAS, architektas, Valstybinės kultūros paveldo komisijos narys, nepriklausomybės pradžioje dalyvavęs rengiant Vilniaus istorinio centro nominacinę paraišką UNESCO Pasaulio paveldo komitetui, ALGIMANTAS GRAŽULIS, architektas, paveldosaugininkas, daugiau nei du dešimtmečius dirbęs Valstybinėje kultūros paveldo komisijoje, DANUTĖ JOKUBĖNIENĖ, žurnalistė, Žvėryno bendruomenės pirmininkė. Kiekvienas pokalbininkas atsakė į penkis iš anksto pateiktus klausimus, bet rengiant publikaciją pasirodė prasminga šiuos atsakymus paskelbti greta, tarsi pokalbį, kurio iš tiesų nebuvo. Parengė Rasa KALINAUSKAITĖ.

Janas Bulhakas. Katedros frontono skulptūros Pilies kalno fone. 1912 m. Saugoma Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje

Per pastaruosius 33 metus tapome liudininkais, o kai kurie ir dalyviais daugybės įvykių, reiškinių, procesų, padėjusių geriau suprasti Vilniaus kultūrinį palikimą ir palikusių šviesią žymę miesto istorijoje. Bernardinų ansamblio ir jį puošiančių freskų restauravimas, su Vilniaus žydais susijusio istorinės atminties klodo susigrąžinimas, 1863-ųjų sukilimo vadų ir kitų dalyvių palaikų suradimas ir perlaidojimas – tik keli naujosios mūsų istorijos epizodai, kurie kelia šviesią nuostabą ir dar ilgai išliks svarbūs. Jeigu reikėtų pasirinkti tris gerus dalykus, per šį laiką nutikusius istoriniam Vilniui ir jo paveldui, ką paminėtumėte ir kodėl?

GRAŽINA DRĖMAITĖ

Šviesiai atsimenu laiką, kai ruošiant Katedros aikštę rekonstrukcijai nukėlė grindinį ir atsidengė archeologija[2]. Trūko žodžių visiems – kokie esam turtingi, įdomūs, kiek amžių po mūsų kojomis... Man taip gražu buvo tos atodangos... Tai yra tikrieji dalykai, kultūrinės, istorinės šaknys, mūsų stiprybė. Sakiau: dabar reikia uždengti storu stiklu, kad patys tą turtą matytume ir pasauliui parodytume. Taip, kaip projektuodama Krašto apsaugos ministerijos pastatą architektė Elena Nijolė Bučiūtė pasielgė su ten atrastais archeologiniais radiniais. Teko lankytis jos įrengtoje reprezentacinėje salėje: baisoka eiti per stiklą, bet taip gražu...

Labai vertinu tai, kad 1994 m. Vilniaus istorinį centrą įrašė į Pasaulio paveldo sąrašą. Aišku, dabar liūdesys spaudžia širdį, kaip esam apsimelavę. Viena iš vertybių, dėl kurių senamiestis buvo įrašytas – išlikęs viduramžių gatvių tinklas, erdvės struktūra. Būdavo, nuo Aušros vartų leidiesi gatve žemyn – ir toli toli pamatai miškus. O dabar pamatai savivaldybės pastatą, pastatytą tiesiai ant šitos ašies. Jei nuo Šv. Kotrynos bažnyčios žvelgdavai per Klaipėdos gatvę, tolumoje matydavai žalumą. Dabar – Teatro gatvėje pastatytus namus. Nauji statiniai užgožė daug senamiesčiui būdingų panoramų, į gamtą ir kalvas atsiveriančių tolimų vaizdų.

Bet grįžtu prie to, kuo džiaugiuosi: pradėtas restauravimas. Mano tėvo darbai labai prisidėjo prie bažnyčių tvarkybos. Daug padaryta Šv. Jono bažnyčioje (ne Jonų, o Jono, taip buvo visais laikais!) ir gatvėse. Kai paskutinį kartą su UNESCO grupe važiavome po Beniliukso šalis ir gėrėjomės gražiąja Belgija, Liuksemburgu, po dešimties dienų sugrįžusi lyg iš naujo pamačiau Vilnių. Vis dėlto jis – ypatingas, tik reikia meilės. Vilniui jos labai trūksta, ypač dabar. Bet noriu tikėti tuo, kuo tikėjo tėvas: „Vilnius buvo gražus, Vilnius yra gražus, Vilnius, reikia tikėtis, bus visuomet gražus. Grožis yra amžinas.“[3]

PROF. IRENA VAIŠVILAITĖ

Aš kalbėčiau pirmiausia apie institucijų atsiradimą. Tai Bažnytinio meno muziejus – pirmasis modernus muziejus Vilniuje, kurio veikla esmingai prisidėjo prie religinės Vilniaus tikrovės pristatymo, tyrimo ir garsinimo. Moderniai sumanytos ir pateiktos ekspozicijos ir parodos, labai patraukli ir į įvairius poreikius orientuota leidyba, populiarinimas ir edukacija, nuoseklus darbas su visa šeima – dabar šitos naujovės atrodo savaime suprantamos, bet tai buvo didžiulis žingsnis ir didžiulė dovana miestui. Tada – Vilniaus muziejaus įkūrimas ir jo veikla, parodanti įvairius Vilniaus gyvenimo ir plėtros aspektus parodose. Ir – dviejų sostinėje veikiančių nacionalinių muziejų esminis atsinaujinimas. Visa tai labai esmingai prisideda prie Vilniaus pažinimo ir supratimo. Jei visą muziejų raidą laikytume vienu dalyku, dar pridurčiau labai gausią Vilniui skirtą leidybą, ypač vadovus po Vilnių ir ekskursijų po Vilnių „sprogimą“. Dabar vilniečiai apie Vilnių žino daug daugiau nei anksčiau, geriau jį pažįsta ir daug labiau Vilniumi domisi.

PROF. TOMAS VENCLOVA

Jūsų nurodyti trys epizodai labai reikšmingi. Jų pridurti būtų galima ir daugiau. Paminėsiu vieną dalyką, į kurį turbūt niekas nekreipia didelio dėmesio – Šv. Stepono bažnyčios palaipsnį atkūrimą (ta bažnyčia nėra itin svarbus paminklas ir nebuvo sugriauta, tik žiauriai apleista). Kadangi Šv. Steponas netoli dabartinių mano namų, jį dažnai matau, ir rūpestis juo mane džiugina, juolab kad toje zonoje kitos senosios architektūros nesama.

DR. LARA LEMPERTIENĖ

Išskirčiau šiuos dalykus: Didžiosios sinagogos archeologinius tyrimus ir jų sklaidą (kiekvieną kasinėjimo sezoną šią vietą aplankė ir jos istoriją išgirdo dešimtys, jei ne šimtai žmonių), Vilniaus muziejaus atidarymą, Polocko gatvės medinuko

2 Archeologiniai tyrimai Katedros aikštėje buvo atlikti 1996 m. (Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino paminklui numatytoje vietoje ir pietiniame pakraštyje) bei 1998–2000 m. prieš įgyvendinant šios aikštės tvarkymo projektą. Kęstutis Katalynas. Katedros aikštė Vilniuje: raida, rekonstrukcijos, tyrimai. *Istoriniai miestai: sena ir šiuolaikiška*. Sud. A. Jomantas. Vilnius: Savastis, 2003, p. 129–130.

3 Vladas Drėma. *Dingęs Vilnius*. Vilnius: Versus aureus, 1991, antroji laida, 2013, p. 425.

Bernardinų bažnyčios freska „Šv. Pranciškus remia bažnyčią“, restauruota prof. Juozo Algirdo Pilipavičiaus. 2011 m. Daumanto Tomo Pilipavičiaus nuotrauka

išgelbėjimą ir Medinės miesto architektūros muziejaus atidarymą jame.

DR. RŪTA JANONIENĖ

Iš esmės sutinku su Jūsų jau paminėtais pavyzdžiais. Man asmeniškai ypač svarbūs buvo Bernardinų ansamblio (ne tik freskų) restauravimo darbai. Ne paslaptis, kad prie šio vienuolyno istorijos tyrimų esu pati prisidėjusi, ir tai iš tiesų teikia daug džiaugsmo. Bet, žinoma, galiu paminėti ir daugiau gerų pavyzdžių. Apskritai išskirčiau uždarytų Vilniaus bažnyčių grąžinimą tikintiesiems, nes esu tikra, kad architektūros ir dailės paminklų tikroji vertė geriausiai atsiskleidžia, kai yra išsaugoma paminklo autentiška paskirtis ir funkcija. Dar norėčiau prisiminti Trijų Kryžių atstatymą, nes šis XIV a. pranciškonų kankiniams skirtas paminklas savo ištakomis ir priešistore, galima sakyti, siekia Gedimino laikus. Be to, ir grynai vizualine prasme tai yra vienas iš labiausiai atpažįstamų Vilniaus istorinio kraštovaizdžio elementų ar netgi miesto simbolių.

Kita gerųjų pavyzdžių grupė – naujų muziejų įkūrimas. Kalbant apie paveldo populiarinimą, ypač džiugina Valdovų rūmų muziejaus ir Vilniaus miesto muziejaus veikla. Tai svarbu, nes būtina ne tik kaupti ir saugoti praeities dokumentus ar kūrinius, bet ir skleisti žinią apie juos, gebėti sudominti praeities paminklais kuo daugiau žmonių. Su tuo susijęs ir bendresnis labai reikšmingas nepriklausomybės metų suteiktas dalykas – galimybė laisvai tirti mūsų paveldą. Tokios galimybės neturėjome sovietų laikotarpiu.

PROF. RIMVYDAS PETRAUSKAS

Labiausiai džiugina tyrimų apie Vilnių proveržis, nuo istorinių iki architektūrinių ir paveldosauginių. Dar niekad „istorinis Vilniaus diskursas“ nebuvo toks gyvas. Tyrimai suteikia galimybę įsivaizduoti, kaip gyveno vilniečiai XVII a.[4], kaip

4 David Frick. *Kith, kin, and neighbors: communities and confessions in seventeenth-century Wilno*. Ithaca: Cornell University Press, 2013. Ši ir kitos nuorodos pateiktos R. Petrausko.

istoriškai keitėsi Vokiečių gatvė[5] ar kas buvo planuota, tačiau taip niekad ir neatsirado mieste[6]. Dar vienas labai pozityvus pastarojo meto įvykis yra Vilniaus muziejaus įsteigimas ir jau prasidėjusi veikla. Pasitikdami artėjantį Vilniaus 700-ąjį jubiliejų Vilniaus universitete parengėme virtualių pasakojimų ciklą „Vilniaus istorijos“[7] – tai vienas pavyzdžių, kaip iš mokslinio žinojimo gimsta patrauklus turinys platesnei visuomenei.

JŪRATĖ MARKEVIČIENĖ

Be abejo, per šį laiką pažengė Vilniaus paveldo tyrimai, geriau ir giliau pažinome senosios LDK sostinės raidą.

DR. DALIA VASILIŪNIENĖ

Vienas svarbesnių teigiamų dalykų – žinių apie istorinį Vilnių pagausėjimas. Labai džiugina po niūraus sovietinio laiko kilęs su Vilniumi susijusių mokslinių tyrimų ir atradimų bumas, daugybės atsiminimų, eseistikos ir kitų žanrų knygų leidyba, mūsų istorijos klasikų (Juozapo Ignaco Kraševskio, Mykolo Balinskio ir kitų) veikalų perleidimas. Viso to rezultatas – Vilniaus architektūrai, dailei, atskiroms gatvėms, įvairiems amatams, miesto kasdienybei ir čia gyvenusioms asmenybėms skirtos parodos, televizijos laidos ir kitų medijų kūriniai, apie miestą atskleidžiantys vis daugiau informacijos ir detalių, vis naujų, netikėtų požiūrio kampų.

Kitas svarbus dalykas, įvykęs per tuos metus, – viena po kitos atšventinamos ir restauruojamos Vilniaus bažnyčios, kurios per sovietmetį stovėjo uždarytos, išplėštos, išgriautos, paverstos sandėliais, geriausiu atveju – muziejais. Po Vilniaus arkikatedros atšventinimo 1989 m. vėl duris atvėrė, savo paskirtį ir buvusį pavidalą bent iš dalies atgavo Šv. Kazimiero, Šv. Ignoto, Visų Šventųjų bažnyčios. Puiku, kad pranciškonų ir dominikonų vienuoliai vėl įsikūrė jiems statytose Šv. Pranciškaus Asyžiečio ir Šv. Bernardino Sieniečio, Šv. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų ir Šv. apaštalų Pilypo ir Jokūbo bažnyčiose. Šiek tiek gaila, kad į Šv. Kotrynos šventovę negrįžo benediktinės, o į tenykščius altorius – muziejuje išlikę Simono Čechavičiaus tapyti paveikslai, bet galbūt tai įvyks ateityje. Šis procesas brangus, reikalaujantis daug pastangų ir lėšų, todėl nevyksta taip greitai, kaip norėtųsi. Tačiau jis nenutrūksta – iš griuvėsių kyla sovietmečiu itin nukentėjusi renesansinė Šv. Stepono bažnytėlė, po truputį restauruojamos savita Misionierių ir viena seniausių mieste Bazilijonų bažnyčia. Savo valandos dar laukia sovietmečiu kalėjimu paverstas, sudarkytas barokinis Vizičių vienuolyno ansamblis.

Be abejo, visada džiugina jautrus paveldo naudotojo požiūris į Vilniaus istorinio audinio autentiką ir siekis ją išsaugoti – ar tai būtų reprezentacinių dabartinės Prezidentūros pastato interjerų atkūrimas, ar nedidelės lubų ir sienų dekoro atodangos Adomo Mickevičiaus bibliotekoje (buvusiuose Tiškevičių rūmuose), ar durų, langų, laiptų, grindų dangos išsaugojimas senų namų laiptinėse.

GRAŽINA ELENA JUKNEVIČIENĖ

Laisvė atvėrė daug naujų galimybių. Kultūros paveldo objektų tvarkybai ir restauracijai yra skiriamos valstybės ir Europos Sąjungos lėšos, galime keliauti po pasaulį ir mokytis, pamatyti, kaip senos demokratinės valstybės elgiasi su savo paveldu. Dalies reikalingų procesų, pavyzdžiui, paveldo objektų privatizacijos, nesugebėjome teisingai suvaldyti. Nors buvome parengę sąrašus, kurių objektų nereiktų privatizuoti, privatizavimas ėjo kaip lavina, todėl praradome pačius geriausius senamiesčio interjerus[8]. Svarbu, kad paveldo apsaugai yra sukurti įstatymai ir institucija, bet dabar šią sistemą reiktų rimtai peržiūrėti ir pertvarkyti. Turbūt tam reikia laiko: sakoma, kad tikrai laisvą, kultūringą, aukštos moralės žmogų išaugina mažiausiai trys laisvėje gyvenančios kartos.

DANUTĖ JOKUBĖNIENĖ

Daug yra gražių dalykų. Juk taip sutvarkyti mūsų senamiesčio atskiri pastatai, restauruoti ir atnaujinti ištisi kvartalai. Gyvename tvarkingiau. Ko verta vien Užupio respublika (tiesa, iki naujų konversijos kvartalų[9]). Gal ir pakanka klaidų, bet bendras vaizdas geras. Vis dar malonu bus klaidžioti po senamiestį, jei jo visai neišdarkysime, o tiesiog saugosime. Nesu kategoriška, gyvenimas viską keičia – modernėjam, nors ir apima nostalgija matant, jog neliko vaikystėje išvaikščiotų

5 Aelita Ambrulevičiūtė. *Prabilę namai: XIX a. Vokiečių gatvės eskizai*. Vilnius: Aukso žuvys, 2015.

6 Marija Drėmaitė, Rasa Antanavičiūtė. *Neįgyvendintas Vilnius*. Vilnius: Lapas, 2021.

7 Prieiga internete: https://ldkistorija.lt.

8 1990–1993 m. G. Juknevičienė dirbo Vilniaus miesto valdybos Senamiesčio seniūnijos vyriausiąja architekte, 1993–1994 m. – Paminklotvarkos skyriaus vedėja.

9 Turimi omenyje daugiabučių kvartalai, 2017–2022 m. pastatyti palei Vilnelės krantus nusidriekusiame istoriniame Vilniaus priemiestyje, nuo XVI a. vadintame Paplauja. Sovietmečiu ši vieta buvo paversta pramonine teritorija.

tapybiškų vietelių... O didžiausias džiaugsmas, bent man, buvo sugrąžintos Katedros skulptūros, kariljonas Šv. apaštalų Pilypo ir Jokūbo bažnyčioje, per didelius vargus išsaugotas ir restauruotas medinukas Polocko gatvėje ir jame duris atvėręs Medinės miesto architektūros muziejus.

AUGIS GUČAS

Vardinant teigiamus šių laikų įvykius, būtent atgaivinto žydų atminties klodo, kaip tai vadinate, miesto medžiagos realybėje nematau. Miestiečių sąmonėje, žinojime – taip, lūžis įvyko. Tačiau kelios atminimo lentos, pakabintos ant senamiesčio namų sienų, nėra tikrasis susigrąžinimas. Nieko nenuveikta, išskyrus archeologinius patyrinėjimus, net svarbiausioje vietoje – buvusios Vyriausiosios[10] žydų sinagogos, kurioje dabar stovi tipinis tarybinis vaikų darželis, ir visoje Žydų gatvės aplinkoje. Net nebandyta kaip nors jos atgaivinti, nors kokius ženklus susigrąžinti.

Tarp gerų dalykų išskirčiau Vilniaus pilies Žemutinių (Valdovų) rūmų atstatymą. Nors galima ir ginčytis, ir turėti pagrįstų priekaištų kai kuriems metodiniams statybos ar projektavimo sprendiniams, vis dėlto, pirmiausia tai – Lietuvos Karalystės ir Didžiosios Kunigaikštystės sostinės restitucijos politinis veiksmas, drauge sugrąžinant Vilnių į Europos monarchijų sostinių „klubą“ ir organizuojant čia tokio tipo pastatams būdingas šių laikų kultūrines ir politines veiklas. Taip miestas pakilo į visai kitą lygį. Be to, tai ir Vilniaus pilies ir gretimos senamiesčio struktūros svarbios dalies urbanistinis restauravimas, unikalių, ypač vertingų išlikusių rūmų liekanų, daugiausiai rūsio lygyje, kokybiškas konservavimas ir eksponavimas, kruopštus dalies rūmų interjerų elementų atkūrimas.

Paminėčiau ir pokariu išgriautų paskirų senamiesčio pastatų, kvartalų fragmentų bei vieno viso nedidelio kvartalo restauravimą ir atstatymą. Buvo restauruotos pažeistos miesto struktūros bei gatvių išklotinės, atkurtos kai kurios pražuvusios perspektyvos, taip pat restauruoti ir į atstatomus namus iš naujo įjungti išlikę jų viduramžių laikų rūsiai. Svarbiausieji pavyzdžiai – Didžioji g. 8 ir 10, Stiklių g. 7 ir 7A, Ašmenos, Dysnos, Mėsinių gatvių ribojamas kvartalas. Senamiestis 1944–1987 m. laikotarpiu buvo labai išgriautas, praradęs tinklo vientisumą, todėl panašius darbus reikėtų tęsti.

Trečiasis dalykas – buvusios „Baltojo štralio“ kavinės (dabar vadinama „Eskedar“) Signatarų namuose Pilies gatvėje veiklos atkūrimas, sugrąžinant į gyvenimą vienintelį Vilniuje išlikusį autentišką XIX–XX a. sandūros šio tipo interjerą. Taip vėl turime patalpą, kurioje kava vaišinosi Jonas Basanavičius, Antanas Smetona ir kiti žymūs to laikotarpio politikos bei kultūros veikėjai.

ALGIMANTAS GRAŽULIS

Priimti labai svarbūs sprendimai dėl Vilniaus istorinio centro: 1994 m. jis įrašytas į UNESCO Pasaulio paveldo sąrašą, 1997 m. Seimo nutarimu įsteigtas Vilniaus pilių valstybinis kultūrinis rezervatas, o 1998 m. Vyriausybės nutarimu Vilniaus senamiestis paskelbtas kultūros paminklu. 1992 m. prisijungdama prie UNESCO Pasaulio kultūros ir gamtos paveldo apsaugos konvencijos, Lietuva prisiėmė pareigą užtikrinti savo teritorijoje esančio pasaulio kultūros ir gamtos paveldo nustatymą, apsaugą, populiarinimą ir perdavimą ateities kartoms.

Senamiestyje atlikti ir atliekami kokybiški tvarkymo darbai kai kuriuose sakralinio paveldo objektuose, ypač bažnyčiose. Paminėtinas Šv. Kryžiaus bažnyčios ir Bonifratrų vienuolyno, Šv. Pranciškaus Asyžiečio ir šv. Bernardino Sieniečio bažnyčios bei Bernardinų vienuolyno ansamblių tvarkymas. Konservuoti ir restauruoti išskirtinės vertės architektūros Bazilijonų vienuolyno vartai, sutvarkytas ir pritaikytas pagrindinis korpusas (tiesa, buvo sunaikinta medinių perdangų, bet pavyzdingai sutvarkyta nuogrinda, restauruota istorinė altitudė). Lėtai, tačiau nuosekliai konservuojama ir restauruojama Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčia. Tvarkymo darbai kokybiškai atlikti Vilniaus universiteto ansamblyje, paminkliniame pastate Rūdninkų g. 13, restauruoti Chodkevičių rūmų (Didžioji g. 4) ampyro interjerai, pritaikant pastatą Lietuvos nacionalinio dailės muziejaus Vilniaus paveikslų galerijai. Sutvarkyta Lietuvos valstybės ženklais ir simboliais tapusių objektų: Signatarų namai Pilies gatvėje, Lietuvos Respublikos Prezidento ir jo administracijos reikmėms pritaikytas Vyskupų rūmų kompleksas (nors abiem atvejais būta tvarkybos darbų kokybės problemų). Restauruota ir konservuota Vilniaus arkikatedros bazilikos varpinė, vienas iš svarbiausių Lietuvos simbolių. Kokybiškos tvarkybos, restauravimo bei konservavimo yra atlikta ir kai kuriuose privačiuose pastatuose, jų dalyse ar butuose savininkų iniciatyva.

10 Kaip paaiškino A. Gučas, taip – Vyriausioji žydų sinagoga – ši šventovė yra vadinama 1937 m. išleistoje (perleista 1991 m.) A. Juševičiaus ir J. Maceikos knygoje „Vilnius ir jo apylinkės“, o šie autoriai turėjo žinoti, kaip ji vadinta.

Albertas Sveikovskis (apie 1829–?). Vizičių, Misionierių ir Šv. Dvasios vienuolynai nuo Paplaujos priemiesčio. 1860–1865 m. Saugoma Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje

„Vilnius pirmiausia yra kraštovaizdis, ir – būtent toks – sielos, kuria persmelkia saulėta gamtos malonė, būsena. Vilnius turi visus kaimo dvaro požymius, būdingus didžiuliam didiko dvarui, kur švaistomasi architektūros turtais ir tvyro paprastas supančios gamtos grožis. Miestas driekiasi slėniais, vandenimis bei kalvomis, o natūralų kraštovaizdžio puošnumą suriša su iškiliais žmogaus tauraus intelekto kūriniais. Jis turi šventyklų, vienuolynų ir rūmų su dideliais parkais, dvarų ir dvarelių su ūksmingais sodais ir kiemais, ir visur, išskyrus kelias pagrindines gatves, kaimiškieji elementai stelbia miestietiškuosius. Vilnių išsklaido, tarytum praretina šis didikų ir bajorų kaimietiškumo gaivalas. <...> Žemės dvasia dar tebevaldo Vilnių. Vilnius įsišaknijo ir nusidriekė atviroje pirmykštėje žemėje, gausioje augmenijos turtų, kurių niekaip nepajėgia sunaikinti savivaldybės patėviai, kad ir kaip stengiasi. <...> Vilnius neskuba ir nesigrūda. Dėl vienadienių blizgučių jis neaplenkia to, kas amžina. Vilniuje pakanka laiko, kad ramiai stabtelėtum gatvelės lūžyje, kur nors prie Bokšto, ir žvelgtum, kaip tvinsta, slūgsta ir banguoja raudona žalia Užupio panorama, kaip virš visų kyla ištaigingai liaunos Misionierių bažnyčios bokštų smailės“, – Janas Bulhakas, 1936 m.[11]

11 Cituojama iš: Jūratė Markevičienė. Vilniaus Genius loci. *Naujoji Romuva*, 2002, Nr. 1, p. 2–11 (J. Bułhak, *Wędrówki fotografa. Zeszyt VIII–IX. Pejzaż Wilna*, Wilno, 1936, s. 6–13).

Tos pačios bažnyčios panoramoje su naujais kvartalais užstatytu senuoju Paplaujos priemiesčiu (fotografuota nuo kalvos šlaito ties Bernardinų kapinėmis). 2023 m. „Būdo“ redakcijos nuotrauka

Pritarčiau manantiems, kad per šiuos tris dešimtmečius Vilnius patyrė ir netekčių, skurdinančių kultūrinį palikimą, darkančių istorinį miestovaizdį. Vienas skaudžiausių pavyzdžių, sukėlusių dalies paveldo srityje dirbančių specialistų, kultūros žmonių, paveldo išsaugojimu suinteresuotos visuomenės pasipiktinimą – daugiabučiai namai, pastatyti Misionierių ansamblyje, suskaidžius jo teritoriją į dvi dalis. Ar pastebite įvykių ar procesų, darančių žalą istoriniam miestui, menkinančių jo supratimą? Jei taip, kokius pavyzdžius išskirtumėte ir kodėl?

PROF. IRENA VAIŠVILAITĖ

Vėlgi minėčiau visų pirma institucijas. Vilniaus savivaldybė ir Kultūros paveldo departamentas, sakytum, nemato Vilniaus senamiesčio kaip visumos, susitelkia į atskirus projektus ir priima sprendimus tik dėl pavienių objektų, ignoruodami istorinį ir urbanistinį kontekstus. Gėdinga yra Vilniaus tankinimo „koncepcija“, padariusi didžiulę žalą senamiesčiui, istoriniams priemiesčiams ir Naujamiesčiui. Skandalingi yra sprendimai dėl Vokiečių gatvės, dėl Lukiškių dominikonų ansamblio, dėl Tilto gatvės, kur aktyviai naikinamas istorinis kontekstas ir einama įkandin trumparegiam verslui. Žala, padaryta išformuojant Paminklų restauravimo institutą[12], yra tęsiama naikinant Kultūros paveldo centrą. Per trisdešimt metų neatsirado Vilniaus senamiesčio saugojimo ir pritaikymo koncepcijos. Vilnius visai nesaugomas kaip LDK sostinė. Neturime Vilniui, jo istorijai, raidai skirtos tyrimo institucijos, kuri būtų ir Vilniuje norimų daryti permainų ekspertė. O esamų ekspertinių institucijų – ir ICOMOS[13], ir Paveldo komisijos, veikiančios prie Seimo[14], nuomonės paprasčiausiai ignoruojamos. Tad žala ne tik yra padaryta labai didelė, bet, atrodo, ir tęsis.

AUGIS GUČAS

Jei klausiate būtent apie miestovaizdį, tai pagrindinę jo kaitos nesėkmę matau stebėdamas, kaip unikalus istorinis Europos miestas virsta kažkuo panašiu į Kataրą ar Kuveitą, tik žymiai provincialesniu pavidalu, o jo istorinės dalies reikšmė, buvęs dominavimas kraštovaizdyje nuolat silpsta.

PROF. TOMAS VENCLOVA

Deja, naujosios statybos kairiajame Neries krante, nors ir patrauktos toliau nuo senamiesčio, vis dėlto įsibrauna į jo panoramą ir dažnai gadina jo siluetą. Geriau būtų buvę sekti Florencijos pavyzdžiu – ten dangoraižių iš viso nėra. Jeigu jau gaminti daugiaaukščius „buildingus“, tai reikėtų daryti žymiai toliau nuo centro. Deja, su kapitalizmu kovoti sunkiau negu su sovietų valdžia. Prieš Misionierių projektą buvau pasisakęs, kaip ir daugelis kultūrininkų, bet mūsų balsai, kiek žinau, jokios įtakos neturėjo.

DR. RŪTA JANONIENĖ

Ir šiuo atveju taikliai paminėjote skaudinantį atvejį. Dar galėčiau paminėti, kad palengva, bet negrįžtamai dingo mano gimtojo Žvėryno architektūrinis savitumas. Gaila, kad nesugebėta išsaugoti daugelio jo medinių namų. Ne mažiau už naujas statybas paveldosaugine prasme jautriose teritorijose istoriniam miestui kenkia neveiklumas ir delsimas priimti sprendimus. Neramina ir liūdina tie atvejai, kai metų metais nerandama lėšų, idėjų ar bendro sutarimo dėl reikšmingų senojo miesto pastatų restauravimo, palaipsniam nykimui paliekami tokie ansambliai kaip buvęs Dominikonų vienuolynas prie Šv. Dvasios bažnyčios. Tvora aptvertas išraustas ir šiukšlių priverstas šio vienuolyno kiemas baigia užželti krūmokšniais, o vienas iš reikšmingiausių ir seniausių mūsų sostinės architektūros paminklų šiurpina praeivius vėjų perpučiamomis išlupinėtų langų akiduobėmis ir prigijusiu *Satanhauzo* vardu. Yra ir daugiau spręstinų su paveldu ir istorine atmintimi susijusių dalykų, kurie per ilgai nesprendžiami dėl aiškios valstybinės politikos ir finansavimo trūkumo.

DR. LARA LEMPERTIENĖ

Be paminėtų, neramina Žvėryne atsiradę ir vis atsirandantys šio rajono dvasios neatitinkantys pastatai. Naujos statybos žaloja miesto gamtą, o juk seni medžiai ir kita miestui būdinga žaluma taip pat yra urbanistinis paveldas. Lukiškių

12 1993 m. privatizuotas institutas, 1950–1993 m. buvęs valstybinė įmone. Kiti jo pavadinimai: 1950–1963 m. Mokslinė restauracinė gamybinė dirbtuvė, 1963–1969 m. Specialioji mokslinė restauracinė dirbtuvė, 1969–1987 m. Paminklų konservavimo institutas, 1987–1993 m. Paminklų restauravimo ir projektavimo institutas, 1993–2002 m. Paminklų restauravimo institutas (žr. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, prieiga internete: https://www.vle.lt/straipsnis/projektavimo-ir-restauravimo-institutas/).

13 ICOMOS (Tarptautinė paminklų ir vietovių taryba) – pasaulinė nevyriausybinė organizacija, per savo ekspertų tinklą skatinanti paveldo apsaugą. ICOMOS valdybai 2019 m. panaikinus iki to laiko Lietuvoje veikusio ICOMOS nacionalinio komiteto akreditaciją, 2019 m. gruodžio 10 d. pradėjo veikti naujas ICOMOS akredituotas nacionalinis komitetas – asociacija „ICOMOS Lietuva“ (interneto svetainės prieiga: www.icomos-lietuva.org).

14 Valstybinė kultūros paveldo komisija – Seimo, Prezidento ir Vyriausybės ekspertė ir patarėja valstybinės kultūros paveldo apsaugos politikos, jos įgyvendinimo, vertinimo ir tobulinimo klausimais – yra atskaitinga Seimui.

Aukštybiniai pastatai įsiterpia į senamiesčio kraštovaizdį. „Būdo“ redakcijos nuotrauka

aikštės transformacija padarė jos centrą „negyvenama sala“ bet kuriuo metu laiku. Be to, konkurse laimėjusio memorialo projekto neįgyvendinimas (nepriklausomai nuo to, ar pati išrinkčiau būtent šį projektą) man atrodo slogus precedentas.

PROF. RIMVYDAS PETRAUSKAS

Pagrindinė problema, kad iki šiol nerandama būdo, kaip įtraukti suinteresuotą ir kompetencijos turinčią miestiečių bendruomenę į sprendimų priėmimo procesą. Tai galbūt jį kiek sulėtintų, tačiau ilgalaikėje perspektyvoje (nes tik tokioje perspektyvoje galime kurti išskirtinį miestą) atneštų būtinos kokybės. Savivaldybė turėtų daug aktyviau bendradarbiauti su akademinėmis institucijomis, rengiant senamiesčio saugojimo ir plėtojimo projektus. Vis dar tikiu, kad įmanomas platus konsensusas, suderinant sostinės reprezentatyvumą ir urbanistinį gyvybingumą, paveldo saugojimą ir natūralią miesto plėtrą.

GRAŽINA DRĖMAITĖ

Man didžiausia blogybė – Misionierių vienuolyno ansamblyje ant Išganytojo kalvos pastatyti daugiabučiai namai. Viešpaties Dangun Žengimo bažnyčia su vienuolynu ir sodu – ypatingos vertės ansamblis, išskirtas kaip vienas svarbiausių įrašant Vilniaus istorinį centrą į Pasaulio paveldo sąrašą. Nepaisant išskirtinės vertės, Kultūros paveldo departamentas, kultūros ministrui palaiminus savo parašu, atkirto pusę ansamblio teritorijos ir leido pastatyti šitokius griozdus...

Antroji blogybė – mano Užupis. Saugomas istorinis priemiestis su savita geografine struktūra, kalvomis, upeliu, kapinėmis. Tai ypatinga erdvė. Ir ką su ja padarė? Pasižiūrėkite, kas pastatyta prie Bernardinų kapinių – namas prie namo, architektūra klaiki... Krivių gatvėje architektūra su bokšteliais, kažkas baisaus... Mes žinome, kas padarė taip, kad išdygo keturių, penkių aukštų namai, nors aiškino, kad bus mažiukai. Užupis yra sugadintas, ir dabar gadinamas, naikinant tos erdvės unikalumą. Jis atiduotas už labai didelius pinigus. Kai dirbau Valstybinėje kultūros paveldo komisijoje, visi buvome pasipiktinę, surinkome medžiagą, kaip neleistinai, ne pagal planus, ne pagal leidimus užstatyta. Pati nunešiau į Generalinę prokuratūrą, bet sulaukėme rašto, kad problema perduota nagrinėti Kultūros paveldo departamentui – persiuntė tiems, kas patys priėmė sprendimus. Šiandien Užupis – didžiausia tragedija, bet atrodo, kad niekas to nemato.

Trečioji mano asmeniška tragedija – Šv. Kotrynos bažnyčia. Dar ties nepriklausomybės slenksčiu, kai mums, restauratoriams, prieš grąžinant tikintiesiems buvo pavesta iškraustyti muziejumi paverstą Katedrą – jau tada planuota restauruoti Šv. Kotryną. Nes suvokta jos vertė. Ši XVII–XVIII a. bažnyčia tapo naujo rokoko stiliaus statiniu tarp Vilniaus šventyklų, jai specialiai buvo nutapyta trylika Simono Čechavičiaus

paveikslų, sukurtos autorinės Jono Hedelio dvidešimt penkios skulptūros ar skulptūrinės grupės altoriuose[15]. Visa tai – europinio masto vertybės. Akustika ideali. Kai bažnyčią atidavė dailės muziejui, kuriam vadovavo a. a. Pranas Gudynas, o vėliau Romualdas Budrys[16], muziejus buvo pasiryžęs ją restauruoti ir įkurti koncertų salę su senųjų muzikos instrumentų muziejumi. Kai dabar nueinu į koncertus Šv. Kotrynos bažnyčioje, negaliu žiūrėti į tuos violetinius ir rožinius apšvietimus. Ir kaip galima koncertuoti, kai matai skyles ir sulaužytas skulptūrų rankas... O juk meno žmonės... Bažnyčia liko sudarkyta. Blogai, kad ji atiduota valdyti savivaldybei, kuri nieko apie tai nenusimano ir turėtų rūpintis laiku pataisyti sukrypusius lietvamzdžius. Aš kreipiausi į vieną iš kultūros ministrų, kalbėjome, kad reikėtų restauruoti, bet amžinai pas mus pinigų nėra. Tik kur jie nueina – sudėtingas klausimas.

Beje, noriu papasakoti vieną istoriją. Kai Šv. Kotrynos bažnyčią perėmė muziejus, mūsų Juozas Lapinskas[17] pastukseno koloną, norėdamas pasižiūrėti, ar atkris tinkas – ir staiga toje vietoje įdubo, atsivėrė erdvė. Sužiurom, o ten – slėptuvė. Kilimai, knygos, *liktarnos*, monstrancijos... Turtas. Kai sovietai iškeldino vienuolyną, vienuolės dar suspėjo paslėpti. R. Budrys: tyliai, niekam neprasitarkim. Nes Lietuva dar nebuvo nepriklausoma, ir visos mūsų vertybės turėdavo būti išvežtos į Maskvą, į *Oružeinaja palata*[18]. Vakare, jau temstant, viską sukrovėme į autobusą ir nuvežėme į restauravimo centrą. Buvo pilna salė nuostabių dalykų. Monstrancija su rubinais, o aktuose parašėm: stikliukai, žalvariuota. Knygos su odiniais viršeliais, su užkabinimais, kryžiuku siuvinėti takai... Aišku, kandžių sukapoti, nes ilgai gulėję, bet juos restauravo, jie buvo eksponuojami Taikomosios dailės muziejuje. Beje, aš pati mokiausi Benediktinių vienuolyno erdvėje, *Salomeikėje*[19]. Prieš dešimtmetį, kai užleido vienuolyno patalpas kavinei, jos savininkas ten viską išgriovė, už tai lyg ir baudą sumokėjo, taip ir baigėsi – liko išgriauta[20].

Pasakiau tris man skaudžiausius dalykus, bet yra ir kitų. Lietuvių kalba stumiama iš miesto: užrašai ant įstaigų, kavinių, restoranų, viešbučių – neretai pirma angliškai, po jais smulkiai lietuviškai (jei yra). Kartą net skaičiavome eidami gatve, kiek lietuviškų pavadinimų, – gėda. Lyg ir yra Valstybinės kalbos įstatymas, Konstitucija, bet parsiduodame visiškai. Matau, kaip Vilnius praranda savitumą – pasižiūrėkite, kaip atrodo parduotuvės senamiestyje, o restauruotų Pacų rūmų, kur dabar įsikūręs „Hotel Pacai“, kieme suskaičiavau šešias skirtingas medžiagas... Atsimenu, kaip Švedijos ambasados atstovai prieš tvarkydamiesi namą Didžiojoje gatvėje pasiklausė mūsiškių paveldosaugos specialistų ir ieškojo būtent tokių medžiagų, tinko, dažų, kokių reikia. Kultūringas požiūris. O mums – vis tiek. Keičiantis valdžioms, net gerieji darbai dažnai nėra tęsiami. Pagal Žvėryno medinių namų restauravimo planą restauravo tris ar keturis namus, po to valdžia pasikeitė, ir viskas sustojo.

JŪRATĖ MARKEVIČIENĖ

Mūsų pažinimas gilėja, tačiau lieka tik tyrėjų darbuose. Jis neperkeliamas į paveldo apsaugą ir anaiptol ne paveldo tyrėjai taria lemiamą žodį priimant sprendimus dėl konservavimo ir restauravimo, seniai išnyko kadaise gyvavusios mokslinės tarybos. Valstybinės apsaugos būklė laipsniškai blogėja, nes pasikeitė vertybiniai prioritetai – užuot gerbusios paveldą, užtikrinusios jo išlikimą ir tęstinumą, mokiusios, kaip pritaikyti išsaugant, sprendimus priimančios valdžios institucijos vis dažniau jį aukoja trumpalaikiam buitiniam komfortui, plėtros verslo komerciniams tikslams, paveldo netoleruojančiam savininkų skoniui. UNESCO pasaulio paveldo vietovę – Vilniaus istorinį centrą tektų priskirti ne saugomų ir puoselėjamų, bet perdirbamų istorinių miestų grupei. Tokių yra nemažai, neatsitiktinai

15 Vladas Drėma. *Vilniaus bažnyčios*. Vilnius: Versus aureus, 2008, p. 506.

16 1945 m. sovietams išgujus benediktinių vienuolyne likusias vienuoles, Šv. Kotrynos bažnyčioje įrengtas sandėlis, o vėliau ji perduota Vilniaus dailės muziejui (dabar Lietuvos nacionalinis dailės muziejus), kurio direktoriumi 1953–1979 m. dirbo muziejininkas, dailėtyrininkas, restauratorius, tapytojas Pranas Gudynas (1919–1979), o 1979–2019 m. – muziejininkas, dailėtyrininkas Romualdas Budrys.

17 Architektas restauratorius, buvęs ilgametis Valstybinės kultūros paveldo komisijos darbuotojas.

18 Rus. *Оружейная палата* (Ginklų rūmai), seniausias Rusijos muziejus, Kremliaus muziejų komplekso dalis.

19 Prie Šv. Kotrynos bažnyčios 1951 m. pagal tipinį stalinizmo laikotarpio projektą pastatytas Salomėjos Nėries vidurinės mokyklos, vilniečių vadinamos Salomeike, pastatas, o 1961–1964 m. – modernistinis jo priestatas.

20 Turima omenyje žiniasklaidoje plačiai aprašyta istorija, kai Benediktinių vienuolyno ansamblio pastate, esančiame Šv. Ignoto g. 5, 2009–2010 m. įrengiant „Kotrynos vyninę“ buvo savavališkai sudarkytos arba sunaikintos autentiškos vienuolyno ansamblio patalpos ir interjero detalės. Žr.: „Aukštesnis teismas: Vilniaus benediktinių vienuolyno ansambliui padarytą žalą teks atlyginti“, 2018-03-21, 15min.lt, prieiga internete: https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/aukstesnis-teismas-vilniaus-benediktiniu-vienuolyno-ansambliui-padaryta-zala-teks-atlyginti-56-944308?copied (žiūrėta 2023-01-01).

Misionierių ansamblyje statomi daugiabučiai. 2019 m. Gyčio Grižo nuotrauka

UNESCO naują plėtrą priskiria grėsmę pasaulio paveldui keliantiems veiksniams ir ragina valstybes kruopščiai vertinti kiekvienos siūlomos kaitos poveikį šiam paveldui. Tenka rinktis: arba UNESCO pasaulio paveldo vietovės statusas, arba radikali kaita. Juk ne veltui Liverpulį dėl naujų statybų istoriniame centre UNESCO neseniai išbraukė iš Pasaulio paveldo sąrašo, dar anksčiau dėl istorinį kraštovaizdį sunaikinusio naujo tilto išbraukė Elbės slėnį Drezdene, o Viena dėl statybų planų, nesuderinamų su saugomais ansambliais, įrašyta į Pasaulio paveldo pavojuje sąrašą. Paveldas yra vertybė. Tačiau nauji miestai – taip pat, o žmonės pasirenka skirtingai. Sprendimus priimančios institucijos turėtų iš anksto ir aiškiai pateikti visuomenei pasirinkimo galimybes, įvardinti alternatyvas: jei eisime vienu keliu – pritaikysime paveldą dabarties gyvenimui jį išsaugodami, jei kitu – perdirbsime, suteikdami prioritetą buitinėms ar reprezentacinėms reikmėms. Pirmasis kelias, vadinamas pritaikomuoju naudojimu, pasaulyje yra plačiai paplitęs, o antrasis – vadinamoji renovacija, kai paveldą saugome tik kaip įvaizdį arba įvaizdžio fragmentus. Šį pasirinkimą derėtų pristatyti visuomenei taip pat aiškiai, kaip medicinoje, kai gydytojas pasako, kokios pasekmės laukia pasirinkus operaciją ar kitą gydymo būdą.

Kaitą, kurios liudininkai esame, apibūdinčiau taip: paveldo saugos prioritetas dingo, o jo vietą užėmė „naujo prestižinio“ gyvenimo nesiskaitant su paveldu prioritetas. Jau seniai nė vienoje aukštojoje mokykloje neberengiami architektūros, statybos, urbanistikos, kraštovaizdžio restauratoriai, priešingai nei daugumoje šalių, nėra įteisinta šių sričių restauratorių profesija, per daugiau nei 30 metų nesugebama įsteigti kultūros paveldo ir konservavimo-restauravimo mokslinių tyrimų centro. Kaip tokiomis sąlygomis galima tikėtis kokybiškos paveldo apsaugos? Užtenka pereiti Pilies ar Vokiečių gatvėmis, kad pamatytum rezultatus: vitrinos ir langai iškertami net gotikinėse sienose – anksčiau restauratoriui ranka nebūtų kilusi tai daryti.

Neturime istorinio kraštovaizdžio apsaugos, įstatymuose net nėra šio paveldo sąvokos. Todėl teisiškai neįmanoma saugoti paveldo vietovių – juk visos jos turėtų būti saugomos kaip istoriniai kraštovaizdžiai. Prieš karą kraštovaizdžio sąvoka egzistavo, buvo suprantama. Nuo seno istorinės LDK sostinės mylėtojai rašė apie Vilnių kaip apie peizažą. Visais laikais tai puikiai mato dailininkai, fotografai, rašytojai. Net vaikai mato. O tie, kurie projektuoja – ne... Iš dalies tą aklumą nulemia išsilavinimas, seniai pasenusi, bet Vilniuje vis dar puoselėjama modernistinė nuostata, kai miestas traktuojamas kaip *tabula rasa,* kurioje architektas kuria savo ir sau paminklą.

Miestų istorijos įrašytos jų formose, kaip kad žmogaus likimas – jo delno linijose. Ši forma nėra pastatų suma, priešingai, ji pati diktuoja architektūros pavidalus. Jos pagrindas – amžini gamtos ir žmogaus kūrybos elementai, gimę drauge su miestu ir lydintys jį iki mirties. Šių archetipų dėka miestas gali keistis pagal epochų skonius ir podraug visada išlikti pačiu savimi. Todėl kiekvienas miestas turi savą charakterį. Žodžiai „miesto dvasia“ dažnai buvo ir tebėra vartojami, kai kalbama apie senojo Vilniaus urbanistikos ypatumus, kuriems netinka nei stiliaus, nei

tipo sąvokos. Vilnietiškomis vadiname miesto ir gamtos, vidaus erdvių ir jas juosiančios architektūros sąsajas, atvirų ir uždarų erdvių, elitinės ir vietinės architektūros jungtis, miesto mastelį ir ritmą... Vilnius turi takią erdvę, kurią Vytautas Jurkštas lygino su upių tėkme: gatvės vingiuotos, sandūrose išsiplečia it upių deltos, o senoviniai pastatai ir vienuolijų ansamblių sienos nuolankiai išsilenkdavo pagal šiuos vingius. 1939 m., kai Vilnius sugrįžo Lietuvai, Ignas Šeinius rašė: „Kai įžengi Vilniun, su jo kreivomis ir daiktais netikėtai prasiplečiančiomis gatvelėmis, supranti jo veidą, žmogaus rankų išskaptuotą“[21]. Jis pulsavo, primindamas arabiškuosius miestus, prie to prisidėjo ir uždaros vienuolijų erdvės, palei gatves besidriekiančios sienos. Vilnietiška erdvės tėkmė – tai ir šviesos žaismas ant banguojančio, rupaus tinko arba plytų mūro. Vilnius yra barokinis šviesos ir šešėlių miestas. Dabar, kai tvarko arba stato naujus namus, erdvės takumo nepaiso, fasadų plokštumas tiesina, linkius pakeičia bukais kampais, nes daug patogiau pagal liniuotę padaryti „euroremontą“. Senųjų lenktų sienų, išskaptuotų tekančių gatvelių nelieka, blunka vienas iš žaviausių senojo Vilniaus bruožų.

Vilnius stovi ant kalvų ir man primena Sezano *Mont Sainte-Victoire* peizažus, kur vienas vaizdo klodas užsikloja ant kito, o ant šio – trečias, kurdami daugiaplanę, daugiabriaunę erdvę. Stovėdami gatvėje matome labai tolimus vaizdus, užėję į kiemą – arčiau ir toliau išnyrančius bažnyčių bokštus. Tai nenuobodi erdvė, priešingai nei XIX a. su istorizmu atsiradę kiemai-šuliniai. Šis miesto charakteris puikiai atskleistas Juozapo Peškos (Józef Peszka) akvarelėse, kur matome, kaip atrodė LDK sostinė iki Rusijos imperijos aneksijos. Toks Vilnius išliko maždaug iki XIX a. aštuntojo dešimtmečio, kai senamiestyje prasidėjo intensyvi kapitalistinė plėtra. Dabar šis Vilniaus bruožas toliau nyksta, nes kiemai užstatomi vienodo aukščio namais. Anksčiau aukščiai buvo skirtingi ir priklausė nuo funkcijos: jei prie gatvės stovėjo trijų aukštų korpusas, tai kieme kiek mažesnis, dviejų, o ūkinis pastatas – vienaaukštis. Užstatymas vienodo aukščio namais vyko ne tik carizmo laikais, bet ir sovietmečiu, tokių sovietinių kvartalų yra prie Stiklių, Dominikonų, Mėsinių gatvių. Tai niveliavo erdvę, ir užėjus į kiemą žiūrėti nebeįdomu – į tolį nebesimato, tapybiškumas dingsta. Stovi stačiakampė dėžutė, ir tiek. Prarandamos Senamiesčio perspektyvos ir panoramos, kaip dabar Žygimantų gatvėje, palei kurią statoma vientisa siena, kuriant tarsi XIX a. pabaigos miestą, o galima pasakyti, kad ir stalininį, nes to laiko architektūra tęsė klasicizmo tradicijas.

Tos gatvelės, ta erdvė, perspektyvos – LDK sostinės liekanos, būtent šie elementai liudija senąjį LDK laikų Vilnių. UNESCO pasaulio paveldo vietovė – Vilnius istorinis centras saugomas kaip miestas, susiformavęs per penkis amžius nuo valstybės ištakų XIII a. iki XIX a. pradžios, nes praradus valstybę tam tikras tęstinumas išliko, kol po 1831 m. sukilimo Rusijos imperija pradėjo nuoseklų LDK kultūros naikinimą.

GRAŽINA ELENA JUKNEVIČIENĖ

Didžiausias praradimas, padaręs ir iki šiol darantis labai daug žalos – tai, kad buvo privatizuotas ir sunaikintas Paminklų projektavimo ir restauravimo institutas, kurio vietoje pastatyti gyvenamieji namai. Pati jame dirbau, galima sakyti, geriausiais savo gyvenimo metais. Iš ten dirbusių paveldosaugai pasišventusių, kompetentingų specialistų, Lietuvos patriotų – tokių, kaip Sigitas Lasavickas, Stanislovas Mikulionis, Žybartas Simonaitis – galėjai mokytis ir išaugti labai geru restauratoriumi. Tai buvo mokykla. Prie instituto veikė cheminių ir kitų tyrimų laboratorijos, gamybinės dirbtuvės: stalių, metalo, auksuotojų, lipdytojų, tinkuotojų, mokėjusių atkurti autentiško tinko netektis tos pačios sudėties tinku, paruoštu pagal chemikų pateiktus tyrimų duomenis. Vyko mokslinis ir praktinis darbas, o kartu mokė jaunus specialistus. Padaliniai veikė visoje Lietuvoje. Buvo sukurta, kaip sovietmečiui, unikali sistema. Už tada sukauptus restauruotų objektų archyvus geresnių neturime, dabar visi naudojasi mūsų atradimais. Niekas iki šiol neatsakė į klausimą, kodėl Kultūros ministerija leido visa tai sunaikinti, išvarant žmones į niekur. Nors tai gana aišku – dėl auksinės vietos, senamiesčio pastatų, kuriuose veikė instituto padaliniai. Buvo didžiulis interesas juos paimti, todėl institutą paaukojo.

Dabar turime pasekmes. Paveldo objektų tvarkyboje įsigalėjo nekompetencija ir užsakovų pageidavimų vykdymas. Kultūros paveldo departamentas buvo ir tebėra silpnas, pasiduodantis įvairioms įtakoms, ir per visą egzistavimo laiką tarp jo vadovų nebuvo nė vieno profesionalaus restauratoriaus. Vadovai buvo paskirti atsitiktiniai, palankūs verslininkų norams, tokie, su kuriais lengva susitarti. Taip pat buvo kuriami ir įstatymai. Trūksta gerų paveldosaugos specialistų, Dailės akademija tinkamai neparengia restauratorių – gavę diplomą, išeina neturėdami praktinių žinių. O juk čia kaip medicinoje gydant žmogų: gydydamas namą turi visko išmokti. Vadovėlyje

21 Ignas Šeinius. Vilniaus dvasia ir stilius. *Lietuvos aidas*, 1939, lapkričio 11, Nr. 687.

Janas Bulhakas. Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčia Vilniuje. XX a. 2 deš. Saugoma Lietuvos nacionaliniame muziejuje

Šiuo metu prie Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčios vykdomos statybos, vaizdas nuo J. Tumo-Vaižganto ir Lukiškių g. pusės. 2023 m.

to neperskaitysi, turi daryti atodangas, išmokti skaityti mūrą, tinką, laikotarpius, etapus. Kai visą laiką dirbi su specialistais, su konsultantais – akys atsiveria. Su Žybartu Simonaičiu tyrinėdama Pirklių gildijos namą Didžiojoje gatvėje, išėjau didžiulę mokyklą. Mačiau, kaip apačioje, jau po žemėmis, suradęs buvusių durų angokraščių gabaliuką, jis atlieka skaičiavimus – nes viską galima apskaičiuoti, kiekvienas stilius turėjo savo taisykles. Tai yra mokslas.

Blogybės senamiestyje – pastatų aukščio didinimas, užstatymo tankinimas, aplinkos modernizavimas. Net kiemukai kartais uždengiami stikliniais stogais. Prarandame senuosius Vilniaus interjerus. Kad ir mano restauruotuose objektuose – Pirklių gildijos name prie Rotušės aikštės ir Kino, teatro ir muzikos muziejaus pastate buvusioje Radvilų valdoje, kur, anot V. Drėmos, stovėjo Radvilaitės rūmai, o istorinėje medžiagoje radome, kad buvo oficina. Ten išliko nepaprastai įdomūs rūsiai, gražiai juos restauravome. Pritaikėme kultūrinei veiklai, planavome, kad galėtų veikti archeologijos muziejus, vykti kamerinės muzikos koncertai. Išnuomojo kavinei... Nuėjau pasižiūrėti – skaudu. Kur buvo mūsų restauruoti grindinukai su vandens latakėliais, įrengė grindis. Gildijos name grindys dabar tokios šviesios, lyg iš plastmasinių lentų, visai netinkančios. Nesuprantu, kodėl, darydami tokius dalykus, nepasikviečia specialisto, pagaliau manęs, kaip projekto autorės, juk nesu mirusi... O tai – mūsų gotika, viduramžiai, Rotušės aikštė...

Dar viena blogybė – naujoji architektūra visame Vilniuje ir senamiestyje. Kai stato taip nesiskaitydami su paveldu, kaip Misionierių ansamblyje, panoramoje atsiranda visiški svetimkūniai. Prie mūsų restauruoto Mažosios gildijos namo, dabartinio K. Varnelio muziejaus, kadaise buvo Didžioji pirklių gildija, bet sovietmečiu ją nugriovė ir pastatė „Maskvos“ kino teatrą. O dabar vietoje jo – dar vieną agresyvų, baisų metalinį namą... Architektai pasimetę. Ar čia mokyklos bėda, ar neturime talentingų architektų, kurie jaustų Vilnių? Dar sovietmečiu buvo labai proteguojama „kontrasto principo“ mokykla, o dabar visur matai tokį kontrastą: šalia seno namo pastatytas svetimkūnis. Taip neturi būti. Kontrastas turėtų būti toks, kad matytųsi, jog namas dabar pastatytas, bet jis nebūtų svetimkūnis. O pas mus taip yra ir su interjerais, ir su pastatais.

Širdį skauda, kai pasižiūriu į Gedimino kalną. Neva konservavo ten buvusį mūrą, bet atrodo kaip stačiakampė dėžė. Ar matėte kur nors pasaulyje, kad taip restauruotų autentišką mūrą? Romoje antikiniai griuvėsiai palikti tokie, kokie išliko. Dabartinėmis konservavimo priemonėmis buvo galima užkonservuoti taip, kad matytųsi, jog tai griuvėsiai, bet kažką primūrijo iš naujų plytų – iš tolo šviečia, ir neaišku, kas ten yra... Nemokšiškumas, nekompetencija, skonio neturėjimas, nejautimas.

DR. DALIA VASILIŪNIENĖ

Didelį liūdesį kelia nevaldomos statybos ir „nevertingų“ statinių rekonstrukcijos Vilniaus senamiestyje, įtrauktame į Pasaulio paveldo sąrašą. Deja, sąrašas negelbėja miesto nuo šių dienų komercinio vandalizmo. Kultūros paveldo departamente ir Vilniaus miesto savivaldybėje statyboms gaunami leidimai, nors senamiesčio zonoje jokia statyba negalima, ją saugo visas sąrašas tą draudžiančių dokumentų – Vilniaus senamiesčio apsaugos reglamentas, specialusis planas ir t. t. Visi jie galioja tik popieriuje, o teisinių dokumentų painiava, išlygos ir neatitikimai parankiai išnaudojami tų, kurie gali sau leisti brangias teisininkų ir paveldosaugos spragas išmanančių specialistų konsultacijas. Taip pašiūrės ir sovietmečio boilerinės tampa daugiabučiais, prisišliejusiais prie gynybinės sienos fragmentų ar vienuolynų. Užuot išgryninus senamiesčio grožį nugriaunant XX a. pristatytus svetimkūnius, erdvė agresyviai uzurpuojama moderniais tūriais – dažniausiai daug didesniais nei buvę. Senamiesčio erdvių „įveiklinimo“ pavyzdžių yra labai daug, kad ir butų kompleksas „Pranciškonų Parkas“ Lydos gatvėje, kurio architektūra lyg mažo biudžeto filmo scenografija imituoja su istorine tikrove nedaug bendro turintį senamiesčio įspūdį, šen bei ten paįvairinamą į šiuolaikiškumą pretenduojančiais stiklo atitvarais. Po visu kompleksu išrausta keliasdešimties vietų mašinų stovėjimo aikštelė...

Jūsų minimas Misionierių ansamblis – simptominis ir labai ryškus pavyzdys, kokiu būdu sudaromos sąlygos daugiabučių statybai gražiausiose Vilniaus vietose, tikintis kuo didesnio pelno pardavus brangius butus ir visiškai ignoruojant tūkstančių vilniečių, miesto svečių ir ateinančių kartų teisę gėrėtis autentiškais miesto vaizdais. Šis nekilnojamojo turto vystytojams palankus rezultatas gaunamas ilgai ir kruopščiai planuojant. Pradiniuose etapuose visuomenė nieko nepastebi: pirma iš savivaldybės įsigyjami gražioje miesto vietoje greta architektūros paminklų stovintys „nevertingi“, kuriai nors įstaigai, ligoninei anksčiau priklausę pastatai. Tada buvusi vientisa vienuolyno ar rūmų teritorija padalinama į du

Vilniaus panorama. 2020 m. Gyčio Grižo nuotrauka

sklypus, kurių viename lieka valstybės saugomi paminklai – ten jokia nauja statyba negalima. Tačiau nuo šio sklypo atskirtame, mažiau vertingais ir nevertingais sovietmečio pastatais apstatytame plote pradedamas vystyti projektas. Pradžioje įvairiais būdais po nedidelį žingsnelį sumažinama ten esančių archeologinių ir architektūrinių paveldo objektų vertė – laikui bėgant jie fiziškai nyksta arba naikinami, įvairiose komisijose „tikslinamos“ (menkinant) jų vertingosios savybės, derinant jas prie jau projektuojamų pastatų ir teritorijos planų. Galiausiai paaiškėja, kad numatytoje vietoje visas archeologinis paveldas (netgi aptiktos kapinės) iškastas ir išvežtas, o sklype teliko keli saugotini architektūriniai fragmentai. Tada atveriamas kelias naujai statybai ir, pagal numatytą tvarką, paviešinami projektiniai pasiūlymai. Tik šiame etape visuomenė pamato kelerius metus trukusio proceso rezultatą. Kilus nepasitenkinimui dėl paveldą žalojančio sumanymo, pasitelkus „minkštąsias galias“ visomis informavimo priemonėmis skelbiama, kad jau per vėlu – projekto vystytojas, norėdamas „prikelti apleistus pastatus“, daug investavo, o jo lūkesčiai yra svarbiausias dėmuo, į kurį privalu atsižvelgti. Negana to, projektiniai pasiūlymai visada būna „kuklesni“ negu galutinis techninis projektas, su kuriuo visuomenės supažindinti jau nebeprivalu...

ALGIMANTAS GRAŽULIS

> *Toli yra matoma šita liekna bažnyčia, kurios du bokštai it baltos gulbės stypso viršum Išganytojo kalno. Jos fasadas su dekoratyviu skydu tarp bokštų (jį atliepia dar vienas – ant apsidos) savo proporcijomis įkūnija tokį neregėtai lengvą skrydį į aukštį, kokio niekuomet nebuvo pasiekę statmeniškiausi gotikos pastatai.*[22]

Taip Misionierių bažnyčią apibūdina Mikalojus Vorobjovas savo žymiajame 1940 m. veikale „Vilniaus menas“. Tačiau išskirtinės vertės Misionierių ansamblio žalojimas – tik ledkalnio viršūnė, logiškas ilgamečių kultūros paveldui kenksmingų procesų rezultatas. Kaip nuo kalno mesta sniego gniūžtė, jie išaugo į laviną, besiritančią žemyn su vis didesniu pagreičiu. Pavyzdžių, kuriuos derėtų įvardinti – šimtai. Tarsi tai nujausdamas M. Vorobjovas pabrėžė, jog „Vilniaus meno turtai nėra saugojami kokiuose muziejuose ar privačiose kolekcijose. Tai nekilnojamas, architektūrinis lobis, netgi ne pavieniai gražūs pastatai, išsimėtę kuokštais šen bei ten, o jų visuma – kitais žodžiais tariant, visas miestas, visa jo architektūrinė sąranga – yra svarbiausias Vilniaus meno kūrinys.“[23] Šio teiginio prasmę suvokiantis vilnietis

22 Mikalojus Vorobjovas. *Vilniaus menas*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997, p. 68.

23 Ten pat, p. 9.

ar miesto svečias, vos pažvelgęs, mato esminius senamiesčio ir jo aplinkos pavidalo ir fizinės būklės pokyčius, įvykusius per pastaruosius tris dešimtmečius, autentiškumo netektis.

Didžiausias neigiamas pokytis – naujų pastatų, sudarančių kontrastą su istorine aplinka, statyba. Senamiestyje ir jo apsaugos zonoje iškilę ir vis dar kylantys aukštybiniai pastatai (ryškiausias pavyzdys – dešiniajame Neries krante šiuo metu statomas Danielio Libeskindo su grupe kitų architektų suprojektuotas ypač aukštas ir agresyvios architektūros dangoraižis) bei daugiaaukščių namų kompleksai padarė akivaizdų neigiamą vizualinį poveikį kraštovaizdžiui, keičiamas senamiesčio reljefas, o kai kur ir vidaus erdvių sandara. O juk kraštovaizdžio, gamtinės aplinkos ir architektūros harmonija, plastiškas susiliejimas – LDK epochos Vilniaus ir jo apylinkių tapatumo kodas, ypač saugotina išskirtinė Vilniaus savybė. Tačiau reikšmingiausių ir vertingiausių saugomų kalvų ir piliakalnių, pastatų ansamblių ir kompleksų atskleidimas bei išryškinimas kraštovaizdyje, panoramose ir siluetuose nėra laikomas prioritetu. Drastiškas nūdienos pavyzdys, apie kurį iki šiol visai nekalbama – milžiniško naujo pastatų komplekso statyba senamiestyje prie Olandų gatvės, nukasant Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato reikšmingiausio kultūros paminklo – Vilniaus piliakalnio su papiliais ir gyvenviete[24] šlaitus. Ten, kur būta želdinių ir vertingųjų savybių turinčių pastatų, iškasta didžiulė duobė, o rezervato, kaip ir Vilniaus piliakalnio komplekso, dalis tarsi pakibo ant šlaito keteros. Jau dabar matyti jo aplinkos sužalojimai, sietini su neigiamais kraštovaizdžio, panoramų, siluetų vertės ir fizinės šio kultūros paminklo būklės pokyčiais. O juk čia buvo surasti ankstyviausi radiniai, datuojami III–II tūkst. pr. Kr., o I tūkst. pr. Kr. jau būta įtvirtintos gyvenvietės. Be to, „pilių komplekso kalvynas, kaip istorinis bei kultūrinis branduolys, kartu yra svarbiausias miesto centro gamtinės urbanistinės struktūros kompozicinis centras, pagrindinis centro erdvinės raiškos elementas“[25]. Prisimintina, jog jau anksčiau buvo nukasti Gedimino kapo ir kitų piliakalnių šlaitai nuo Krivių gatvės pusės, o nugriovus saugomus sodybinius pastatus jų vietoje pastatyti daugiabučiai su požeminiais garažais.

Sparčiai kinta senamiesčio vidaus erdvių sistema, o kai kur ir pati sąranga, didinamas užstatymo tankumas, intensyvumas, aukštinami namai. Senamiesčio gatvių erdvės ir statiniai netenka būdingo plastiškumo. Pakito ir gatvių vaizdo bei jų perspektyvų komponavimo tradicija, reikšmė ir prasmė, t. y. semantinis pradas. Keičiama autentiška (ir saugotina) arba tradicinė (istoriškai būdinga) gatvių bei kiemų planinė erdvinė struktūra. Užuot išsaugojus tradicinį hierarchinį aukščių ir tūrių skirtumą tarp skirtingos rūšies pastatų (bažnyčių, vienuolynų, rūmų, gyvenamųjų ir ūkinių pastatų), jie vienodinami, perdirbant net ir XVII–XVIII a. autorinius architektų kūrinius (pvz., pristatytas aukštas prie namo Subačiaus g. 2/1; Gedimino prospekte pastatytas viešbutis „Novotel“ užgožė vieną vertingiausių tarpukario architektūros pastatų – 1936–1938 m. pastatytą banko pastatą – ir konkuruoja su Katedros varpine). Nepaisoma per amžius susiformavusios tradicinės erdvinės hierarchijos principų, pastatai aukštinami derinant prie aukščiausių netoliese stovinčių, dažniausiai pastatytų XIX a. pabaigoje ar XX a. (pvz., nauji 3–6 aukštų pastatai Odminių g. 7, 9, 11, 13, viešbučiai „Barbacan Palace“ Bokšto/Šv. Kazimiero g. ir „City Park“, vėliau pervadintas į „Klaipėda“, L. Stuokos-Gucevičiaus g.).

Senamiesčio kiemuose įrengiamos perdangos, juos paverčiant kompleksų ar pastatų interjerais. Taip sunaikinami vertingi tradiciniai senieji kiemai ir lauko erdvė, iš esmės pakeičiama būdinga istorinės valdos užstatymo struktūra bei architektūrinės vertės pastatų raiška (pvz., kiemo vietoje Pilies g. 10 buvo įrengtas viešbučio „Atrium“ holas ir restoranas, Pilies g. 24 – „Naručio“ viešbučio holas ir restoranas, Vokiečių g. 8 – „kaimiško“ interjero restoranas „Čili kaimas“, šį kiemą dar ir iškasant). Kiemai uždaromi, užmūrijami. Istoriniuose įvažiavimuose („bromose“) įrengiamos patalpos, dažniausiai holai arba parduotuvės, o kartais jie visai nugriaunami – kaip XVII–XVIII a. autentiškas, vertingas mažų išmatavimų dvigubas įvažiavimas Malūnų g. 4, Užupyje, taip sunaikinant ir kiemą.

Senamiestyje neliko daug senų vertingų pastatų konstrukcijų, fasadų elementų, detalių, pakito jų apdailos būdas. Ypač žalojamos ir naikinamos autentiškos ir tradicinės durys bei langai. Menkai saugomos medinės, metalinės architektūrinės detalės ir elementai, ypač smulkieji. Itin sumažėjo konservavimo ir restauravimo apimtys. Nėra pasaulietinių pastatų interjerų išsaugojimo bei atkūrimo tradicijos, vientiso autentiško interjero apsaugos ir atkūrimo kriterijų bei metodikos.

Autentiškumą ypač mažina ir nauji infrastruktūros statiniai, tokie kaip antžeminės ir masiškai statomos požeminės automobilių stovėjimo

24 Kultūros vertybių registre unikalus objekto kodas – 664.

25 *Vilniaus pilių kalvos ir slėniai*, Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato direkcija (sudarytojas Donaldas Andziulis, tekstų autoriai Vidas Mikulėnas, Stanislovas Patkauskas, Jonas Satkūnas, Laima Vileikienė), 2013, Vilnius: Ex Arte, p. 9.

Janas Bulhakas. Kiemas Pilies gatvėje. 1914 m. Saugoma Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje

Tas pats kiemas (Pilies g. 10), tapęs viešbučiu. 2008 m. Kęstučio Mikšio nuotrauka

aikštelės po gatvėmis, aikštėmis, pastatais, kiemais (beveik visuomet sunaikinant kultūrinį sluoksnį ir net itin vertingų pastatų fragmentus), Karaliaus Mindaugo tiltas, keltuvas į Gedimino kalną. Tarp pastarųjų metų pavyzdžių – ir Vilniaus gynybinės sienos bei jos aplinkos naikinimas, ypač istorinėse valdose tarp Bokšto ir Maironio gatvių, nukasant šlaitus ir įrengiant patalpas.

Viena vertus, šiems neigiamiems procesams prielaidos buvo sudarytos, kai 1995 m. buvo panaikinta kultūros paveldo apsaugos kontrolę ir priežiūrą užtikrinusi institucija – Kultūros paveldo inspekcija, atskaitinga Seimui. Taip iš esmės beveik atsisakyta kultūros paveldo apsaugos administravimo valstybiniu lygiu kontrolės ar bent jau priežiūros funkcijų. Kita vertus, tais pačiais metais panaikinus Kultūros paveldo inspekcijos laikinojo įstatymo galiojimą, nebuvo parengtas tobulesnis, jį pakeičiantis įstatymas, kuris užtikrintų nuoseklią kontrolės raidą. Neefektyvi, iš esmės neveiksni valstybinė paveldo apsaugos sistema, dalies kultūros paveldo objektų savininkų ir valdytojų abejingumas Lietuvos kultūros paveldui, vertės suvokimo stoka atvėrė kelią didelio masto neigiamiems pokyčiams, dėl kurių Vilniaus istorinis centras neteko dalies autentiškumo ir vientisumo. Be to, buvo ne tik nuosekliai mažinamas valstybinės kontrolės veiksmingumas, bet ir siekta susilpninti paveldo išsaugojimu suinteresuotą visuomenės dalį – ją suskaidyti, papirkti, persekioti, įbauginti. Todėl nederėtų stebėtis visuomeninių organizacijų silpnumu.

DANUTĖ JOKUBĖNIENĖ

Kadangi esu Žvėryno bendruomenės pirmininkė, o mes susivienijome prieš dvidešimt metų siekdami ginti savo paveldą nuo chaotiškų to laikmečio statybų, rūpi apie tai ir kalbėti. Liūdina, kad nėra valdžios institucijų dialogo su visuomene. Tada, prieš du dešimtmečius, pirmasis smūgis mums buvo Žvėryno malūno likimas. Tai seniausias (veikęs nuo XVI a.) malūnas ne tik Vilniuje, įtrauktas į valstybės saugomų nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą, kaip ir visa teritorija su tvenkiniais. Pats malūnas buvo parduotas, o vietoje jo ir dviejų pagalbinių sandėliukų išdygo trys daugiaaukščiai namai. Jokio dėmesio apsaugos zonoms ir t. t. Matydami tokį galiojančių įstatymų nesilaikymą, kreipėmės į teismą, gindami viešąjį interesą išsaugoti kultūros paveldą. Buvome pirmieji Lietuvoje, rėmėmės Orhuso konvencija. Teisme dalyvavau ir mačiau, kaip iš mūsų šaipėsi net teisėjai. Mes – tik visuomenininkai, o prieš mus – turtingi statytojai ir pati valstybė: Vilniaus savivaldybė ir už paveldą atsakingos institucijos, ginančios savo išduotus leidimus statyboms. Pralaimėjome. Teismai net suformavo praktiką, kad visuomenė (net ir įsteigus juridinį asmenį) negali ginti kultūros paveldo, remdamasi Orhuso konvencija. Na, buvome priblokšti tokio „teisingumo“. Kreipėmės į Orhuso konvencijos Atitikties komitetą, Europos ombudsmeną, išvertėme pačią konvenciją, įrodėme, kad Lietuva ją taiko neteisingai, remdamasi klaidingu vertimu. Byla truko ilgai. Buvo pripažinta, kad esame teisūs, Lietuvai nurodyta ir pataisyti vertimą, ir suderinti galiojančius įstatymus. Bet vieninteliu pasiekimu liko tai, kad teismai pakeitė praktiką – mums leista ginti viešąjį interesą paveldosaugos srityje. Įstatymai taip ir nebuvo suderinti. O dabar net ir tos teisės ginti viešąjį interesą gyventojai iš esmės neteko.

Antrasis pavyzdys: sunaikinta istorinė, seniausia Žvėryno rezidencija Birutės g. 40. Ji buvo gėdingai pigiai parduota, o pirkėjus, aišku, domino tik brangi Žvėryno žemė. Mes siūlėme savivaldybei tą namą išsaugoti ir pritaikyti visuomenės reikmėms: perkelti į jį biblioteką, seniūniją, įrengti bendruomenės centrą. Ne, pardavė. Dešimtmetį savininkai piktybiškai neprižiūrėjo, laukė, gal kas padegs... Rašėme visur, kur galėjom. Galų gale paveldo saugotojai leido rezidencijos pastatą nugriauti ir pastatyti kitoje vietoje, o ant skardžio, kur jis stovėjo, pastatyti dar vieną daugiaaukštį. Taip Lietuvoje nekilnojamosios paveldo vertybės norint tampa kilnojamomis... Vėl kreipėmės, kur galėjom... Šioks toks triukšmas kilo. Statybų inspekcija kreipėsi į teismą, kad statybos leidimas išduotas neteisėtai... Bet brutalios statybos vyko ir toliau, iškirsti visi rezidencijos teritorijoje augę medžiai... Gyventojai pasibaisėję iki šiol. Rezultatas? Taikos sutartis teisme! Kaltų nėra ir nebus, kol atsakomybės principas yra paverstas fikcija.

Dar vienas, naujausias pavyzdys – Žvėryno malūno tvenkiniai. Kad jiems kyla grėsmė, nujautėme. Jau prieš penkiolika metų kreipėmės į savivaldybę, kad aplinkinės statybos gali ardyti gruntinio vandens tekėjimą į sovietmečiu kanalizuotą upelį, kuris ir maitina tvenkinius. Reakcijos, žinoma, nebuvo, o vykstant statyboms gruntinis vanduo buvo pumpuojamas į lietaus kanalizaciją. Vilnius tvinsta – o mūsų tvenkiniai senka... Dar gražiau, pasirodo – jie ne Vilniaus miesto problema, nes yra valstybės žemėje. Neapsikentę kreipėmės į Seimo pirmininkę Viktoriją Čmilytę-Nielsen (ji Seime atstovauja ir Žvėrynui). Tai dabar jau ne vieną mėnesį raštai keliauja nuo vieno biurokrato kitam. Kas pasirūpins tvenkiniais, taip ir neaišku...

Todėl norisi paklausti (tik jau nebežinau, ko): kodėl paveldą turime ginti mes, aukodami savo laiką, o ne tie, kas už tai atsako, tie, kuriems mokame algas?

Janas Bulhakas. Sapiegų rūmai ir parko vartai. 1924 m. Saugoma Lietuvos nacionaliniame muziejuje

■ *Jei reikėtų pasirinkti vieną troškimą ar svajonę, susijusią su istoriniu Vilniumi, kurią būtų galimybė įgyvendinti – kas tai būtų?*

PROF. IRENA VAIŠVILAITĖ
Kad būtų sukurtas kompetentingas, aktyvus ir labai rimtus įgaliojimus turintis Vilniaus paveldosaugos centras, kurio sprendimai būtų galutiniai.

AUGIS GUČAS
Kad būtų kaip nors pakilta, ypač architektūros ir paveldo tvarkymo srityje, į kur kas aukštesnį, jau vakarietiškos kultūros ir civilizacijos lygį, nei dabar esame – gili, tolima Rytų Europa.

DR. DALIA VASILIŪNIENĖ
Pastaraisiais metais dalyvaujant Valstybinės kultūros paveldo komisijos veikloje teko susidurti su daugybe paveldo išsaugojimui neabejingų žmonių, praleisti marias laiko įvairiausiuose posėdžiuose, kuriuose buvo svarstomi paveldosaugos klausimai, perskaityti aibę dokumentų, kuriais siekta pagerinti padėtį šioje srityje. Tačiau padėtis negerėja – tarsi egzistuotų kažkokie sunkiai identifikuojami barjerai, neleidžiantys sprendimų įgyvendinti praktiškai. Veikla neretai atrodo savitikslė ir deklaratyvi. Ypač daug problemų yra Vilniuje, kur kertasi labai daug sunkiai suderinamų interesų. Norėtųsi, kad rastųsi daugiau politinės valios, daugiau savininkų, miestiečių atsakomybės ir daugiau nepopierinės meilės Vilniaus kultūriniam palikimui. Tiesiog daugiau dėmesio pačiam paveldui – ilgaamžei, daugiasluoksnei, daugialypei senojo miesto struktūrai ir netgi mažiausioms jo detalėms.

JŪRATĖ MARKEVIČIENĖ
Jeigu laiką būtų galima atgręžti, aš pirmiausia pradėčiau rengti architektūros, statybos, urbanistikos ir istorinio kraštovaizdžio restauratorius. Ir įsteigčiau šių sričių konservavimo-restauravimo magistratūrą bei doktorantūrą, kokias turi dauguma pasaulio universitetų, bet kurių vis dar neatsiranda Lietuvoje. O daugumos specialybių, pirmiausiai architektūros studentams padaryčiau privalomus išplėstinius kultūros paveldo konservavimo-restauravimo dalykus.

GRAŽINA DRĖMAITĖ
Norėčiau, kad būtų atkurta Sapiegų rezidencija Antakalnyje, tokia, kaip turėtų būti: rūmai,

parkas, su visu vienuolynu[26]. Dabar ta erdvė suskaidyta, sukapota, tarp parko ir rūmų nutiesta asfaltuota gatvė. Visa Valstybinė kultūros paveldo komisija pasisakė už tai, kad ji būtų panaikinta, rūmai restauruoti, atkurta jungtis su parku. Kai buvo svarstoma, kur įkurdinti prezidentūrą, dar mano tėvas, jau gulėdamas lovoje, sakė: vienintelė vieta prezidentūrai – Sapiegų rezidencija. Ir dėl vertės, ir todėl, kad dėl savo atskirumo ta vieta atitiktų apsaugos reikalavimus. Rūmus pradėjo gražiai restauruoti, o dabar perdavė Šiuolaikinio meno centrui – nežinau, ką jie ten darys[27]. Vėl pinigų nėra, o ten tokie turtai, restauratorius Juozas Pilipavičius atidengė tokias freskas... Kai eidavome patikrinti, kas padaryta, vienu metu fasadas buvo uždengtas apdangalu, ant kurio buvo nupiešti langai, ir pro kiekvieną langą vis kas nors žiūri... Sapiega žiūri, mūsų istorija.

PROF. TOMAS VENCLOVA

Man būtų įdomu, jei būtų atkurta senoji Vilniaus siena, taip pat Didžioji sinagoga ir daugiau geto fragmentų, pakeičiant Vokiečių gatvę. Valdovų rūmų atkūrimas rodo, kad nieko labai baisaus tokiose rekonstrukcijose nėra, laikui bėgant jos prigyja miesto audinyje. Dar labai norėčiau, kad būtų atkurti sužaloti Vizičių ir Augustinų (Švč. Mergelės Marijos Ramintojos) bažnyčių interjerai, nors nelabai žinau, kaip tai padaryti.

GRAŽINA ELENA JUKNEVIČIENĖ

Kai tik galiu, praeinu pro Švč. Mergelės Marijos Ramintojos bažnyčią ir Augustinų vienuolyną, ir visada labai suspaudžia širdį. Mūsų Paveldo globos taryba taip rūpinosi, ir mano tiek darbo įdėta, kad galėtume atgaivinti tą bažnyčią, tokią unikalią, vienintelę su keturių tarpsnių bokštu, išskirtinę daugeliu dalykų. Kadangi sovietmečiu ją siaubingai sužalojo – įrengė gelžbetonines perdangas, apačioje įkurdino sandėlius ir dirbtuves – Atgimimo metais parengėme projektinius pasiūlymus ir gavome palaiminimą išgriauti tas perdangas, iškelti sandėlius. Nepriklausomybės pradžioje jau ir gyventojus iš vienuolyno iškraustė. Bet kitos bažnyčios susitvarkė, o šita – viena gražiausių mūsų bažnyčių – taip ir stovi.

Man labai nepatinka, kad dabar apačioje įrengta kavinė. Kažkoks balaganas padarytas, daug visokių patalpėlių, prisikūrę įvairių organizacijų... Kiek žinau, turėjo gauti lėšų remontui, bet tvarkyti iš esmės nesiruošiama. Gal kam nors patogu, kad daug patalpų tokioje vietoje. O juk iš tiesų tai – išniekinta bažnyčia senamiesčio širdyje. Labai noriu, kad kas nors ją sutvarkytų. Turiu ir anuometinį projektą, kur numatytas visiškas sutvarkymas, atkūrimas. Savivaldybės archyve tada pavyko rasti visas išklotines, matavimus, padarytus prieš sandėlių įrengimą ir naikinimą. Viskas yra, tik noro reikia.

ALGIMANTAS GRAŽULIS

Atkurti ar restauruoti Vilniaus istorinio centro ir jo aplinkos kultūrinio bei gamtinio kraštovaizdžio vertingas erdvines struktūras, jų segmentus ir autentišką mastelį, taip atskleidžiant ir išryškinant nepakartojamą Vilniaus istorinio tapatumo ir estetinį kodą – neįgyvendinama svajonė. Tačiau įmanoma restauruoti Išganytojo kalno dalį su buvusiais Misionierių ansamblio želdynais, panaikinant sovietmečiu įrengtą Maironio gatvės atkarpą, įstrižai kertančią šio kalno šlaitą. Dar vienas noras – dėl Šv. Kotrynos bažnyčios, kurią tvarkant buvo pakeista jos teritorija bei interjeras: būtina restauruoti ir konservuoti ypač vertingas šios bažnyčios skulptūras ir kitus interjero elementus.

PROF. RIMVYDAS PETRAUSKAS

Dar labai daug neatrasto paveldo, kuris slypi mūruose, grindinyje. Labai norėčiau visa apimančio Šv. Jono bažnyčios renovavimo projekto – tiek interjero, tiek eksterjero – kuris leistų tikėtis didelių atradimų.

DR. RŪTA JANONIENĖ

Turiu tokią svajonę. Norėčiau, kad kokiu nors stebuklingu būdu į Vilnių sugrįžtų tos gausios meno ir kultūros vertybės, kurios per XIX a. iš uždarytų institucijų, nusavintų privačių rinkinių, Senienų muziejaus ir kitų kolekcijų buvo išvežtos į Rusiją ir glūdi tenykščių muziejų, bibliotekų ir archyvų saugyklose.

26 Trinitorių vienuolynas su Viešpaties Jėzaus bažnyčia, kurių statybą fundavo Sapiegos, priklauso Sapiegų rezidencijos, trinitorių vienuolyno ir ligoninės statinių kompleksui (Kultūros vertybių registre objekto kodas 762).

27 Šiuolaikinio meno centras (ŠMC) vysto projektą „Sapiegų rūmų aktualizavimas“, kurio tikslas, kaip nurodyta ŠMC interneto svetainėje, „aktualizuoti kultūros paveldo objektą – Sapiegų rūmus, išsaugoti bei atskleisti vertingąsias paveldo objekto savybes, padidinti susidomėjimą kultūros paveldu, didinti kultūros paslaugų prieinamumą, įvairovę ir interaktyvumą bei kultūrinės veiklos dalyvių skaičių“, o uždavinys – „įrengti Sapiegų rūmuose daugiafunkcinį kultūros pažinimo centrą, kuris vykdytų šiuolaikinės visuomenės poreikius atitinkančias kultūrines veiklas“ (prieiga internete: https://cac.lt/apie-smc/vystomi-projektai/).

DR. LARA LEMPERTIENĖ
Svajonė, kurią pasirinkčiau, – Gedimino kalno apsodinimas medžiais.

DANUTĖ JOKUBĖNIENĖ
Gimiau Vilniuje, name A. Domaševičiaus gatvėje, kur kadaise gyveno Jonas Basanavičius. Tiesą sakant, jau apie nieką nebesvajoju, bet gal galėtų išsipildyti jo svajonė – kad ant Tauro kalno atsirastų tikrieji Tautos namai, kuriems dar 1911–1912 m. buvo išpirktas žemės sklypas. Kad tai būtų ne svetimšalio suprojektuota elitinė koncertų salė, o vieta, kurioje tilptų ir vaikų būreliai, ir iniciatyvų klubai, ir nevyriausybinės organizacijos. Juk šiandien aktyvūs žmonės neturi kur susirinkti, tai kaipgi rasis ta pilietinė visuomenė? Beje, ten veikę Profsąjungų rūmai kadais priglaudė būsimuosius sąjūdiečius. Ir dar viena maža svajonė, kuriai nelemta išsipildyti dėl dabartinės paveldosaugos situacijos. Gerai būtų apsaugoti paskutinį valstybės rankose esantį Žvėryno medinuką (D. Poškos g. 18) nuo pardavimo aukcione, o tada rasti lėšų jo restauravimui. Bet kai matai, kaip Vilniuje taškomi pinigai vienadieniams eglių papuošimams, to tikėtis, matyt, beviltiška.

Janas Bulhakas. Švč. Mergelės Marijos Ramintojos (Augustinų) bažnyčia. 1914 m.
Saugoma Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje

Janas Bulhakas. Švč. Jėzaus širdies (Vizičių) bažnyčia. 1914 m. Saugoma Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje

Ar pastebite dalykų, keliančių nerimą dėl Vilniaus kultūrinio palikimo? Jei taip, dėl kokio įvykio ar proceso labiausiai neramu, kam norėtumėte užkirsti kelią?

PROF. IRENA VAIŠVILAITĖ
Didžiausią nerimą kelia atsakomybės už kultūros paveldą decentralizacija ir valdymo lygio žeminimas, nesuteikiant reikalingų resursų ir galių.

DR. RŪTA JANONIENĖ
Kaip jau minėjau, labai neramu, kad paveldas, istorija, meno paminklai ir jų išsaugojimas vis dar nėra (nepaisant deklaracijų) prioritetiniai klausimai už miestą atsakingų asmenų darbotvarkėse. Nėra aiškaus senamiesčio ir atskirų pastatų restauravimo plano, nėra deramo dėmesio koordinuotiems, sistemingiems ir nuosekliems miesto istoriniams ir menotyriniams tyrimams, be kurių neįmanomas profesionalus restauravimas.

AUGIS GUČAS
Labiausiai neramu dėl Švč. Jėzaus Širdies bažnyčios ir Vizičių vienuolyno ansamblio aplinkos Rasų gatvėje ateities, kai bus pagaliau iš čia iškeldintas kalėjimas. Teritorija didelė, joje nemažai tarybinių pramoninių statinių, vietoje jų bus kas nors projektuojama, statoma. Ansamblis išsidėstęs aukštai ant kalno, dominuoja panoramose ir siluetuose – kad neįvyktų taip, kaip su Misionierių ar Dominikonų (Šv. apaštalų Jokūbo ir Pilypo) ansambliais arba dar daug blogiau.

PROF. TOMAS VENCLOVA
Darius Pocevičius taikliai pasakė: jei apie mirusius dera kalbėti gerai arba nesakyti nieko, tai apie sovietmetį šiandien dera kalbėti blogai arba nesakyti nieko, o tai rodo, kad jis nėra miręs. Yra daug sovietmečio nekentėjų, puoselėjančių grynai sovietinę psichologiją, tik išvirkščią. Deja, į jų balsą valdžia įsiklauso kur kas atidžiau, negu į rimtų kultūrininkų balsą. Tai buvo aiškiai matyti Petro Cvirkos paminklo atveju: tas paminklas turėjo vertės ir niekam nekliudė, išskyrus pseudopatriotus ir jų suklaidintus žmones. Man įdomu, kas atsitiks Vlado Vildžiūno darbui – Salomėjos Nėries paminklui, ypač priėmus naują desovietizacijos įstatymą. Bandant gelbėti Nėries atminimą, kuriamas mitas apie jos „praregėjimą“, neva Oksforde esantį „juodąjį sąsiuvinį“ ir pan. Manding, mitas lieka mitu, o geriausių Nėries eilių (kaip ir geriausios Cvirkos prozos) pakanka, kad jai būtų atleista.

PROF. RIMVYDAS PETRAUSKAS

Nesubalansuotas centrinės miesto dalies tankinimas ir lengva ranka laiminami itin nevienodos vertės „meniniai akcentai“. Geros architektūros ir kokybiško meno unikaliame urbanistiniame kraštovaizdyje stoka. Jei jau pasiryžtame ką nors statyti Vilniaus centre, tai turi būti pati kokybiškiausia architektūra ir menas. Vilnius vertas gerų statinių ir paminklų, čia, kaip ir kitur, galioja bendra taisyklė – geriau mažiau, bet vertingų, geriau išsaugota perspektyva nei papildomi mūrai. Mūsų visuomenėje vis dar gajus noras įamžinti save mieste, nors labiau reikėtų atverti tai, kas išliko per amžius, bet vis dar paslėpta, neprieinama.

JŪRATĖ MARKEVIČIENĖ

Į Vilnių visada žiūriu kaip į vienį, vieną gyvą daiktą, žemės formą. Kalba apie miestą kaip apie gamtos kūrinį gali pasirodyti naivi ar keista: juk miestas, didžiausias žmogaus artefaktas, iš esmės yra gamtos priešingas. Tačiau Vilnius kiek kitoks. Jo kraštovaizdis ir miestovaizdis sudaro visetą, kur architektūra tarsi pratęsia ar paryškina gamtos formas, o gamta tarsi įrėmina iškiliausius architektūros kūrinius arba tiesiog susilieja su miesto erdvėmis. Todėl kurio nors fragmento išskirti nenoriu. Būdama Valstybinės kultūros paveldo komisijos narė, 2009–2010 m. inicijavau šios komisijos tyrimą „Dėl pasaulio paveldo vietovės – Vilniaus istorinio centro (Senamiesčio) esamos būklės bei autentiškumo“. Užfiksavome kaitą, parodėme neigiamus procesus. Tyrimo rezultatus, išvadas ir siūlymus Paveldo komisija įteisino 2010 m. vasario 26 d. sprendimu Nr. S-2(156)[28]. Tą patį būtų gerai padaryti dabar, bet stinga politinės valios. 1994-aisiais senamiestis buvo pripažintas turintis išskirtinę visuotinę vertę dėl konkrečių, LDK laikų Vilniui būdingų savybių, tokių kaip gamtos ir architektūros simbiozė, kiemeliai ar panoramos, kurios daugeliu atvejų yra pasikeitusios, ir vaikštant Didžiąja gatve kyšo dangoraižiai. Reiktų vėl palyginti, kas išliko ir kas pasikeitė. Ir paklausti žmonių: štai kaip pakeitėme tai, dėl ko senamiestis pripažintas pasaulio paveldu, ką darysime toliau – dar saugosim ar jau ne? Nes Vilniaus paveldas yra tautos vertybė, dėl kurios likimo reikia atvirai apsispręsti visuomenei.

DR. LARA LEMPERTIENĖ

Noriu vėl atkreipti dėmesį į Vilniaus gamtą. Pagrindinis dalykas – griežtais įstatymais apsaugočiau visą egzistuojančią miesto žalumą, nes kultūra – tai ne tik mūrai.

28 Prieiga internete: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.F7029C68D749.

GRAŽINA DRĖMAITĖ

Labiausiai neramu dėl dviejų dalykų – kalbos ir architektūros. Lietuvių kalba turėtų sugrįžti į miesto gatves, iš kurių yra stumiama. O naujoji architektūra bjauroja Vilnių. Norėčiau, kad kiekvienas Vilniaus meras ant stalo turėtų mūsų įsipareigojimą pasauliui ir bent kartą per savaitę jį atsiverstų. Juk įrašant senamiestį į Pasaulio paveldo sąrašą prisiėmėme įsipareigojimą, esame atsakingi, o taip elgiamės... Didelė bėda – neprofesionalumas. Visur – ar sodini medžius, ar kuri architektūrą – pirmiausia būtinas profesionalumas. Bet ne tik siaurąja prasme – reikia platesnio suvokimo. Svarbu jausti tą lietuvišką, Vilniaus saiką.

ALGIMANTAS GRAŽULIS

Didžiausią nerimą kelia tai, jog prarandami esminiai Vilniaus senamiesčio ir jo aplinkos autentiškumo bruožai – viduramžių miestui būdingos sąrangos ypatybės, su kraštovaizdyje dominuojančiomis bažnyčių smailėmis, su tapybiškose panoramose atsiskleidusiais senojo gynybinio, administracinio ir politinio branduolio statinių tūriais bei želdynais ant kalvų ir jų papėdėse. Baisiausia, kad Vilnius praranda per amžius būdingą priemiesčio erdvumą, nuostabią gamtos ir gyvenamosios aplinkos dermę, vyravusius vieno – dviejų aukštų pastatus su jaukiais kiemais, sodais ir daržais bei po žeme ir šlaituose buvusius kultūrinius ir gamtinius klodus. Statomas naujas, masyvių daugiaaukščių pastatų, jų grupių ir ištisų kvartalų Vilniaus senamiestis, o jo aplinkoje, nustelbęs želdynuose skendinčias sodybas, jau iškilo ir vis dar stiebiasi vis agresyvesnių dangoraižių miškas. Iki šiol nesuvokti senojo Vilniaus kultūriniai klodai...

DR. DALIA VASILIŪNIENĖ

Neramu dėl didelės dalies visuomenės abejingumo – istorijos nežinojimo, savo kultūrinio paveldo nebranginimo ir jo nuvertinimo. Nepaisant to, kad apie Vilnių žinome vis daugiau, statistinis vilnietis neskuba šia informacija pasinaudoti, o istorinis miestas jį domina veikiau kaip nekilnojamojo turto investicija arba graži pramogų vieta. Įtakos tokiam santykiui su Vilniumi, be kita ko, turi tai, kad dalis dabartinių miesto gyventojų (ir sprendimų priėmėjų) nėra iš kartos į kartą čia gyvenantieji vilniečiai. Po Antrojo pasaulinio karo tragedijos tokių sostinėje beveik neliko, o naujai įsikūrusių daugėja. Atvykėliai neturi asmeninių sentimentų Vilniaus peizažui, jo gatvių grindiniui, namų pavidalui, kiemelių savitumui. Su miestu jų nesieja savi, tėvų ar senelių prisiminimai, o savastis nekompensuojama išsilavinimu, kuris leistų į miestą pažiūrėti iš istorinės

Janas Bulhakas. Arka Pilies gatvėje. 1912 m.
Saugoma Lietuvos dailės muziejuje

perspektyvos. Trumparegiškumu ir abejingumu Vilniaus kultūrinio palikimo išsaugojimui naudojamasi. Komercinis blizgesys ir prestižas traukia ir klaidina. Pastebiu labai prastą tendenciją, kad Vilniaus paveldas ne restauruojamas, siekiant išsaugoti kuo daugiau autentikos, o pagal savininko norą, tarsi senas drabužis, parinkus tik reikalingas ir „dar tinkamas“ jo detales, panaudojamas naujiems poreikiams ir architekto fantazijai. Nesistengiama prisiderinti, kai ko atsisakyti, bet palikti autentišką pastato struktūrą, medžiagiškumą, unikalias, išskirtinumo suteikiančias detales. Vilniaus senamiestyje besikuriantieji savų poreikių nevaržo – koreguoja fasadus, keičia langus, duris, sunaikina interjerus. Pastato išsaugojimo suvokimas paprastai apsiriboja jo išorinio tūrio išsaugojimu. Architektūriniai fragmentai neretai tiesiog panaudojami moderniems sprendimams, nugriaunant ir nudaužant tai, kas nereikalinga, atidengiant tik patikusias mūro ar dekoro detales, išplėšiant senas medines grindis ir pagal savą prabangos supratimą išklojant jas granitu. Bendroji opinija šį požiūrį visiškai toleruoja. Man regisi, tokiu būdu, vis dar turėdami senamiestį, dideliu greičiu prarandame jo dvasią.

DANUTĖ JOKUBĖNIENĖ

Prisimenu 1987-ųjų inteligentijos kovą dėl Tilto gatvės namo išsaugojimo. Žmonės išsijudino, suvokė, kad jų balsas gali turėti įtakos valdžios sprendimams. Beje, prisimindami tą kovą, gal kokiais 1995 m. sėdėjome kavinukėje prie to namo su poetu Marcelijumi Martinaičiu. Jis tada pasibaisėjęs kalbėjo apie senamiestyje pagal savininkų norus išpjautas vitrinas. Taip, tai buvo chaoso laikotarpis, leidęs nugriovus „Palangos“ restoraną architekto Martyno Knakfuso suprojektuoto namo vietoje iškilti „Novoteliui“ ir t. t. Tačiau žmonės dar tikėjo, kad gali kažką pakeisti, paveikti sprendimus. Dabar gi, įsigalėjus biurokratiniam atsirašinėjimui, gal jau visi taip nusivylė, kad „išsilieja“ socialiniuose tinkluose, o imtis realių veiksmų nėra kam. O kur dar nusivylimas teismų sistema! Užsienyje advokatų bendruomenės suvokia kaip savo garbės reikalą *pro bono* padėti visuomenei ginti viešąjį interesą. o išvardinkite Lietuvos advokatus, kurie taip padėjo visuomeninkams... Taip, Saulius Dambrauskas. Kas dar? O šitiek parengta teisininkų...

Šiuo metu Lietuvoje visuomenės dalyvavimas teritorijų planavimo procese yra niekinis, juokingas formalumas. Net pats šis procesas iš savivaldybės, kuri už jį atsakinga, yra perduotas, kaip dabar madinga sakyti, „vystytojams“. Užuot užtikrinusi visuomenės dalyvavimą, Vilniaus savivaldybė surado būdą dar labiau ją nušalinti, naudodamasi vadinamuoju detaliųjų planų „koregavimu“[29]. Taip ir iškyla tokie monstrai, kaip Lietuvos architektų rūmų pirmininko Luko Rekevičiaus suprojektuotas daugiaaukštis Kęstučio gatvėje, žvėryniečių pramintas morgu... O juk dar 2017-aisiais buvo sujudimas dėl Faro konvencijos ratifikavimo. Latviai seniai tai padarė, gal todėl Rygos istorinis centras buvo apsaugotas nuo aukštybinių pastatų intervencijos. Įgyvendinus šią konvenciją, gal ir Lietuvoje visuomenės balsas taptų girdimas, o priimant sprendimus dėl paveldo vietovių būtų laikomasi darnios plėtros principų, bendradarbiaujama visais lygiais. Bet... patriukšmauta, ir viskas nutilo.

29 Lietuvos Respublikos specialiųjų tyrimų tarnyba 2019-09-30 išvadoje „Dėl korupcijos rizikos analizės VTPSI ginant viešąjį interesą ir nustatant jo pažeidimus teritorijų planavimo ir statybos srityse“ nurodė, kad korupcijos rizika kyla dėl piktnaudžiavimo detaliųjų planų koregavimo procedūra: nors koreguoti planus galima tik tada, kai atliekami neesminiai pakeitimai, kartais atveriamas kelias esminiams pokyčiams – pastato tūrio ir aukštingumo padidinimui, sklypo paskirties keitimui. Koreguojant planus, netaikoma bendroji detaliųjų planų viešinimo tvarka.

Vilnius, Trijų Kryžių kalnas, 2021 m. Gyčio Grižo nuotrauka

Jei galėtumėte visiškai laisvai, be laiko ir erdvės suvaržymų, pasirinkti bet kurį pašnekovą ar pašnekovus (tai gali būti ir seniai gyvenę žmonės, istorinės asmenybės) pokalbiui apie Vilnių – su kuo norėtumėte pasikalbėti ir kokia būtų šio pokalbio tema?

DR. LARA LEMPERTIENĖ

Norėčiau pasikalbėti su tarpukario inteligentu ar inteligente, nėra labai svarbu su kuo konkrečiai, apie tai, kaip jis ar ji jaučiasi mieste, kokias kalbas vartoja, kaip bendrauja (arba ne) su kitų tautybių vilniečiais – trumpai tariant, apie tai, ką jam ar jai reiškia gyventi Vilniuje.

GRAŽINA DRĖMAITĖ

Man labai liūdna, kad Vilniuje beveik nebėra senųjų vilniečių. Tų, kurie žinojo, galėjo pasakyti. Tokių, kaip Juozas Maceika[30]... Nors ne vilnietis, bet apie Vilnių gal galėtų kažką pasakyti tapytojas Arvydas Šaltenis, mano mielas draugas Libertas Klimka – jie turi tą supratimą. Bet daug protingų žmonių yra labai tolerantiški paveldo nenaudai. Na, kodėl negali ant Išganytojo kalno Misionierių ansamblyje stovėti tie daugiabučiai? Toks kontrastas, galima palyginti... Bet kam man tas kontrastas?! Nežinau, kodėl toleruojami tokie dalykai – iš baimės, nepatogumo? Vilnių reikia mylėti, ir ta meilė turi būti išreikšta darbais. Atsimenu, šviesios atminties Algimantas Nasvytis, buvęs mūsų komisijos narys[31], kai kalbėdavomės apie senamiesčio tvarkymą, sakydavo: senamiestyje reikia dirbti labai šiltomis rankomis... Labai prasmingas pasakymas.

PROF. TOMAS VENCLOVA

Norėčiau pasivaikščioti po Vilnių su Mikalojum Vorobjovu. Trečiasis pasivaikščiojimo dalyvis galėtų būti Juozapas Saundersas, XIX a. pradžioje pirmasis susidomėjęs miesto paveldu.

30 Muziejininkas, kultūros veikėjas Juozas Maceika (1904–1991) nuo 1930 m. dirbo ekskursijų vadovu po Vilnių ir jo apylinkes, vėliau – Vilniuje mokytoju, Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje, Lietuvos dailės muziejuje. Parašė informacinių ir istorinių knygų: pirmąjį vadovą lietuvių kalba „Vilnius ir jo apylinkės“ (su istoriku A. Juškevičiumi, 1937–1940), „Trakai“ (1940), „Vilnius“ (1955), „Vadovas po Vilnių“ (su P. Gudynu, 1960), „Paveikslų galerija“ (1968), „Senoji Vilniaus rotušė“ (1970), „Lazūnai“ (išleista 1998). Parengė istorinių apybraižų ir studijų (apie Vilniaus katedrą, Vilniaus lietuvių spaudinius 1919–1939 m., lietuvių padėtį Lenkijos respublikoje 1936–1938 m.), sudarė Lietuvos dailės muziejaus 1945–1965 m. įsigytų eksponatų katalogą. (Žr. Visuotinę lietuvių enciklopediją, prieiga internete: https://www.vle.lt/straipsnis/juozas-maceika/).

31 Kaip ir G. Drėmaitė, architektas Algimantas Nasvytis (1928–2018) 1995 m. buvo paskirtas pirmosios kadencijos Valstybinės paminklosaugos komisijos nariu.

AUGIS GUČAS
Su karaliaus Gedimino pirmtaku Vyteniu, valdžiusiu 1295–1316 m., be abejonės, jau Vilniuje. Norėčiau išsiaiškinti apie jo tėvą Butvydą (Pukuverą) (1290–1295) ir dėdę Butigeidį (1285–1290) – ar ir jie jau rezidavo Vilniuje? Ar esama žinių, ir kokių, apie vietovę iš dar senesnių laikų? Ir ką jie visi čia buvo pastatę, įrengę? Ar jau pradėjo mūro statybas? Ar 1312 m. Vytenio pasikviestieji pranciškonai pasistatė bažnyčią dabartinės Katedros vietoje?

PROF. IRENA VAIŠVILAITĖ
Su Vilniaus paveldosaugininkais ir paveldo entuziastais – lenkais ir lietuviais – tarpukariu.

PROF. RIMVYDAS PETRAUSKAS
Nebūsiu labai originalus – su Vladu Drėma. Kalbėčiau apie „dingusį Vilnių“. Toks jau istoriko refleksas – kalbant apie dingusį, išnykusį paveldą, nutolusią istoriją, drauge ją sugrąžinti, aktualizuoti, sureikšminti. Vienas dalykas yra skaityti tai, kas jau aprašyta, užfiksuota, o kitas – kalbėti vaikštant po miestą, įsivaizduoti čia stovėjusius namus, gyvenusius žmones, vykusią veiklą. Dideli atradimai dažnai slypi detalėse, įdomiausios istorijos atsiranda iš užuominų. Tik didieji stebėtojai ir kruopštūs medžiagos rinkėjai gali padėti atskleisti, kas slypi giliau už, atrodytų, jau taip gerai žinomų faktų apie Vilnių.

DR. RŪTA JANONIENĖ
Aš tikrai tikiuosi turėti tokią galimybę, kai visus susitiksiu Dangaus Jeruzalėj. Pirmiausia turbūt rūpėtų išsiaiškinti klausimus, į kuriuos savo tyrimuose neradau atsakymo, pavyzdžiui, kas gi iš tiesų suprojektavo Bernardinų bažnyčią? Kas buvo tie dailininkai, kurie tapė šioje šventovėje freskas, iš kur jie atvyko ir ar buvo daugiau jų kūrinių mieste? Turėčiau panašių klausimų ir vėlesnių laikų menininkams. Iš XIX a. gyventojų pokalbiui apie Vilnių turėtų susirinkti nemažas būrelis! Tarp pašnekovų būtų tie, su kuriais ir dabar jau mintyse kalbuosi, kurių gyvenimo kelią seku, jaudindamasi skaitau nors ir ne man rašytus laiškus ir bandau suprasti, ką jie kalba savo kūriniais. Gal laisviausiai pokalbis megztųsi su Jonu Rustemu ir jo mokiniais, be abejo, turėtų prisijungti ir Adomas Mickevičius, Vladislovas Kondratavičius, Adomas Honoris Kirkoras ir dar ne vienas jų amžininkas. Būtų labai smagu pasiklausyti jų prisiminimų apie vilniečius ir man nežinomus jų gyvenimo įvykius.

ALGIMANTAS GRAŽULIS
Su Vladu Drėma norėčiau pasikalbėti apie senojo Vilniaus skaitymą, jo pradmenis. Su Sigitu Lasavicku – apie žemutinio medinio miesto Gedimino kalno papėdėje ir Žemutinės medinės pilies liekanas (gynybinio bokšto liekanos po dabartiniu Senuoju arsenalu, gynybinių sienų ir bokštų liekanos Lietuvos nacionalinio muziejaus perimetre). Su Mikalojumi Vorobjovu – apie nekilnojamąjį Vilniaus lobyną, senamiesčio kultūros ir gamtos vertybes, kaip vientisą meno kūrinį, apie unikalų, dvasingą kraštovaizdį, kuriame vyrauja gamtos ir architektūros vientisumas, apie Panerio kalvose skendinčios ir bemaž susiliejančios miesto architektūros su iškiliomis ir lengvomis bažnyčių smailėmis harmoniją.

GRAŽINA ELENA JUKNEVIČIENĖ
Norėčiau pasikalbėti su šviesios atminties savo kolegomis iš Paminklų projektavimo ir restauravimo instituto, ypač tais, iš kurių labai daug mokiausi, kurie daug padėjo: su Stasiu Mikulioniu, Sigitu Lasavicku ir Žybartu Simonaičiu. Žybartą kviesdavausi į visus savo objektus, taip pat ir tada, kai reikėjo gelbėti pirklių gildijos pastatą... Buvo padarytas projektas, pagal kurį būtų viską sunaikinę, bet projektuotoja išėjo į pensiją ir man paskyrė autorinę priežiūrą. Kai nuėjau, pamačiau, kad ten išvien gotika, o reikia griauti... Pradėjau visus kviesti, rodyti, ir visi pritarė, kad to daryti negalima. Išskyrus instituto vadovybę, kuri sakė: kaip negalima, jau viskas nuspręsta, statybos darbai prasidėję... Mudviem su Žybartu teko eiti pas pačią partinę viršūnėlę, į Centro komitetą pas tokį statybos viršininką, su kuriuo jis susipažino dirbdamas Kauno Rotušės aikštėje. Tas išklausė ir nieko nesakė, bet kitą dieną atėjo su pora žmonių į gildijos namą, apsižiūrėjo ir davė instituto vadovybei nurodymą, kad netrukdytų projektuotojams. O mes turėjome pasižadėti, kad tyrinėsime ir pagal radinius keisim projektą, bet statybos darbai nebus stabdomi. Tai dirbome, galima sakyti, dieną naktį. Aš su brėžiniais, Žybartas su mūru... Ir sėkmingai, ištraukėme tą objektą. Labai norėčiau pasitarti su Žybartu, Sigitu ir Stasiu – kaip jie įsivaizduoja, ką dabar reikėtų daryti, kad padėtis keistųsi į gera. Bet nujaučiu, kad ir jie sakytų, jog reikia valstybinio instituto, kur dirbtų tyrimais užsiimantys mokslininkai ir veiktų taryba, svarstanti visus parengtus projektus. Juk dabar savivaldybėje į specialisto pastabas nereaguoja – ką suprojektavo, tą ir prastumia.

DANUTĖ JOKUBĖNIENĖ
Nesijuokite, jei labai pragmatiškai atsakysiu. Jau penkerius metus Žvėryno bendruomenė leidžia meninį-informacinį kalendorių „Žvėrynas. Žmonės ir datos“. Jame ne tik žvėryniečių jubiliejai, bet ir įvykiai, paveldas. Tai štai, rengdama 2023 m. kalendorių, niekaip pagal išlikusią nuotrauką neradau namo, kur adresu Vytauto g. 23-7 gyveno vienas pirmųjų Lietuvos profesionalių dailės istorikų Mikalojus Vorobjovas, kuriam gegužės 19 dieną sukanka 110 metų. Numeracija po karo keitėsi, vaikščiojome, ieškojome. Tad norėčiau su juo susitikti ne tik pasikalbėti apie šiandieninį Vilnių, bet ir paprašyčiau parodyti tą namą.
Dar norėčiau pabendrauti su „menininkų komuna“, kaip save pavadino menotyrininkas Paulius Galaunė, kalbėdamas apie 1918 m. Žvėryne, name D. Poškos g. 18, prisiglaudusius lietuvių menininkus, bėgusius nuo Rusijos revoliucijos. Nors ir neilgai jie čia gyveno, bet gal jų prisiminimai mums padėtų išsaugoti šį išlikusį medinuką visuomenės reikmėms. Taigi, paprašyčiau, kad prisiminimais apie savo gyvenimą šiame Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti bendrabutyje pasidalintų tos komunos nariai: dailininkai Adomas Varnas ir Vilius Jomantas, rašytojas Balys Sruoga, pianistė Aleksandra Dirvianskaitė, dainininkė Adelė Nezabitauskaitė, kuri 2019 m. Kaune tapo P. Galaunės žmona ir buvo Valstybės teatro primadona – pirmoji Violeta 1920 m. „Traviatoje“.

DR. DALIA VASILIŪNIENĖ
Niekada negalvoju, kad norėčiau pakalbėti su kuo nors, su kuo nebėra galimybės kalbėtis. Gal taip yra todėl, kad turiu daug bendraminčių, su kuriais man rūpimais klausimais kalbų niekada nestinga. Šiek tiek pakoreguodama klausimą atsakyčiau kaip bažnytinio meno tyrinėtoja: labai norėčiau trumpam atsidurti XVII a. pirmojoje pusėje arba XVIII a. ir apsidairyti nors vienoje to meto Vilniaus bažnyčioje. Nors akimirką pamatyti, kaip tada atrodė Vilniaus katedros, Šv. Kazimiero ar Šv. Dvasios bažnyčių vidus, senieji mediniai jų altoriai, paveikslai, vargonai, kaip buvo dekoruotos sienos, skliautai. Skaitydama XVII–XVIII a. bažnyčių inventorius, kuriuose aprašyta bažnyčių vidaus įranga ir puošmenos, išvardinti liturgijoje naudoti brangūs tekstilės ir auksakalystės dirbiniai, galiu įsivaizduoti buvusią meno kūrinių gausą, o išlikę pavieniai pavyzdžiai liudija tikrai aukštą meninę kokybę. Labai gaila, kad didelė dalis šio grožio buvo prarasta XVIII a. miesto gaisruose, bet dar skaudžiau, kad didžiausi praradimai įvyko Rusijos okupacijų metais XIX ir XX a. – tais laikais, kai kitos tautos ėmėsi nuosekliai fiksuoti, tyrinėti ir saugoti savąjį kultūros paveldą. Kiti dailės tyrinėtojai ir mylėtojai mane supras – norėčiau visa tai tiesiog pamatyti.

JŪRATĖ MARKEVIČIENĖ
Manau, kad dabar labiau reikia Vilnių saugoti, nei apie jį filosofuoti. Na, nebent su Italo Calvino, garsiosios ir mano labai mylimos knygos „Nematomi miestai“ autoriumi, – apie tai, kodėl nepuoselėjami ir netęsiami istorinės Vilniaus formos archetipai, kodėl senovinės LDK sostinės vietoje vis sparčiau atsiranda kitas, su pirmuoju nieko bendra nebeturintis miesto pavidalas. Gal todėl, kad, pasak Calvino, „dievai, gyvenę su vardais ir virš vietų, išėjo netarę nė žodžio, o ten, kur jų gyventa, įsikūrė pašaliečiai“?

HOW ARE YOU DOING, OLD VILNIUS?

As Vilnius commemorates its symbolic 700-year anniversary, *Būdas* asked people, who for many years have been reading and creating the text of Vilnius from different perspectives, to answer five questions about the city's cultural heritage, the good and bad things that happened to the historic city in the thirty-three years since 11 March 1990 – the restoration of Lithuania's independence. The questions were answered by: GRAŽINA DREMAITĖ, art conservator-restorer, former long-time Chair of the National Commission for Cultural Heritage, daughter of art historian and museologist Vladas Drėma (1910–1995); IRENA VAIŠVILAITĖ, professor at the Faculty of History of Vilnius University, and in 2017–2019 – Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the Republic of Lithuania to UNESCO; Prof. TOMAS VENCLOVA, poet, essayist, translator, literary researcher, honorary citizen of Vilnius; Dr. RŪTA JANONIENĖ, art historian, head of the Ancient Art Research Division of the Vilnius Academy of Arts, member of the Lithuanian Academy of Sciences; JŪRATĖ MARKEVIČIENĖ, an architecturologist, an international expert in heritage – a member of the ICOMOS; Prof. RIMVYDAS PETRAUSKAS, historian, rector of Vilnius University, member of the Lithuanian Academy of Sciences; Dr. DALIA VASILIŪNIENĖ, art historian, Head of the Department of Sacral Art Heritage of the Lithuanian Culture Research Institute; GRAŽINA ELENA JUKNEVIČIENĖ, architect, restorer; Dr. LARA LEMPERTIENĖ, Head of the Judaica Research Centre of Martynas Mažvydas National Library; AUGIS GUČAS, architect, member of the State Commission on Cultural Heritage, who, at the beginning of the country's independence, participated in the preparation of the nomination of Vilnius Historic Centre for the UNESCO World Heritage Committee; ALGIMANTAS GRAŽULIS, architect, heritage conservationist, who worked for more than two decades at the National Commission for Cultural Heritage; DANUTĖ JOKUBĖNIENĖ, journalist, Chair of the Žvėrynas community. The material was prepared by Rasa Kalinauskaitė.

Nacionalinė Jono Basanavičiaus premija

ŽVAIGŽDININKAS NUO ŠVENTELĖS

Vasario 16-ąją Nacionalinė Jono Basanavičiaus premija už išskirtinį indėlį tyrinėjant ir puoselėjant etnoastronomijos žiniją, už įvairiapusį ir patrauklų etninės kultūros aiškinimą, viešinimą, tradicinių kalendorinių švenčių rengimą buvo įteikta fizikui, etnoastronomui, muziejininkui ir portalo alkas.lt leidėjui Jonui VAIŠKŪNUI. Su laureatu kalbasi Juozas Šorys.

J. Vaiškūnas su apeiginiu kaušu iš Gardino, saugomu Raubičių liaudies meno muziejuje. Gudija. 2007 m.

■ *Jonai, sveikindamas šūsnį Tavo įvairiabriaunio gyvenimo darbų įvertinus Nacionaline Jono Basanavičiaus premija, iš pradžių paklausiu gana tiesmukai – kaip pats save įsivardytum? Kas esi – fizikas, etnoastronomas, muziejininkas, tinklapio* alkas.lt *leidėjas, kartais politikuojantis žurnalistas ar etnokultūrinės žinijos tyrinėtojas?*

Atsigręžęs matau, kad kai kurias sritis, į kurias rimtai gilinausi, teko palikti dėl tuo metu svarbesnių darbų. Šią vidinę dramą nuolat jaučiu... Nuo vaikystės, nuo kokios šeštos klasės, svajojau būti astronomu, todėl 1979 m. Vilniaus universitete rinkausi fiziko specialybę, bet studijuojant sutikti žmonės ir naujos, man svarbios patirtys kreipė į etnokultūros lauką, tad domėjimąsi dangumi susiejau su tautine kultūra (juk ir J. Basanavičius XIX a. domėjimąsi lietuvių tautos istorija derino su gydytojo amatu, leidusiu prasimanyti duonos). Nusprendžiau rinkti ir tirti tautosaką apie dangaus šviesulius. Vytauto Musteikio ir prof. Norberto Vėliaus paskatintas, ėmiau dalyvauti etnografinėse-kraštotyrinėse ekspedicijose. Kiek vėliau atradau astronomijos observatoriją Molėtų rajone, kuriai tuo metu vadovavo dr. Gunaras Kakaras, nuo sauso teorinio astronomijos mokslo žvilgsnį kreipęs į daug platesnes dvasines lankas. Jo bičiulis dr. Libertas Klimka tuo metu jau buvo pradėjęs Lietuvoje plėtoti naują tarpdalykinę mokslo sritį, kurią jis įvardijo paleoastronomija (kitose šalyse ši sritis vadinama archeoastronomija ir etnoastronomija). Tad nusprendžiau rimtai imtis etnoastronomijos tyrimų, visai naujos srities tuometinėje uždaroje sovietinėje Lietuvoje.

Apie 2008–2009 m. nuo etnoastronominių tyrimų mane iš dalies atitraukė kalbos reikalai – su bendraminčiais įsitraukiau į visuomenines-politines kovas dėl rengiamo nelietuviškų asmenvardžių rašybos oficialiuose Lietuvos dokumentuose įstatymo. Teikėme alternatyvų įstatymo projektą,

Švenčionių Zigmo Žemaičio vidurinės mokyklos moksleivis su pirmuoju paties pasigamintu teleskopu ant Kultūros namų stogo. Apie 1974 m.

siūlėme sekti Latvijos pavyzdžiu ir nelietuviškus asmenvardžius Lietuvos piliečių pasuose rašyti kitame paso puslapyje.

Diskusijos apie asmenvardžių rašymą dokumentuose nelietuviškais rašmenimis Lietuvoje prasidėjo kaip tik tuo metu, kai Krokuvos Jogailaičių universitete buvau pradėjęs rengti etnoastronomijos srities disertaciją. Lenkijos politiniai veikėjai dėl to smarkiai kovojo ir spaudė Lietuvos vadovybę. Daugeliui atrodė keista, kad taip aršiai kaunamasi, regis, dėl smulkmenų, o aš mačiau visumą, viešai apie tai pasisakydavau, todėl, dirbdamas Krokuvoje, sulaukdavau klausimų, ar nesu lietuvių nacionalistas. Turėjau du pasirinkimus: eiti į viešumą ir kovoti dėl lietuviškos rašybos, bet tuomet tektų nutraukti studijas arba gintis disertaciją Krokuvoje ir šių klausimų viešai nekelti. O dar mano darbo vadovas dr. Arnoldas Lebefas (Arnold Lebeuf) išvyko į Meksiką tyrinėti indėnų, tad likęs ir be jo globos bei užtarimo, nusprendžiau trauktis, nors jau turėjau nemažą įdirbį...

Taip, apie tai dar kalbėsimės, juolab kad esi paskelbęs dešimtis mokslo ir šimtus populiarių straipsnių įvairiomis etnokosmologijos ir kitomis etninės kultūros temomis Lietuvos ir užsienio leidiniuose. Bet pradėkime nuo pradžių. Esi aukštaitis, Tavo pavardė, atrodytų, kildintina iš šaknies vaisk- *(vaiskus – šviesus, skaidrus), kita vertus, mena ir slaviškos kilmės žodį* vaiskūnas *(kareivis),* vaiskus *(aršus, karingas), ko irgi nestokoji, ypač kai gini savo nuomonę ar idėjas...*

Man patraukliausia būtų sąsaja su *visuma*, *visuotinumu*. Kaip vedų žodžio, šventosios ugnies epiteto *vaišvanara* (वैश्वानर), bendriausia prasme – ‘visažmonis’, ‘visų žmonių’. Tai sudurtinis žodis iš *višva* ‘visa’ ir *nara* ‘žmogus’ (giminiškas su lietuvių *narsus*, *narsa*). Tad galima būtų pasakyti ir ‘visuotinis, visatos žmogus’.

Tad kai matai, kad visata ar visumos tvarka yra pažeidžiama, griaunama, visada norisi už ją kovoti. Pavyzdžiui, argi svarbu, kokiais rašmenimis rašysime pavardes Lietuvos piliečių pasuose, valstybine ar bet kuria kita? Tokia tariama smulkmena gali lemti didelius pokyčius. Kai tai jauti, negali ramiai nusėdėti.

Gimei Švenčionių rajone, Papiškės kaime. Ką iš ten atsinešei, kaip Tave veikė gimtoji žemė?

Vakar skaičiau J. Basanavičius prisiminimus apie Ožkabalius. Jis mini vaikystės upę Aistą, paslaptingais pasakojimai apipintą Piliakalnių kaimo piliakalnį ir kitus, vėliau aplankytus gimtinės apylinkių piliakalnius ir rašo: „ant šitų kalnų, galiu drąsiai sakyti, susitvirtino mano lietuviškumas“.

Aš gimiau Švenčionių rajone, Papiškių kaime, už kurio, palei Gojelio giraitę, sruvena iš Švento ežero ištekantis Šventelės upelis, o Švento ežere yra Alko pusiasalis. Jau už Gojelio, Gūrių girioje, kūpso paslaptingi pilkapiai... Jei būčiau likęs gyventi kaime, tai būčiau lankęs aštuonmetę mokyklą Šventos gyvenvietėje, į kurią būtų tekę eiti pro laukuose užsilikusius senus ąžuolus. Bet išsikėlėme į Švenčionis, čia baigiau Zigmo Žemaičio vidurinę mokyklą.

Mus, švenčioniškius moksleivius, nuolat traukė prie užpelkėjusio ežerėlio ir netoliese tekančio

Kūnos upelio dunksantis Perkūno kalnas. O visai netoli Perkūnkalnio, šiaurės vakarų pusėje, buvo ir Vaiškūnų gyvenvietė... Šventas Švenčionių miestas įsikūręs giliame Kūnos senvagės slėnyje. Nors dabar upelis numelioruotas ir įkalintas vamzdžiuose po miesto grindiniu, senoliai pasakoja, kad Kūna buvusi plati ir srauni. Jų atmintyje Antrojo pasaulinio karo metais, keldamiesi per Kūną, skęsta Napaleono kareiviai... Švenčionijos sąsajas su šventumu augdamas jutau vis stipriau, tad šios patirtys įaugo į mano savastį. Nuvažiavęs į Indiją, ten radau tą patį prigimtinį vietinių žmonių šventumą. Manau, kad prigimtį teikia būtent gimtoji žemė. Aš nuolat jaučiu jos trauką. Kada nors ir aš atgulsiu Švenčionių kapuose, kur ilsisi mano tėvai ir senelis knygnešys Stanislovas Vaiškūnas.

Mes gimstame šventybėje ir aiškinamės, ką tai reiškia... Esu tiksliųjų mokslų ragavęs fizikas, bet lieku suaugęs su žeme ir savo tėviške. Dabar gyvenu Kulionyse, Labanoro girios pakraštyje, o už girios – Kretuono ežeras, Papiškių kaimas, Šventa, Švenčionėliai, Švenčionys. Visa tai mane palaiko. Tarsi būčiau Nalšios žemės galo galindas. Ir šis šventumas sklinda ratilais nuo Švenčionių Šventosios link ir tolyn per visą Aukštaitijos žemę...

Beje, per Žemaitiją (kuršių žemę) irgi teka Šventoji, o trečioji man žinoma tokio pavadinimo upė prateka pro Antšvenčių kaimą, netoli Smalininkų (skalvių žemė, Mažoji Lietuva).

Kai užmirštame žemės šventumą, prarandame ryšius su per amžius puoselėtomis vertybėmis, o praradę šaknis, netenkame ir jų auginamų vaisių, kitaip sakant, tik įleidęs šaknis gali augti, ugdytis. Tad Švenčionys man – kosmoso centras, šventosios žemės vidurys, gimimo ir mirties vieta. Džiaugiuosi, kad nuo jų nenutolau. Net šis mano apsilankymas sostinės Šventaragio slėnyje, kur dabar kalbamės, tėra trumpa išvyka pasidžiaugti, kaip gražu kitur, bet grįžimas į savo erdvę – kaip žuviai į vandenį, be jos greitai pritrūksta oro ir amo. Beje, Švenčionių heraldiniame ženkle – dvi žuvys. Žuvis yra visuotinis dvasinis simbolis. O panirimas į vandenį tapatinimas su dvasios gelme.

Bet dar gręžkimės į dangų. Pamenu, kaip imdamasis dangaus šviesulių tyrimų sudarei „Liaudies astronomijos rinkėjo klausimyną“, kurį 1987 m. išleido mūsų centras, tuomet vadinęsis Mokslinių metodinių kultūros centru.

Taip, tuomet parengiau gana išsamų klausimyną. Tokio pobūdžio medžiaga buvo renkama ir anksčiau, savąsias anketas studentams buvo sudarę dr. Libertas Klimka, prof. Pranė Dundulienė, 1930 m. – ir tautosakininkas dr. Jonas Balys (beje, su juo šiek tiek susirašinėjau, bet rimti dalykiniai ryšiai neužsimezgė).

Tuo metu trūko žmonių, kurie atsidėję rinktų etnoastronominę medžiagą, tad ekspedicijose pats ėmiausi šio darbo, skatinau tuo domėtis ir kitus. Dirbome Lietuvoje ir už jos ribų – Punske, Seinuose, Pelesoje, Daugpilio apylinkėse, taip pat Mažosios Lietuvos paribiuose su Karaliaučiaus kraštu. Šią veiklą palaikė Norbertas Vėlius, po Atgimimo atgaivinęs garsiąsias kompleksines ekspedicijas. Jis džiaugėsi, kad ir fizikas gali rasti prieigą ir tirti senuosius tautinės kultūros vaizdinius, juolab kad humanitarams apie tai kalbėtis

Kraujalių kaime (Molėtų r.) renkamos liaudies astronomijos žinios. 2000 m.

su kaimo žmonėmis sudėtingiau, nes stinga astronominių žinių. Nemažai surinktos medžiagos dar tebeguli kaip žaliava – magnetinėse kasetėse, rankraščiuose. Bet dalis jos jau paskelbta, tad prieinama visiems besidomintiems.

Kaip minėjai, ta veikla vėliau atvedė į Etnokosmologijos muziejų Molėtų rajone.

Užsiimti kraštotyrine veikla, domėtis šia sritimi gali kiekvienas, bet jei nori šioje srityje dirbti, turi būti etnologu, muziejininku arba kokiu archyvaru. Man pomėgį pavyko suderinti su darbine veikla, kai 1990 m. iš LMA Fizikos instituto Lazerinės optikos skyriaus perėjau dirbti į to paties instituto Astrofizikos skyriaus observatoriją Molėtuose. Čia domėjausi ne tiek moksliniais dangaus kūnų tyrimais, kiek tautos žiniomis apie dangaus šviesulius – etnoastronomija.

Tuo metu jau sklandė mintis įsteigti Etnokosmologijos centrą, kuriame šios srities žinija būtų pristatoma visuomenei. Šią idėja puoselėjo observatorijos bendradarbiai ir bendraminčiai: tuometinis jos vadovas dr. Gunaras Kakaras, prof. Vytautas Straižys, dr. Libertas Klimka. Tad dar sovietiniais laikais karštai ėmėmės šį sumanymą įgyvendinti. Užmojai buvo platūs: įkurti didelį lankytojų centrą, kuriame būtų ir šiuolaikiniai teleskopai, ir etnografinė dalis, taip pat etnografinė sodyba, kurioje būtų pristatytos liaudies astronomijos žinios. Norėta, kad prieš žvelgdami į dangų per teleskopą, žmonės jau būtų susipažinę su senąja etnožinija apie dangaus šviesulius[1]. Šį sumanymą pavyko įgyvendinti Sąjūdžio pavyzdžiu suburtos Etnokosmologijos centro steigimo iniciatyvinės grupės dėka ir pasitelkus G. Kakaro donkichotiškus gebėjimus. Be jo autoriteto ir pastangų to nebūtų buvę. Tais laikais trūko pinigų ne tik mokslui, bet ir kasdienėms reikmėms, tad viltys sukurti naują savitą kultūros židinį, nuleisti dangų ant žemės, atrodė neįgyvendinamos. Ir observatorijos mokslininkai tuo nesidžiaugė, net priešiškai buvo nusiteikę, nes būgštavo, kad dalis lėšų, galinčių tekti jų fundamentaliems astronomijos mokslo tyrimams, atiteks kultūrinei veiklai, muziejui. Todėl ilgainiui naująjį steiginį – Etnokosmologijos centrą – teko perduoti Lietuvos kultūros ministerijos žinion. Dabar tai respublikinio lygio Lietuvos etnokosmologijos muziejus.

Jame dirbau iki 1999 m., vėliau, išėjęs iš šio darbo, tapau netoliese įsikūrusio Molėtų krašto muziejaus padalinio – Etnografinės sodybos – vadovu, čia bendrauju su įvairaus amžiaus lankytojais (nuo darželinukų iki garbaus amžiaus senolių), pasakoju jiems apie dangaus šviesulių stebėjimo svarbą ir reikšmę mūsų protėvių gyvenimui, apie senovės baltų pasaulėžiūrą, taip pat kartu su žmona Daiva jau ketvirtį amžiaus kasmet rengiame pirmosios pavasario žalumos šventę Jorę.

Dar vienas Tavo kūrinys – Senovinė dangaus šviesulių stebykla.

Taip, 1996 m. Kulionyse, senoje aukštaitiškoje sodybvietėje, mudviejų su žmona Daiva ir bendraminčių pagalbininkų pastangomis pavyko įrengti Senovinę dangaus šviesulių stebyklą. Tai dešimties medinių stulpų ratas, kurio viduryje įrengtas akmeninis aukuras. Stulpai žymi šešias pasaulio kryptis ir Saulės tekėjimo bei laidos azimutus svarbiausių kalendorinių švenčių dienomis. Atvykus lankytojams uždegu ugnį ir pasakoju, kaip senovės žyniai stebėjo Saulės padėtį danguje, kaip skaičiavo laiką ir kaip jį suvokė. Ilgametis bendravimas su įvairaus amžiaus lankytojais suteikia vertingos patirties ir sukelia daug minčių. Net ir bekalbant, stengiantis kuo aiškiau ir vaizdžiau sudėlioti mintis, randasi naujų įžvalgų, naujų supratimų. Kartais atrodo, kad stoviu prieš praamžę dangaus šviesulių didybę ir net galiu paaiškinti, kaip jie lemia žmonių gyvenimus.

Ar ekspedicijose pavyko užtikti kokių itin vertingų žinių apie dangaus šviesulius?

Ekspedicijose dažniausiai pavyksta aptikti tik būtosios žinijos nuotrupų. Juolab kai domiesi retesne sritimi – dangaus šviesuliais, laiko skaičiavimo būdais, meteorologija. Daug teko išgirsti ir užrašyti, bet tai tik nuotrupos. Nors, žinoma, pasitaikė ir brangakmenių. Vienas tokių – Janapolio kaime, netoli Kražių (Kelmės r.), atrastas Petras Zablockis, gimęs 1936 m. Kartą ilgai klaidžiojau ir nieko gero neradau. Net pyktelėjau, nes buvo jau paskutinės ekspedicijos dienos, nesinorėjo grįžti mažai ką pešus. Atsimenu, stoviu rugių lauke, kalbinu močiutę apie Mėnulį, Saulę, o ji nieko apie tai negali pasakyti... Bet ji man nurodė kaimyną, muzikantą Zablockį. Sakė, jis viską žino, eik tiesiai per laukus, ir rasi. Nuėjau pas jį ir nuščiuvau: kaimo žmogus pradėjo braižyti visą žvaigždėlapį, vardinti iki tol negirdėtus žvaigždynų vardus... Tada daug visko prisirašiau. Paklausus, iš kur tiek žino, prisiminė, kad kai tik būdavo giedras dangus, jo tėvas pamesdavo šieno ant žemės ir sakydavo: „Petrai, gulk, aš tau viską parodysiu.“ O jo tėvui tas žinias perteikė senelis.

1 Etnokosmologijos muziejus buvo įsteigtas 1990 m. Mokslų akademijos prezidiumo nutarimu. Jis tapo pirmuoju ir vieninteliu tokio pobūdžio muziejumi Europoje.

Paskaita Senovinėje dangaus šviesulių stebykloje Kulionyse (Molėtų r.). Centre – J. Vaiškūnas. 2017 m.

Vėliau sumaniau pasikviesti jį į Vilniaus planetariumą. Atsimenu, ėjome kartu su Petru (ir Rimu Kavaliausku, kuris viską filmavo) per Žaliąjį tiltą link planetariumo, o jis vis dairėsi į kairę ir į dešinę, sakė, kad kai paskutinį kartą lankėsi Vilniuje, viskas dar buvo subombarduota. O planetariume jis paprašė, kad darbuotojas nustatytų gruodžio mėnesio dangų, dar paklausė, kur yra šiaurė, tada apsidairė ir sako: „Čia mano namas, klėtis, kluonas, tvartas...“ – t. y. susidėliojo savo žemiškąsias gaires ir pradėjo rodyti, kur kokie žvaigždynai danguje švyti. Kamera vos spėjo sukiotis iš paskos... Galima numanyti, kad visada buvo žmonių, kurie suvokė, žinojo visumą, kurie išsaugojo tą senąjį pasaulėvaizdį. P. Zablockio žinias apie dangų trumpai pristačiau kolektyvinėje monografijoje ,,Kražiai“ (1993)[2].

O kaip pavyko atkurti lietuviškąjį Zodiaką?

Maža buvo vilties, kad pavyks kažką sužinoti apie lietuviškus Zodiako ženklus, jų prasmes, bet man visada tai rūpėjo. Svarbi buvo XVI a. šaltiniuose likusi Jeronimo Prahiškio žinia[3]. Jis pasakojęs, kad lietuvių žyniai garbinę nepaprasto dydžio geležinį kūjį, o paklausti, kodėl tai daro, atsakę, neva šituo kūju Zodiako ženklai išvadavo Saulę iš galingo valdovo, įkalinusio ją tvirtame bokšte. Pasak jų, tai pagarbos vertas įrankis, per kurį mirtingieji atgavo šviesą. Tad užuomina apie Zodiako ženklus pasirodo ne atsitiktinai, o svarbiame religiniame kosmologiniame Saulės išvadavimo mito kontekste! O jei Zodiakas buvo siejamas su mitu, tai jis turėjo atsispindėti ir kalendorinėse apeigose.

Saulė galėjo būti vaduojama tik konkrečiu kalendoriniu laiku – per žiemos saulėgrįžą ar po jos. Minėtuoju laikotarpiu suaktyvėja ir kaukėti persirengėliai, Kilo mintis, ar negalėtume kai kurių zoomorfinių persirengėlių kaukių susieti su Zodiako ženklais? Įvairios tautos, tarkim, graikai, savo mitų herojus (pavyzdžiui, Heraklį, Persėją) įkeldavo į dangų ir susiedavo su žvaigždėmis taip, kad jų pasirodymas arba padėtis danguje primintų svarbų įvykį ar idėją. Senovės graikų žyniai turėjo net sąvoką *katasterizm* (*καταστερίζω*) , reiškiančią didvyrio pavertimą po mirties žvaigžde ar žvaigždynu. Lietuvių Zodiako ženklai turėjo atitikti mūsų mitų didvyrius, kurie taip pat galėjo būti projektuojami danguje. Manydamas, kad zoomorfiniai veikėjai turėtų būti senesni už antropomorfinius, iš mūsų kraštui būdingų Kalėdų ir Užgavėnių persirengėlių būrio išskyriau gervę, žirgą, ožį ir aviną (taip interpretavau persirengėliams įprastą atributą – avikailį, kailiu į viršų išverstus kailinius), o iš kalendorinių dainų – dar

2 J. Vaiškūnas, Apie žvaigždes Kražių apylinkėse. *Kražiai*. Kaunas: Lietuvos katalikų mokslų akademija, 1993, p. 330–340.

3 *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, t.1: nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*. Sudarė N. Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1996, p. 595.

ir nepaprasto devyniaragio elnio motyvą. Maniau, kad taip galėjo būti įvardijami ir mūsų Zodiako ženklai. Vėliau, po pranešimo mokslinėje konferencijoje, mane per draugus pasiekė žinia iš Baltarusijos apie medinį apeiginį kaušą, dekoruotą dvylika ypatingų ženklų. Ir kokią patyriau nuostabą bei atradimo džiaugsmą, kai ant viduramžiais datuojamo kaušo pamačiau tuos pačius veikėjus – gervę, žirgą, ožį, elnią, kudlotą kailį. Kai ėmiau juos nagrinėti, gretinti, pasirodė, kad tai galėtų būti Zodiako ženklai. O Žirgas būtų kaip tik toje dangaus skliauto vietoje, kaip buvo nurodęs minėtasis Petras Zablockis.

Ir kiti zodiako ženklai ,,sugulė“ į savo vietas. Įdomu, kad kai visa tai aprašiau, mane ,,atrado“ ir čekai, Jeronimo Prahiškio tėvynainiai. Jie išvertė mano knygą ,,Skaitant dangaus ženklus“[4], papildė ją rodyklėmis, paaiškinimais ir nuorodomis, susietomis su čekiškomis ir kitomis slaviškomis realijomis (pavyzdžiui, jie dar turi persirengėlio kaukę elnią, mes elnio kaukės neturime, elnias devyniaragis, kaip minėjau, išnyra Kalėdų laikotarpio dainose), todėl knyga gerokai pastorėjo ir virto moksline monografija[5].

Įprasčiau buvo apeigines persirengėlių kaukes sieti su per šventes gyvuosius lankančiais protėviais?

Ir mano, ir dr. Arūno Vaicekausko bei kitų etnologų tyrimai rodo, kad kaukėti persirengėliai pasirodydavo tam tikru kalendoriniu laiku. Tas karnavalo (vaikštynių) laikas yra tarp dviejų astronominų datų – žiemos saulėgrįžos ir pavasario lygiadienio, tai tamsusis metų laikas, bet Saulė jau grįžta. Etnografiniuose šaltiniuose minima, kad apeiginėse eitynėse dalyvaudavo 12 persirengėlių. Esama duomenų, kad tuos persirengėlius vadino ir *zodijais*[6]. Per Užgavėnes jie sunaikindavo, dažniausiai – sudegindavo, Morę, kurią vėždavo pritvirtintą prie besisukančio rato. Tačiau ratas nebuvo deginamas. Mūsų protėviams ratas buvo Saulės vaizdinys. Ne tik saulės, bet ir viso pasaulio – būtent taip jis vaizduojamas senosiose verpstėse bei prieverpstėse. Tad mitinės būtybės, „užsėdusios“ ratą, sunaikinimas galėjo atkartoti Jeronimo Prahiškio paliudytą mitą apie Saulės išvadavimą iš ją įkalinusio blogojo valdovo, o taip pat – po pasaulį marinusio šalčio ir tamsos laikotarpio sugrįžtančią šviesą. Tiesa, lietuvių Morės deginimo apeigose nėra kūjo, nors kitose tradicijose (pavyzdžiui, rusų) ir jis yra išlikęs (net kinų Naujųjų metų apeigose piktosios dvasios daužomos kūjais). Įdomu, kad latviai apeiginius persirengėlius vadindavo ir *kūjinieki* arba *kūjnieši*, tiesa, šis žodis siejamas su kojūkais, nes tokie persirengėliai lyg milžinai vaikščioję ant kojūkų. Kita vertus, lietuviškas žodis *kūjis* turi kelias reikšmes, tarp jų – ir ‘kojūkai’[7]. O veiksmažodžio *kūjuoti* prasmių laukas dar platesnis: 1. kalti, pliekti; 2. krypuoti, svirduliuoti; 3. linguoti, kinkuoti; 4. mušti; 5. skaudėti.

Ir baltų kalbose išsaugoti senojo kosmologinio mito provaizdžiai. Tad Užgavėnių persirengėlių naikinama žemaitiška Morė ar aukštaitiškas Gavėnas, taip pat sudeginamas kalėdinis blukis reiškė šventybės, Saulės, šviesos išvadavimą. Tai simbolinis apeiginis veiksmas, perteikiantis žmonijai svarbų kosmologinį įvykį.

Kas dar žinoma apie lietuviškąjį Zodiaką padėjusį atkurti apeiginį kaušą? Kokia jo kilmė? Kiek jis susijęs su lietuvių (baltų) tradicija?

Apie tai, kad lietuviai gėrimui vartojo apeiginius kaušelius ir kaušus, plačiai rašoma Daivos Vaitkevičienės monografijoje ,,Žydinti taurė. Baltų gėrimai ir apeigos“ (2019)[8]. O minėtasis kaušas su zodiako ženklais buvo atrastas Gardino bažnyčios rūsyje po II pasaulinio karo. Nuo kitų žinomų kaušų šis apeiginis indas skiriasi įspūdingu dydžiu. Manoma, kad apeigų dalyviai semdavo iš jo apeiginį gėrimą mažais kaušeliais. Šis kaušas buvo saugomas vietiniame kraštotyros muziejuje, o vėliau, apie 1952 m., išvežtas į Maskvą restauruoti. Iš ten jis grįžo nebe į Gardiną, o į Baltarusijos nacionalinį muziejų ir saugotas jo filiale, Liaudies meno muziejuje Raubičiuose, netoli Minsko. Ten jį laikiau savo rankose ir tyrinėjau. Yra duomenų, kad jis galėjo atkeliauti iš Mogiliovo gubernijos. 1898 m. išleistame Mogiliovo muziejaus ekspozicijos aprašyme yra tokių pat matmenų kaušas, paminėtas net toks pat įskilimas jo dugne. Muziejus Mogiliovo srityje per II pasaulinį karą buvo subombarduotas, dauguma jo eksponatų sudegė, o vertingiausių, kurie buvo saugomi nedegioje kameroje, likimo niekas nežino, po karo jie dingo. Gali būti, kad apeiginis kaušas kažkokiu būdu atsidūrė Gardine. Beje, jo nuotrauka 1893 m. eksponuota Senienų muziejuje Vilniuje, parodoje, surengtoje per IX archeologų suvažiavimą.

4 J. Vaiškūnas, *Skaitant dangaus ženklus: lietuviško Zodiako pėdsakais*. Vilnius: Dominicus Lituanus, 2012, 180 p.

5 J.Vaiškūnas, *Čtení nebeských znamení. Po stopách baltoslovanského zvěrokruhu*. Praha, 2023 (rengiama spaudai)

6 Užgavėnių apeigos. *Mūsų kraštas: tautiškosios minties savaitinis laikraštis*, Nr. 9, 1934-03-04; J. Balys, *Lietuvių kalendorinės šventės*. Vilnius: Mintis, 1993, p. 53, Nr. 10.

7 Pvz.: „Ar tu moki vaikščiot ant kūjų? (Pagiriai, Kėdainių r.), Žr. LKŽ: „kūjis“.

8 D. Vaitkevičienė. *Žydinti taurė: alus ir midus baltų kultūroje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, 350 p.

Šventajam Indijos vienuoliui, Himalajų jogui Avadhūtui Baba (Jogešvaranandai Giri) pristatomi lietuviškojo Zodiako ženklai. 2016 m. Kulionių k. (Molėtų r.). Nuotraukos iš asmeninio archyvo

Beje, yra duomenų, kad panašūs kaušai buvo gaminami Volgos vidurupyje gyvenusių mordvių, juos naudojo tarp jų įsikūrę sentikiai. Istoriniuose aprašymuose aptikau žinių, kad savo gaminius jie siųsdavo į Europą, taip pat ir į Lietuvą. Pas mus kaušų tradicija liko kaip etnografinė realija, o Rusijoje net carai dovanodavo *kupkas* (kaušus), kaip pagarbos ženklą. Žvelgiant istoriškai, akivaizdu, kad tai buvo bendra baltų ir slavų tradicija.

Pagrindinės kalendorinės šventės sietos su saulėgrįžomis, ar lygiadieniai buvo tokie pat svarbūs? Ką apie tai liudija etnoastronomija?

Mūsų kalendorinė sistema dar menkai ištirta. Tikri netirti tyrai... Nemažai rašyta apie kalendorines dainas, šventes, papročius, apeigas, bet neturime visos kalendorinės sistemos tyrimų. Laiko skaičiavimas pirmykštėms bendruomenėms buvo gyvybiškai svarbus. Aišku, kad buvo stebimi Saulės, Mėnulio ir žvaigždžių ciklai. Žemdirbystei ypač svarbus Saulės kalendorius. Tikėtina, kad metinį Saulės judėjimą religiniuose centruose, šventyklose stebėjo žyniai, jie ir kaupė tokias žinias. Rotundo-Rivijaus metraščio liudijimu, būtent tokius astronominius stebėjimus žyniai atliko Vilniaus Šventaragio slėnyje veikusioje Perkūno šventovėje. Be kita ko, šiame metraštyje rašoma, kad Saulės padėtys buvo nusakomos Zodiako ženklų atžvilgiu![9]

9 *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, t. II: XVI amžius.* Sudarė N. Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001, p. 451–466.

Bet pagrindiniai kalendoriniai taškai yra aiškūs?

Taip, tai saulėgrįžos ir lygiadieniai. Stebint Saulę, galima nustatyti, kada ji pateka arčiausiai Šiaurinės žvaigždės, t. y. tolimiausiame taške šiaurės rytuose. Ten ji apsigręžia ir ima slinkti į pietus, o pasiekusi piečiausią tekėjimo ir laidos kryptį, vėl gręžiasi ir grįžta atgal. Mūsų krašte saulėgrįžų dienomis Saulės tekėjimo (ar laidos) kryptis skiria 89 laipsnių lankas, būtent juo Saulė slenka pirmyn ir atgal, o per lygiadienius atsiduria jo viduryje. Tad per metus tą patį lygiadienio tašką Saulė kerta du kartus, pavasarį ir rudenį, t. y. du kartus per metus ji pakartoja visas tekėjimo ir laidos kryptis. Toks Saulės kalendorius metus dalija į dvi dalis po 182 dienas, tos dalys yra simetriškos. Vienoje šviesos daugėja, o kitoje – mažėja (Saulė įkalinama ir išlaisvinama), lapai sprogsta arba krenta, paukščiai parskrenda arba išskrenda, tad ir papročiai turėtų kartotis (tai, pasitelkę virsmo terminą, gražiai yra aprašę Aleksandras Žarskus ir Algirdas Patackas). Simetrija būtų akivaizdi ir nusakant kalendorinę sistemą astronominiais terminais. Tokį kalendorių galėtume pažymėti ant medinės lazdos 182 įkartomis. Šį simetriškumą galima įžvelgti ir mūsų liaudiškame-krikščioniškame kalendoriuje. Jį diktuoja gamta, o perteikia – Saulės kelias.

Astronominis kodas padeda suvokti buvusią senąją kalendorinę sistemą ir fragmentišką kultūrinę medžiagą sutvarkyti pagal astronominio ciklo gaires. Tai gali padėti suprasti ir etninės kultūros kodą. Tampa aišku, kodėl tradicinės bendruomenė nariai vienus ar kitus veiksmus

atlieka atsižvelgdami į Saulės ir žvaigždžių padėtį. Tarkime, kodėl po žiemos saulėgrįžos, sausio 6-ąją, virš pastatų angų piešiami tris kryžiukai? Todėl, kad tuo metu po saulėlydžio rytuose pateka 3 įsidėmėtinos, viena šalia kitos išsirikiavusios žvaigždės. Tai ženklas, kad tamsa jau traukiasi, sugrįžta šviesa, o diena pailgėja per gaidžio žingsnį. Kol Saulė nepraeina astronominio žiemos saulėgrįžos taško, tol šių trijų Šienpjovių žvaigždyno žvaigždžių, patekančių po saulėlydžio, nematome. Pagal liaudišką krikščionišką tradiciją ši ypatinga žvaigždžių trijulė vadinama Trimis Karaliais. Paaiškėja, kad krikščioniškas pasakojimas apie tris karalius mena pasakojimą apie persų astrologus, vadintus magais, kurie stebėjo dangų ir laukė šviesos sugrįžimo. Netgi krikščioniškasis Betliejaus žvaigždės vaizdinys mena labai seną, praamžį vaizdinį, kad naujos žvaigždės įsižiebimas liudija žmogaus gimimą, o kritimas ir gesimas – mirtį.

Baltų pasaulėžiūrai būdingas įspūdingas kosmologinis vaizdinys apie žmogaus ir žvaigždės ryšį. Dangaus skliautas suprantamas kaip išgaubtas ir skylutėmis nusagstytas dangtis virš žmonių galvų. Tos skylutės – tai žvaigždės, nes dangus – lyg rėtis. Virš dangaus skliauto – švytinti Dievo buveinė, Dausos. Dieviškoji šviesa sunkiasi pro dangaus angeles, leidžiasi žemyn ir, pasiekusi žemišką gemalą ar sėklą, užmezga juose gyvybę. Jie suleidžia į žemę šaknis ir stiebiasi į dangų, augina vaisius. Viršdangiškoji, dieviškoji šviesa srūva ir per žmogaus kūną. Buvo draudžiama rodyti į žvaigždes pirštu, nes jei žmogus, pirštu bakstelėjęs, netyčia uždengtų savosios žvaigždės šviesos spindulį, iš karto mirtų. Taip buvo suvokiama nuolatinė dangiškosios šviesos ir žmogaus jungtis. Kai žmogus miršta, jo kūnas netenka dieviškosios šviesos, ir tas spindulys grįžta atgal į Dausas, į pradinę dievišką šviesą, ir su ja susilieja.

Utenos kraštotyros muziejuje saugoma verpstė. J. Vaiškūno nuotrauka

Jau daug metų domiesi ir senosiomis liaudies meno prasmėmis, simbolika.

Mitologiniame mąstyme visas pasaulis ir visi tvariniai gali būti aiškinami pasitelkus pasaulio medžio vaizdinį. Manau, kad vieni pirmųjų kultūrinį krūvį įgijo būtent medis ir akmuo. Jie tapo pirmaisiais žmogaus pagalbininkais, padidino žmogaus galią. Medinė kuoka, pagalys kaip rankos tęsinys, kaip svertas, keleriopai sustiprina žmogaus smogiamąją galią. Kai prie kuokos drūtgalio gysla pritvirtinamas akmuo, mūsų protėvis tampa gamtos karaliumi. Vėliau iš to paties pagalio išgaunama medyje glūdinti ugnis, ir tai žmogų išskiria iš visos gamtos. XVII a. Matas Pretorijus rašė apie žynį, kuris kaimiečiams sakęs, kad tam tikros rūšies ąžuolai turi savyje ugnį, kurią galima išgauti net iš šlapios medienos, padaužius ją tam tikru akmeniu. Žynys sakęs, kad tokio ąžuolo negalima naudoti statyboms, dirbdinti iš jo slenkstį ar duris, nes namai užsidegs. Ugnis, akmuo, medis įkūnija pirmines galias. Juos matome ir baltų šventovėse.

Prieš tris dešimtmečius vienas pirmųjų mėginau įdėmiau pažvelgti į šiaudinių sodų ir verpsčių simboliką. Tai aprašiau straipsniuose „Sodas ir Visata“[10] bei „Verpstė ir Visata“[11]. Dabar jau galime džiaugtis, kad šiaudiniai sodai atgimė ne tik kaip dirbiniai – sodų rišėjai kalba ir apie jų dvasinę, apeiginę prasmę. Neabejoju, kad jie bus pripažinti vertybe ir UNESCO lygiu[12]. Norėtųsi panašiai kilstelti ir verpsčių bei prieverpsčių tradiciją. Jau yra meistrų, kurie jas drožia, kūrybingai atkartodami tradicinę puošybą, pavyzdžiui, uteniškio Albino Šileikos prieverpstės – nuostabūs meno kūriniai, juose tobulai perteikta senosios simbolikos gelmė. O dustiškis Erikas Čypas drožia verpsčių ir prieverpsčių kopija, t. y. tiesiogiai tęsia senąjį tradiciją.

10 J. Vaiškūnas. Sodas ir Visata. *Liaudies kultūra*, 1992, Nr. 4 (25), p. 26–30.

11 J. Vaiškūnas. Verpstė ir Visata. *Liaudies kultūra*, 2005, Nr. 1 (100), 2005, p. 28–45, Nr. 2 (101), p. 20–34.

12 *Jau pateikta paraiška įtraukti šiaudinius sodus į UNESCO pasaulinį paveldą!*, Alkas.lt, 2022-04-01 <https://alkas.lt/2022/04/01/jau-pateikta-paraiska-itraukti-siaudinius-sodus-i-unesco-pasaulini-pavelda/>

Daug metų ieškojau atsakymo, ką reiškia nuolat pasikartojantys, mažai kintantys verpsčių ir prieverpsčių raštai. Ir paaiškėjo, kad jų simbolių visuma (verpstės plokštumoje derinami skrituliai, segmentinės žvaigždės ir kt.) perteikia archajiškąją pasaulio sąrangą, jos sampratą. Vertikalioje verpstės plokštumos ašyje vaizduojamos žemės, dangaus ir Dausų sritys. Kaip tarpininkai tarp dangaus ir žemės, jungiantys skirtingas sferas, neretai vaizduojami žalčiai. Visa tai dažnai supa banguojantys ornamentai, galbūt perteikiantys pasaulį gaubiančius kosminius vandenis. Pačios verpstės, savo pavidalu atkartojančios medžio siluetą, papuoštos kosmoso dalis ir visumą vaizduojančiais raižiniais, tampa pasaulio medžio simboliais (net kai jos neornamentuotos!).

Esi ir baltų tikėjimo bendruomenės „Romuva“ vaidila. Kas ir kokia ji yra?

Su dr. L. Klimka prieš kokius tris dešimtmečius pradėjome rengti ,,Lietuvio kalendorių“. Pasidalinome pusmečiais, surinkome duomenis apie liaudiškojo krikščioniškojo kalendoriaus dienas ir joms būdingus liaudiškus papročius, prietarus, burtus – Šv. Agota, Šv. Stanislovas, Septyni Broliai Miegantys ir t. t. Paskaitęs rankraštį, paskambino Jonas Trinkūnas, su kuriuo tada beveik nebendravome: ,,Ką jūs ten darote? Kaip tai susiję su lietuvių pasaulėžiūra?“ Sakiau, kad tai žinios, užrašytos iš liaudies, juolab kad jau XIX a. jos buvo persimaišiusios, sinkretinės, o mes, mokslininkai, bandome jas sutvarkyti. Pasakė, kad ne tuo užsiimame, kad reikėtų atkurti ikikrikščioniškus papročius perteikiantį kalendorių. Esą, ką duos tokia rašliava, toks kokteilis. Ką, tarkime, toks šv. Valentinas byloja apie mūsų žemę, tėvynę, didžiavyrius, jų būtovę, jų papročius? Susimąsčiau, kad dariau nereikalingą darbą, kad reikia atkurti tai, kas beveik neatkuriama, kas mokslininkui beveik neįmanoma.

Tuomet prasidėjęs mano kelias į „Romuvą“. Greta mokslinių astronomijos užmojų tai galėtų atrodyti kaip didelis nukrypimas. Juk religija – moksliškai nepatikrinama, neįrodoma. Kita vertus, žmogaus gyvenime tai suderinami ir net vienas kitą skatinantys dalykai, kaip, pavyzdžiui, mokslas ir poezija. Žmogaus dvasiai atgauti ir tapatybei palaikyti neužtenka vien sauso mokslinio proto konstruktų, būtina ir dvasinė kūryba. Mokslas niekada negalėjo atsakyti į klausimą, kokia yra gyvenimo prasmė. Kodėl mes čia? Kaip pasirūpinti žmogaus dvasiniu gyvenimu? Visais laikais žmonėms atsakymus į esminius būties klausimus teikė religija. Savas tikėjimas padeda suvokti žmogiškosios būties visumą ir savaip ją paaiškinti. Būtent savaip, per sukauptą lietuvišką medžiagą, o ne taip, kaip aiškino babiloniečiai, žydai ar indai.

„Romuva“ siekia tenkinti dalies tautos dvasinius poreikius, ir mes teigiame, kad kalendorinės šventės ir dainos nėra vien spektaklis. „Romuvos“ užduotis – užtikrinti lietuviškosios tapatybės tęstinumą. Tapatindamiesi su protėviais, perimdami jų papročius, tęsdami jų darbus, atgauname žadą, atpažįstame ir vertiname pamatines vertybes: gimtąją kalbą, gimtąją žemę, šeimą, senolius. Sąmoningai ir nesąmoningai mus veikiantys senieji dvasiniai vaizdiniai išliko ir yra perduodami per mūsų gimtąją kalbą. Tad pagrindinis „Romuvos“ šventraštis – ne knyga, o gimtoji kalba. Nurenk tautinius drabužius, atimk kankles, uždrausk papročius, atimk Tėvynę ir istorinę atmintį, bet jei žmogus kalbės lietuviškai, tautinės vertybės ir savastis išliks su juo ir taps pamatu, padėsiančiu atkurti kitus prarastus tautiškumo dėmenis.

Tad mūsų tapatybės šerdis – gimtasis žodis, kuris mus pasiekia per šeimas, per tėvus, per senelius, per praamžius gyvojo žodžio kūrėjus ir puoselėtojus. Gaila, kad šiandien nebemokame, o kartais, atrodo, ir nebenorime pasitelkti tautos sukauptų galių. Latviai turėjo Burtniekų (Kūrėjų, Dainių) dvarą, kurį 1907 m. Rygos pakraštyje pastatė verslininkas ir mecenatas Augustinas Dombrovskis. Tai buvo įspūdingi rūmai, skirti kultūrinei veiklai, ir pastatas, kuriame galėjo nemokamai gyventi meno kūrėjai ir literatai (buvo rūpinamasi ir jų sveikata). Tad buvo sudarytos sąlygos jų kūrybiškumui laisvai skleistis iki gyvenimo pabaigos. Galėtume ir mes Lietuvoje dabar įsteigti tokią savotišką patriarchų arba išminčių akademiją – valstybės išlaikomą pensioną, kuriame gyventų ir kurtų, susitikinėtų su jaunuomene ir ją šviestų iškiliausi tautos vertybių kūrėjai, mokslininkai, menininkai, visuomenininkai. Tada ir savo vaikus vestume ne pas apsimetėlius Kalėdų senius, o pas tikrus šviesulius, neįkainojamą patirtį sukaupusius išminčius, gyvus basanavičius, čiurlionius ir vydūnus... Ir tai būtų ne koncertų salė ant Tauro kalno (Tautos namai), o tautos išminčių, tautos kūrėjų šventovė. Aišku, būtų iššūkis juos atpažinti tarp gyvųjų ir įvardinti.

Kodėl iš kalendorinių švenčių sistemos judu su žmona Daiva Kulionyse pasirinkote švęsti būtent pavasario, pirmosios žalumos šventę Jorę?

Manau, kad tai viena iš įspūdingiausių švenčių.

Jau praeito amžiaus 9-ajame dešimtmetyje įsiliejau į istoriko ir folkloro entuziasto Vytauto

Jorės šventės apeigos ant Kulionių piliakalnio (Molėtų r.). 2017 m. Gintaro Skumbino nuotrauka

Musteikio vadovaujamą Vilniaus universiteto istorikų folkloro ansamblį, kartu važiavome į kaimus rinkti tautosakos ir kitos žinijos (manau, kad V. Musteikis man padarė lemiamą įtaką, jo dėka esu tautinių vertybių lauke). Tada tokių būrelių buvo daug, bet mūsų tikslas buvo ne tik užrašyti tai, ką vyriausioji karta dar prisimena, bet ir išmokti bei atkartoti. Ta medžiaga buvo skirta ne tik archyvams, patys ja rėmėmės, mokėmės, norėjome išbandyti ir pajusti, kaip ji mus veikia. Taip bandėme atkurti ir kalendorinių švenčių papročius. Mane asmeniškai labai stipriai paveikė tuomet pagal išlikusius Jurginių dienos papročius atkurta Jorės šventė. Turbūt todėl, kad ji susijusi su itin ryškiu gamtiniu virsmu, kai patiriamas stiprus žiemą iškalėjusių gyvybinių galių atsivėrimas dangiškai šviesai, kai sprogsta augalų pumpurai. Apie tai praneša ir žvaigždės, sakoma: „Sietynas žaroj, kumelė vagoj.“ Tai metas, kai užkukuoja gegutė, nugriaudi pirmasis perkūnas, prasideda atgimimas. O kai esi gamtoje ir visa tai matai, lieti pirmuosius želmenis, geri pirmąją sulą, pirmąkart išsimaudai, basas vaikštai po atželiančią žolę, tai žinai, kad jau nebegrįši į Kalėdų kalėjimą sėdėti prie židinio su kailiniais...

Jorę šiemet švęsime jau 27-ąjį kartą. Tai pirmapradė šventė, kurios prasmės nereikia plačiai aiškinti – pati gamta viską rodo. Pirmasis Perkūnas, pirmieji želmenys ir vaiski žaluma – po savaitės pro žalumą jau tolių nematysi. O per Jorę horizontas matosi lyg pro žalią rūką, kuris ir vadinamas *jore*. Tai išsprogusių pumpurų žaluma. Tie pojūčiai įkvepia, teikia daug galių, duoda užtaisą visiems metams. Atsigauname ne per žiemos saulėgrįžą, kai dar tik ruošiasi atkusti šviesa, o per Jorę. Tada tarsi kūdikis sukrykščia lopšyje, ir pašoki, juo apsidžiaugęs. Tada sugriaudžia ir dangaus valdovas Perkūnas, dangišką šviesą „perkūnijantis“ į galią ir stiprybę, kurią teikia gamtai ir žmonėms. Jis duoda ženklą – metas nusimesti miesčioniškus kiautus, skiriančius mūsų kūnus ir sielas nuo kosminių gyvybės gijų.

STARGAZER FROM ŠVENTELĖ

In 2022, the National Jonas Basanavičius Prize was awarded to the physicist, ethno-astronomer, and museum curator Jonas Vaiškūnas, for his outstanding contribution to the research and cultivation of ethno-astronomy, versatile and attractive interpretation of ethnic culture, publicity, organising of traditional calendar holidays. He created a unique museum of ethno-cosmology with like-minded people and has for many years gathered knowledge about the folk concept of the heavens and its lights in field studies. On the basis of data from a 15th-century written source (Jerome of Prague's account) about the myth of the freeing of the Sun and medieval ceremonial vessels (ladle) discovered in a museum and covered with symbolic signs, as well as the winter holiday customs in Lithuania and neighbouring countries, he reconstructed the Lithuanian Zodiac. He studied the symbolism of the ornamentation of Lithuanian straw gardens and distaffs. He works at the museum, presents ethno-astronomy knowledge to visitors in the reconstructed observatory, and has been organising the old celebration of the first spring greenery – Jorė – for three decades in Kulionys village (Molėtai district).

KAS BĖGA BE KOJŲ... PER VILNIŲ?

TRADICINIS VANDENS TĖKMĖS IR GYVOS BŪTYBĖS BĖGIMO GRETINIMAS, VEDANTIS PRIE NAUJOS VILNIAUS VARDO SAMPRATOS

Dainius RAZAUSKAS

Straipsnio taikinyje – tradicinis vandens tėkmės ir gyvos būtybės bėgimo gretinimas. Tikslas – pristatyti lietuvių ir aplinkinių tautų tautosakos tekstus (priežodžius, mįsles, dainas, padavimus), kuriuose šis gretinimas būdingai pasitelkiamas, ir įtraukti jį į platesnį mitinį kontekstą, atskleidžiamą palyginant su kai kuriais archajinių tradicijų tekstais, kaip senovės indų „Rigveda“ ir senovės iranėnų „Avesta“. Pakeliui paminimi kai kurie autorinės lietuvių poezijos pavyzdžiai, rodantys, kaip senoji tradicija įsilieja į šiuolaikinę literatūrą, ir atskleidžiamas semantinis pagrindas kitokiai nei įprastoji upėvardžio Vilnia – ir, vadinasi, nuo jos kilusio Vilniaus miesto vardo – etimologijai.

Visi asmenvardžiai rašomi lietuviškai, kai kurių iš jų nelietuviška rašyba pateikta straipsnio gale.

Reikšminiai žodžiai: sinonimai ‘tekėti’ ir ‘bėgti’; juos pasitelkiantys priežodžiai, mįslės; upių personifikavimas; tautosaka ir mitologija; lyginamoji mitologija.

Vandens tėkmė ir gyvos būtybės bėgimas būdingai gretinami, lyginami, sutapatinami tiek įvairaus žanro tradiciniuose tekstuose, tautosakoje, tiek kalboje. Juk ir *tekéti* savaime reiškia ne tik 1) ‘judėti srove, bėgti (apie upę, šaltinį ir pan.)’, ‘sruventi, bėgti (apie kraują gyslomis, elektros srovę laidais)’, ‘plūsti, sklisti’, ‘lietis, sunktis, lašėti, varvėti’, ‘leisti skystį, būti kiauram’ bei pan., bet ir 2) ‘greitai eiti, bėgti, skubėti’: *Tekinomis eimi, šokinomis teku* (Konstantino Sirvydo žodynas, 1642); *Kas keliu ėjo, keleliu tekėjo? Sesė keliu ėjo, keleliu tekėjo* (Augusto Niemio ir Adolfo Sabaliausko dainų rinkinys, 1911); *Marti teka per dvarelį* (daina, Rokiškis); *O žvėrys tekėjo bei šę, bei tę* (Jono Bretkūno Biblija); *Guli vilkas – džiūsta, teka vilkas – tunka* (XVII a. Mažosios Lietuvos anoniminis rankraštis) ir t. t.; čia ir *tãkas* ‘siauras kelelis eiti’, ‘vieta, kur einama’ bei pan., nors kartu ‘upės tekėjimo vieta, vaga’ (*Tuomi taku vanduo teka* Antano Juškos žodynas), ir *tẽkinas* ‘bėgte atliekantis judėjimo veiksmą’, *tekū̃nas* ‘pasiuntinys, kurjeris’ ir kiti gyvos būtybės bėgimą menantys žodžiai[1].

Ką tik paminėto priežodžio dažnesni kaip tik variantai su veiksmažodžiu *bė́gti* vietoj *tekéti*, kaip antai: *Bėga vilkas – tunka vilkas, guli (stovi) vilkas – džiūsta vilkas*; *Juo vilkas bėga, juo jis tunka*; *Vilkas tik bėgdamas tunka*; be to, priežodis tarptautinis, o artimai giminiškose kalbose irgi kaitosi *tekėjimas* ir *bėgimas*, antai latvių: *Kas tek, tas tūk, kas tup, tas liess* „Kas teka (bėga), tas tunka, kas tupi, tas liesas“; *Tek vilciņš – tauks vilciņš, tup vilciņš – paliek liess* „Teka (bėga) vilkelis – nutukęs vilkelis, tupi vilkelis – palieka liesas“; lenkų: *Wilk bieży, wilk tyje, wilk leży, wilk gnije* „Vilkas bėga, vilkas tunka, vilkas guli, vilkas trūnija“[2]. Latvių *tecēt* išties taip pat reiškia *ir* 1) ‘tekėti, bėgti, sroventi’ (pavyzdžiui, *upe tek* ‘upė teka’), taip pat ‘tekėti, būti prakiurusiam, leisti’ (*spainis tek* ‘kibiras teka, leidžia’), *ir* 2) ‘greitai eiti, bėgti’[3]. Visai taip pat rusų *течь – ir* ‘bėgti srove, tekėti, lietis’ (*Все реки подгору текут* „Visos upės pakalnėn teka“), ‘tekėti, sunktis, leisti’, *ir* ‘greitai eiti, bėgti’: tarm. *Он тикéт* „Jis bėga“; *Текут гонцы во все концы* „Bėga pasiuntiniai į visas puses“ (lietuviškai juolab tiktų *teka tekūnai*); tos pat šaknies *(у)тикáть* ‘bėgti, sprukti nuo ko’ ir pan.[4] Tiesą sakant, dviprasmybė ateina nuo pat ide. šaknies **tek(ᵘ̯)-* ‘tekėti, bėgti’, tarp kurios vedinių – *ir* vienos, *ir* kitos reikšmės žodžiai, kaip airių *techim* ‘(pa)bėgu’, Avestos iranėnų *tačaiti* ‘bėga’ ir ‘teka’, sen. indų *tákti*, *tákati* ‘skuba, veržiasi, plūsta’ ir kt.[5]

Antra vertus, *bė́gti* taip pat gali būti vartojamas *ir* gyvo padaro, *ir* vandens judėjimui pavadinti, tad reiškia ne tik 1) ‘greitais žingsniais, šuoliais judėti’, ‘greitai eiti, skubėti’, ‘gelbėtis bėgimu,

1 LKŽ XV: 1109 ir 733–737, 1121–1122, 1163; žr. BūgaR II: 115.

2 LTs V: 349, Nr. 4751, 4752; GrgPPr: 29; GrgPP: 533, Nr. 567; KkLSP: 65, Nr. 134.

3 LaLKŽ: 717.

4 ДальТС IV: 404–405; žr. Потебня 2000: 45; Откупщиков 2001: 343.

5 FrLEW: 1074–1075; Sabaliauskas 1990: 106; PkIEW: 1059–1060; KrLEV II: 382; ГмИвИЯИ: 670; EIEC: 491; Derksen 2015: 462; 2008: 489; Boryś 2005: 78; ФсЭСРЯ IV: 37; ЧрИЭС II: 243; MrhEWA I: 610; žr. MrhKEWA I: 466; Monier-Williams 1899: 431 ir kt.

sprukti', bet ir 2) 'tekėti, sroventi': *Ta upė sriauniai bėga* (Ramygala, Panevėžio r.); *Kur bėga Šešupė, kur Nemunas teka* (Maironis); *Kai vanduo pavasarį bėgs, čia griovius išneš* (Sudeikiai, Utenos r.); *Mano vanduo tebėgỹ, tavo testovỹ* (Dusetos, Zarasų r.); taip pat 'lietis, tekėti, sunktis': *Ašaros bėg par skruostus* (Skaudvilė, Tauragės r.); *Iš žaizdos pradėjo bėgti kraujas* (Žvirgždaičiai, Šakių r.); *Iš bačkos alus jau bėg* (Skaudvilė); *Užėjo sloga – snarglys bėga* (Geistarai, Vilkaviškio r.); 'būti kiauram, leisti vandenį': *Nepilk – šis puodas bėga* (Liškiava, Varėnos r.); *Daržinės stogas pradėjo bėgti* (Gargždai, Klaipėdos r.); netgi 'tirpti': *Sniegas jau bėga* (Joniškis) ir t. t.[6]

Vandens, skysčio tekėjimas ir gyvos būtybės bėgimas kojomis atitinkamai sumišę, sutapę įvairiuose žodžiuose daugelyje kalbų[7].

Šia dviprasmybe remiasi mįslės. Pavyzdžiui, *Vienas sako: „Bėkim bėkim", antras sako: „Čia stovėkim", trečias sako: „Čia linguokim"* = upė, akmuo, nendrė[8]; *Vanduo sako: „Bėkim, bėkim", akmuo sako: „Čia stovėkim", ledas sako: „Čia blizguokime"* = upė; *Vienas sako: „Pastovėkim", kitas sako: „Palinguokim", trečias sako: „Pasbėgėkim"* = akmuo, medus (?), vanduo[9]; *Vienas sako: „Čia stovėkim", kitas sako: „Čia blizgėkim", trečias sako: „Bėkim, bėkim"* = akmuo, ledas, vanduo[10].

Antanas Miškinis mįslės vaizdinius įaudė eilėraštyje „Akmuo ir vanduo":

Bėgdama čiurlena, upė klausinėja –
Ar prabilsi, mano akmenėli?

Pasidžiaugsim, pasiguosim dviese –
Aš vis bėgsiu, o tu čia stovėsi.[11]

Mįslė tarptautinė, ją turi ir latviai: *Viens saka: «Skriesim!», otrs saka: «Kustēsim!», trešais saka: «Stāvēsim!»* „Vienas sako: 'Bėgsim!', antras sako: 'Krutėsim!', trečias sako: 'Stovėsim!'" = vanduo, žolė, akmuo[12]. Lenkai: *Jedno mówi: „Bieżmy", drugie mówi: „Leżmy", trzecie mówi: „Hitu, hitu, dobrze i tu"* „Vienas sako: 'Bėkim', kitas sako: 'Gulėkim', trečias sako: 'Tra lia lia, gerai ir čia'" = vanduo, akmuo, žolė[13]. Gudai: *Ляцелі тры галкі, селі на праталкі; адна кажа: „паляжым!", другая – „пабяжым!", трэцяя – „паківаймася!"* „Skrido trys kuosos, nutūpė ant staktos; viena sako: 'pagulėkim!', kita – 'bėkim!', trečia – 'palinguokim'" = akmuo, vanduo, žolė; *Адна кажа: «Пабяжым», другая кажа: «Паляжым», трэцяя кажа: «Паківаймася (калываймася)»* „Viena sako: 'Bėkim', kita sako: 'Pagulėkim', trečia sako: 'Palinguokim'" = vanduo, akmuo, žolė[14]. Rusai: *Один говорит: «Побежим! Побежим!», другой говорит: «Полежим! Полежим!», а третий говорит: «Пошатаемся!»* „Vienas sako: 'Bėkim! Bėkim!', kitas sako: 'Pagulėkim! Pagulėkim!', o trečias sako: 'Palinguokim!'" = vanduo, akmuo, žolė; *Одна говорит: «Постоим!», друга: «Побежим!», третья: «Помотаемся!»* „Viena sako: 'Pastovėkim!', kita: 'Bėkim!', trečia: 'Maskatuokime'" ir pan. = akmuo, vanduo, žolė[15].

Kita mįslė: *Dieną naktį bėga, niekad nepabėga*; *Bėga dieną, bėga naktį ir vis toj pačioj vietoj*; *Bėga bėga, akmenis čiupinėdama, pakraščius žiūrinėdama* = upė; *Glėbiu neapimsi, saujoj neišlaikysi, kai bėga, nesuturėsi* = vanduo[16]. Latvių: *Skrien dienu, skrien nakti, bet nekur neaizskrien* „Bėga dieną, bėga naktį, bet niekur nenubėga"; *Skrien skrien – neaizskrien, tek tek – neaiztek* „Bėga bėga – nenubėga, teka teka – nenuteka"; *No kalna skrej lejā diedama, bet augšā nevar uziet iedama* „Nuo kalno bėga šokdama, o aukštyn negali užeiti eidama" = upė; taip pat minklės: *Kas tek dienu un nakti?* „Kas teka (bėga) dieną naktį?"; *Kas tek dienu un nakti, bet nekad nepiekūst?* „Kas teka (bėga) dieną naktį, bet niekad nepavargsta?"; *Kas neskrien (v. netek) pret kalnu?* „Kas nebėga prieš kalną?" = upė[17]. Ukrainiečių: *Біжить не вибіжить, тече не витече* „Bėga neišbėga, teka neišteka" = upė[18]; *Що росте без коріня? Свіше без полом'я, бежит без прогону?* „Kas auga be šaknų? Šviečia be liepsnos, bėga negenamas?" = karklas (*верба*), saulė, vanduo[19]. Rusų: *Течёт, течёт – не вытечет, бежит, бежит – не выбежет* „Teka teka – neišteka, bėga bėga – neišbėga" = upė[20]; minklė: *Что бежит без прогону?* „Kas bėga negenamas?" = vanduo[21].

Dažniausiai, lyg užvesdamos ant kelio, mįslės pačios pasako, jog tas menamas kažkas bėga (ar

6 LKŽ I: 724–726.
7 Buck 1949: 677–678, Nr. 10.32.2; 691–692, Nr. 10.46.7.
8 LTs V: 461, Nr. 5493 (plg. 461, Nr. 5494); LpMS: 192; Stundžienė 1993: 170; PKT I: 28; II: 32; UKT: 64, Nr. 94, plg. LtsU: 417, Nr. 448.
9 TŽ V: 575, Nr. 141; 589, Nr. 342 (plg. 580, Nr. 10).
10 PKT II: 39. Variantai išnagrinėti ir abibendrinti KnsLM: 305–306, T 563. Pagal šį leidinį čia suvienodintas mįslių pateikimas (dvitaškiai, kabutės, kableliai ir kt.).
11 Miškinis 1991: 458.
12 AnLTM: 290, Nr. 3317, plg. 293, Nr. 3367.
13 SSSL 1999: 187, Nr. 4 A.
14 Загадкі 2004: 30–31, Nr. 102, 103 (plg. 104–106 (plg. 33, Nr. 134); Никифоровский 1898: 26, Nr. 468.
15 СдЗРН: 185, Nr. 1507.–в; (plg. 182, Nr. 1477.б–д; taip pat ДальПРН: 790); ХдВЗ: 63, Nr. 500.а–в (plg. 40–41, Nr. 113, 114); Загадки 1968: 29, Nr. 483 (plg. 482).
16 TŽ V: 582, Nr. 61, 62; GrgLLM: 16, 160, Nr. 54, 55; LpMS: 123, 125.
17 AnLTM: 293, Nr. 3358, 3361 ir 3357, 3359, 3362.
18 Загадки 2003: 17, Nr. 88.
19 Завьялова 2009: 321.
20 СдЗРН: 181, Nr. 1465; РФ: 132.
21 Загадки 1968: 28, Nr. 443.

net eina) – be kojų: *Be rankų, be kojų mylias nuklampoja* = vanduo[22] (nors „klampoti“ juk tegalima kojomis!). Latvių: *Bezkājis ceļu tek* „Bekojis keliu teka (bėga)“; *Bez dzīvības, bez kājām, bez rokām, vienmēr iet* „Be gyvybės, be kojų, be rankų, vis eina“; *Bez kājām tek, bet mūžam savā gultā* „Be kojų teka (bėga), bet amžinai savo guolyje“[23]. Gudų: *Без ног бяжыць* „Be kojų bėga“; *Без ног бяжыць, без вачэй глядзіць* „Be kojų bėga, be akių žiūri“ = vanduo[24]; *Без плеч, а ляжыць, без ног, а бяжыць* „Be pečių, o guli, be kojų, o bėga“ = sniegas, vanduo[25]. Ukrainiečių: *Без рук, без ніг, а цілий світ перейде* „Be rankų, be kojų, o visą pasaulį pereina“ = vanduo[26]. Rusų: *Без рук, без ног все бежит* „Be rankų, be kojų vis bėga“ = vanduo; *Без рук, без ног на гору ползет* „Be rankų, be kojų į kalną šliaužia“ = *вода прибыльная* „potvynio vanduo“[27]; *Всегда бежит без умолку, а не имеет ни ног, ни костей* „Visad bėga be paliovos, o neturi nei kojų, nei kaulų“; *Ходит без ног, рукава без рук, уста без речи* „Vaikšto be kojų, rankovės be rankų, burna be šnekos“ = upė[28]; *Без языка, а говорит, без ног, а бежит* „Be liežuvio, o kalba, be kojų, o bėga“ = *ручей* „upelis“[29]; *Без огня горит, без крыл летит, без ног бежит* „Be ugnies dega, be sparnų skrenda, be kojų bėga“ = saulė, debesis, upė[30].

Vandenį esant „be kojų“ nepamiršta ir užkalbėjimai, kaip antai (nuo gyvatės įkirtimo): *Paukštis be geluonies, medis be liemens, vanduo be kojų*[31]. Tradicines mįsles bei užkalbėjimus akivaizdžiai parafrazuoja Vlado Braziūno posmas (ir pats *be* skyrybos ženklų):

akmuo be tėvo auga
be kojų vandens bėga
lakioja debesys besparniai
raudonom qžuolo šakom[32]

Kad be kojų bėga vanduo, tradicijoje taip aišku, jog paprasčiausia minklė *Kas bėga be kojų?* įmenama nedvejojant – vanduo, upė[33]; *Kas bėg(a) be kojelių?* = upelis, srovė[34]; *Kas bėga be kojų ir klega be galvos?*[35]; *Kas bėga be kojų, plaukia be rankų?* = vanduo[36].

Norbertas Vėlius yra pastebėjęs, kad šios minklių tipo mįslės tautosakoje gyvuoja ne tik savarankiškai, bet ir dainose: „Jaunosios ieškojimo dainoje ‘Pasakyk mergele’, tikrinant nuotakos sumanumą, užduodamos mįslės: *kas bėga be kojelių? kas auga be šaknelių?* Atsakoma, kad vanduo ir akmuo.“[37] Užduodamos jos ir kitose vestuvinėse dainose bei sutartinėse, pavyzdžiui, šešuro marčiai (praleidžiant nuolatinį priedainį *Čiutele, čiuta lylia*) – *Kas tai yra: bėga, / Bėga be kojelių? / Ataminė martelė / Šešurėlio mįslę: / Vandenėlis bėga, / Bėga be kojelių*;[38] *Atsimink, martele, / Atsimink, jaunoji, / Kas bėga be kojelių, / Kas bėga be kojelių? // Ne martelė būčiau, / Kad aš nežinočiau, / Kas bėga be kojelių, / Kas bėga be kojelių. // Lygiajam laukelyj / Sraunusis upelis – / Tai bėga be kojelių, / Tai bėga be kojelių*.[39] Marčios klausiama: *Kas tar bėga / Bėga be kojelių?* Ji atsako: *Undenėlis bėga, / Bėga be kojelių*.[40] Močiutės klausiama: *Kas tore bėga, / Bėga be kojelių?* Ji atsako: *Vandenėlis bėga, / Bėga be kojelių*.[41] Svočios: *Tu, svočiute, tu, durnele, / Sakyk mums, / Dai kas bėga be kojelių, / Sakyk mums! / Vanduo bėga be kojelių, – / Nežinai nieko!*[42] Bernelis mena mergelei: *Pasakyk, mergyte, / Pasakyk, jaunoji, / O kas bėga be kojų? // Sraunus upelis, / gilios marelės / O tai bėga be kojų*;[43] *Ei, atmink atmink, / Jauna mergužėle, / Kas bėgo be kojelių? // Ne mergužė būčiau, / Kad aš nežinočiau, / Kas bėgo be kojelių. // Čystas vandenėlis / Srauniu upelėliu – / Tai bėgo be kojelių*.[44] Sutartinėje-žaidime: *O kas ti bėga, / Bėga be kojelių? / Sadūto tūto, / Sadu, sadu tūto. // Undenėlis bėga, / Bėga be kojelių. / Sadūto tūto, / Sadu, sadu tūto*.[45]

Minklė žinoma latviams: *Kas tek (v. skrien) bez kājām?* „Kas bėga be kojų?“ = vanduo[46]. Iš aplin-

22 LpMS: 125.
23 AnLTM: 293, Nr. 3354.a, 3355, 3356.
24 Загадкі 2004: 31, Nr. 107, 108; Никифоровский 1898: 26, Nr. 469.
25 Загадкі 2004: 47, Nr. 290.
26 Загадки 2003: 16, Nr. 83; žr. Завьялова 2009: 321.
27 Загадки 1968: 28, Nr. 451, 455.
28 СдЗРН: 181, Nr. 1466; Загадки 1968: 29, Nr. 461, 462.
29 Загадки 1968: 29, Nr. 499.
30 ДальПРН: 787; СдЗРН: 236, Nr. 1901; Загадки 1968: 22, Nr. 193 (pastaruosiuose dviejuose šaltiniuose mįslė dar turi ketvirtą dėmenį: без ран болит „be žaizdų skauda“ = širdis). Mįslių predikatas „be kojų“ gali būti taikomas ir kitam subjektui, ne tik vandeniui, žr. Завьялова 2009: 320–321.
31 Elisonas 1931: 98, Nr. XX; VtLU: 103, Nr. 2; žr. Завьялова 2009: 318.
32 Braziūnas 1999: 64.
33 GrgLLM: 16, 160, Nr. 58; LTs V: 663, Nr. 7573; LpMS: 235; PKT II: 32; plg. Завьялова 2009: 320.
34 KlvTK: dviii, dx, Nr. 87; LTsR: 429.
35 TŽ V: 587, 592, Nr. 249.
36 KnsLM: 321, T 609; čia sutraukti ir visi kiti minklės variantai.
37 Vėlius 2014: 107.
38 LTs V: 1106–1107, Nr. 9695.
39 LTsR: 115.
40 SlS II: 602, Nr. 1165; plg. III: 381, Nr. 1481; JšLD III: 735, Nr. 7.
41 SlS II: 606, Nr. 1169.
42 LTs I: 466, Nr. 466.
43 JšSD II: 230, Nr. 1028.9–10.
44 JšLD I: 83–85, Nr. 30.11–13; plg. III: 425, Nr. 1254.4–6; 649, Nr. 1524.11–13; KlvD: 160, Nr. 302; BKT: 59, Nr. 36.
45 SlS III: 334–335, Nr. 1442. Apie šią ir kitas minkles dainose žr. Kensminienė 2005: 75.
46 AnLTM: 293, Nr. 3354.b.

kinių slavų artimiausia gudų: *Без ног бегаіць?* „Be kojų bėgioja?“ = vanduo[47]. Iš dalies lenkų: *Co bieży bez rąk i nóg?* „Kas bėga be rankų ir kojų?“ = vanduo[48]. Rusų jau labai išplėtota: *(Что) Без огня горит, (что) без крыл летит, (что) без ног бежит?* „(Kas) Be ugnies dega, (kas) be sparnų skrenda, (kas) be kojų bėga?“ = saulė, debesis, upė[49].

Dar viena panaši ir kitu atžvilgiu įdomi aplinkinių slavų minklė. Lenkų: *Co bieży bez powodu?* „Kas bėga be reikalo“ arba „be pavadžio?“ = vanduo[50]; ukrainiečių: *Що біжить без повода?*[51]; gudų: *Што бяжыць без повада?* ir išplėtota: *Што бяжыць без повада? Што гарыць без полымя? А сіняе без сінёна? Што ўецца каля дрэўца?* „Kas bėga be reikalo“ ar „be pavadžio? Kas dega be liepsnos? O mėlynuoja nedažytas? Kas vyniojasi aplink medį?“ = vanduo, saulė, dangus, apinys[52]. Gudų minklė irgi menama dainose, pavyzdžiui: *А што ідзе без повада, скажыце?* „O kas eina be reikalo (arba be pavadžio), pasakykite?“ Atsakymas: *Вада ідзе без повада, скажам вам* „Vanduo eina be reikalo (arba be pavadžio), pasakysime jums“[53]; *А штожь бяжыць без повода?* „O kas gi bėga be reikalo“ ar „be pavadžio?“ Atsakymas: *Вода бяжыць без повода* „Vanduo bėga be reikalo“ ar „be pavadžio“[54]. Atitinkama rusų minklė *Что бежит без повода?*[55] irgi pasitaiko dainose, pavyzdžiui, kupolinėje (praleidžiant pakartojimus): *А что Бежит / Без повода?* „O kas bėga / Be reikalo“ arba „Be pavadžio?“ Atsakymas: *Вода бежит / Без повода* „Vanduo bėga / Be reikalo“ arba „Be pavadžio“[56].

Kadangi le. *powód*, ukr. *повід*, bru. *повад*, ru. *повод* – tai ir ‘reikalas, dingstis, pretekstas, priežastis’, ir ‘pavadis’, tai šios minklės veikiausiai tyčia dviprasmiškos – su užuomina į žirgą. Žirgo naudai akivaizdžiai nusveria papildyta, patikslinta gudų minklė: *Бяжыць без пугі, без повада* „Bėga be botago, be pavadžio“ = vanduo[57].

Išties, kitose mįslėse upė būdingai prilyginama žirgui. Tų pačių gudų: *Конь бяжыць, шкура ляжыць* „Žirgas bėga, oda guli“ = upė ir ledas; *Кабыла бяжыць, аглоблі ляжаць* „Kumelė bėga, ienos stovi“ = upė ir krantai[58]. Ukrainiečių: *Не кінь, а біжыть, не ліс, а шумить* „Ne žirgas, o bėga, ne miškas, o šnara“ = upė[59]. Tokia pati rusų: *Не конь, а бежит, не лес, а шумит*; dar: *Между гор, между гор бежит конь вороной* „Tarp kalnų, tarp kalnų bėga juodas žirgas“ = upė (*река*) arba upeliūkštis (*ручеёк*)[60]; *Между гор, между дол бежит белый конь* „Tarp kalnų, tarp slėnių bėga baltas žirgas“ = *ручей* „upelis“[61]; *Сивко бежит, только грива мельтешит* „Šyvis bėga, tik karčiai plazda“ = *вода под мельницей* „vanduo malūne“[62]; *Бурка бежит, а оглобли стоят* „Juodbėris bėga, o ienos stovi“ = upė ir krantai[63]; *Конь бежит, а шкура лежит* „Žirgas bėga, oda guli“; *Бежит конь помеж гор, скубом сбит, ковром накрыт* „Bėga žirgas tarp kalnų, (?) sukaustytas, kilimu užklotas“; *Бежит конь с крутых гор, ковром одет, гвоздьми прибит* „Bėga žirgas nuo aukštų kalnų, kilimu užklotas, vinimis prikaltas“ = vanduo po ledu[64]. Čia ir rusų priežodis: *Волга добрая лошадка: все свезет* „Volga – gera kumelė: viską paveža“[65].

Panašios mįslės žinomos ir lietuviams: *Tarpu kalnų kalnų bėga arkliai be balnų* = upė arba upelis[66]; *Tarp dviejų kalnų juodas žirgas bėga* = upė[67].

Netiesiogiai, bet aiškiai upę prilygino žirgui Oskaras Milašius eilėraštyje „Tėvynė“ (IV):

Hennisant, écumeux, secouant frein et mors,
La crinière nouée aux ceintures des morts,
Eclaboussé de bave, enivré d’épouvante
Le fleuve charria dans sa vague vivante
Vers le champ de repos des océans sacrés
Les victimes du viol et leurs fils massacrés.

Žvengdama, apsiputojusi, kramtydama žąslus,
Karčiais apsivijusi apie mirusiųjų liemenis,
Apsitaškiusi seilėmis, apsvaigusi iš siaubo,
Plukdė upė ant gyvos bangos
Į šventų vandenynų atilsio lauką
Smurto aukas ir jų iššudytus sūnus.[68]

47 Никифоровский 1898: 27, Nr. 473.
48 SSSL 1999: 188, Nr. 4 B.
49 ХдВЗ: 112, Nr. 1395.
50 SSSL 1999: 188, Nr. 4 B.
51 Загадки 2003: 17, Nr. 86.
52 Загадкі 2004: 306, Nr. 3251, 3252.
53 Загадкі 2004: 12.
54 Шейн 1890: 184, Nr. 177; Шейн 1874: 102, Nr. 148; 112, Nr. 158.
55 СдЗРН: 181, Nr. 1467; Загадки 1968: 28, Nr. 459.
56 РНПО: 171, Nr. 261.
57 Загадкі 2004: 31, Nr. 109; Никифоровский 1898: 27, Nr. 470.
58 Загадкі 2004: 32–33, Nr. 123, 133.
59 Загадки 2003: 15, Nr. 70.
60 Загадки 1968: 29, Nr. 464, 466; ХдВЗ: 101, Nr. 1208; plg. 102, Nr. 1225; СдЗРН: 181, Nr. 1468.
61 Загадки 1968: 29, Nr. 496.
62 Загадки 1968: 29, Nr. 488.
63 ДальПРН: 790; СдЗРН: 181, Nr. 1469; ХдВЗ: 102, Nr. 1228.a; Загадки 1968: 29, Nr. 481.
64 СдЗРН: 181, Nr. 1472, 1472.a; ХдВЗ: 41, Nr. 117; Загадки 1968: 30, Nr. 524, 525.
65 ДальПРН: 228.
66 GrgLLM: 16, 160, Nr. 53; LTs V: 460, Nr. 5478; žr. Kensminienė 2012: 44; plg. LpMS: 124.
67 BsĮT: 418, Nr. 167; LFCh: 161, Nr. 321; Kensminienė 2012: 44.
68 Milašius 1981: 250, 251.

Vilniaus panorama, Neris. 2022 m. Gyčio Grižo nuotrauka

Čia paminėtini tokie upėvardžiai kaip lie. *Arklìnis*, *Arklinìkė*, *Arklinỹkė*; *Ašvà*, *Ašvijà*, *Ašvìnė*, *Ešvìnė*, pr. *Asswene*, *Asswaylen*; *Bė̃rė* ar *Bėrė̃*, *Bė́rupis*; *Kė̃vė*; *Kuĩnė*; *Kumė̃lupis*; *Sartė*, *Sartà*, *Sartis*, *Sartãlė*, *Sartė̃lis*, *Sartìkė*, *Sartupis*, *Sartupỹs*; *Šývinė* (arba *Šyvùpė*); *Žìrgupė*, *Žìrgupis*, *Žìrgupalis*, la. *Zirgupe*[69] ir t. t.

Tiesą sakant, vandens, upės prilyginimas žirgui gerokai senas, archajiškas. Antai senovės iranėnų „Avestoje“ tyro tekančio vandens deivė, iš esmės – pats įasmenintas tekantis vanduo Ardvi Sūra Anahita (*Arədwī Sūrā Anāhitā*, pažodžiui „Tėkmė galingoji nesuterštoji“) rieda keturiais eržilais kinkytuose ratuose. Pavyzdžiui, jaštuose (apytiksliai, remiantis angliškų bei rusiškais vertimais). „Ardvisūr jašte“ (V.10, 13, 15): „Štai ji rieda ratuose, pavadį laikydama, pirmyn pasileidžia“, „jos keturi balti, vieno plauko, vienos veislės aukšti žirgai įveikia visas priešų kliūtis“, „jos vandenys dieną naktį teka žemyn, visi tekantys vandenys žemėje“; „Tištr jašte“ (VIII.5, 42): „Kada gi vandens versmės pasilies iš naujo, smarkesnės nei žirgai?“, „Kada gi vandens versmės pasilies pirmyn, smarkesnės nei žirgai, sodybų, sodžių link, į ganyklas bei sodus, į pačias šaknis?“[70]

Dar archajiškesni upės prilyginimai žirgui senovės indų „Rigvedoje“, pavyzdžiui, III.32.6 (kreipiantis į Indrą): *tvám apó yád dha vṛtráṁ jaghanvā́ átyā iva prā́sṛjaḥ sártavā́jaú* „Tu upes, Vritrą nudobęs, paleidai bėgti kaip lenktynių žirgus“;

VI.46.13–14: *yád indra sárge árvataś codáyāse mahādhané [...] sí́ndhūr iva pravaṇá āśuyā́...* „Kai, Indra, rungčiai ristūnus varysi dėl didžio statymo [...] Nelyg upes pakalnėn sparčiai...“;

VII.87.1: *rádat pathó váruṇaḥ sū́ryāya prā́rṇāṁsi samudríyā nadī́nām // sárgo ná sṛ́ṣṭo árvatīr ṛ́tāyáñ* „Prarėžė takus Váruna saulei, pra[rėžė] srautus į vandenyną upių, // Lyg rungčiai leisdamas ristūnes darniai“;

VIII.12.3 (apie Indrą ir jo svaigulį, ar įsiūtį): *yéna sí́ndhum mahī́r apó ráthā iva pracodáyaḥ // pánthām ṛ́tasya yā́tave tám īmahe* „Kurio dėka į Sindhų didžiąsias upes nelyg ratus varei, // Taku darnos kad jotų – jo maldaujam“ (vedų dgs. *ráthāḥ* tikslus atitikmuo yra lie. dgs. *rãtai* ‘arklių traukiama važiavimo priemonė, vežimas’[71], tik

69 VnLHEŽ: 47, 50, 61, 155, 169, 171, 291, 333, 403.

70 Malandra 1983: 121, 144, 148; Авеста 1998: 176, 202, 203, 224, 252, 261–262.

71 LKŽ XI: 236.

paprastai dvirãtis ir traukiamas ne arklių, o žirgų; vedų veiksmažodis *yáti* ‘ji(s) sparčiai eina, bėga, joja’ tiksliai atitinka baltų **jāti* (lie. *jóti*, la. *jāt*), kuris irgi kitados buvo taikomas upėms, tai matyti iš tokių Lietuvos upėvardžių kaip *Jotijà*, *Jotùlė*, *Jõtupis*[72]);

IX.66.10 (kreipiantis į suasmenintą sunkiamą somą, vardu Pavamana): *pávamānasya te kave vā́ jin sárgā asr̥kṣata // árvanto ná śravasyávaḥ* „Pavamana, tavo – poete, nugalėtojau rungty, – srautai paleisti // Nelyg ristūnai takūs“ (būdvardis *śravasyà* ‘greitas, spartus’ remiasi daiktavardžiu *śrávas* ‘srovė, srautas, tėkmė’ – taikant žirgams, išeina ta pati dviprasmybė kaip tarp minėtų *tekėti* reikšmių);

IX.97.20: *araśmā́no y ’rathā́ áyuktā átyāso ná sasr̥jānā́sa ājaú // eté śukrā́so dhanvanti sómā dévāsas tā́ úpa yātā pí badhyai* „Be kamanų, be ratų, nekinkyti, tarsi lenktynių paleisti žirgai // Šie skaistūs teka somos [srautai]. Dievai, ateikite jų gerti!“;

IX.97.45: *sómaḥ sutó dhārayā́tyo ná hítvā sí́ndhur ná nimnám abhí vājy àkṣāḥ* „Soma išsunktas lyg srautas pasileido metęsis, lyg upė (arba Sindhus) žemynlink, žirgas nugalėtojas“.

Kartais su žirgais atsiranda ir karvės, kaip III.33.1 (apie senovės Pendžabo upes Vipašę ir Šutudrę): *prá párvatānām uśatī́ upásthād áśve iva víṣite hā́samāne // gā́veva śubhré mātárā rihāṇé ví́pā chutudrī́ páyasā javete* „Pirmyn iš kalnų glėbio, veržliai, lyg dvi kumelės, pasileidusios lenktynių, // Lyg karvės žvilgančios, dvi motinos, belaižančios [teliùs], Vipašė ir Šutudrė skuba, vandenimis tekinos“.

Karvės, jaučiai pasitaiko ir pastarųjų laikų aplinkinių kraštų mįslėse, kaip gudų: *Карова бяжыць, шкура ляжыць* „Karvė bėga, oda guli“ = vanduo ir ledas[73]; rusų: *Бежит бычок, золотой рожок, бежит, журчит* „Bėga jautukas, auksinis ragelis, bėga gurgia“ = upelis (*ручей*)[74].

Dėl to gal paminėtini ir upėvardžiai lie. *Jáutupis*, jotv. *Jaute*; toliau lie. *Kařvė*, *Kařvis*, *Kárvinė*, *Karvinẽ*, galbūt *Karvedà*; *Veřšis*, *Veřšupis*, *Veršupỹs*[75]. Kazimiero Būgos manymu, „labai yra galimas daiktas“, kad ir *Gaujà* – „karvinė upė“, iš **Gavī* ar **Gavjā*, kaip ir *Gavỹs*, *Góvijos upalis* bei kt., bendrašakniai su latvių *govs* ‘karvė’[76].

Upės pavadinamos ir avinais, kaip *Avìnupis*, *Avinìškė*, *Avinẽlis*; *Barõnas*, la. *Baranstrauts* ‘Baronsrautis’; galbūt dar *Burià*[77]. Gudų mįslė avinui prilygina versmę, šaltinį: *Баран бяжыць, на ім воўна дрыжыць* „Avinas bėga, ant jo vilna virpa“ = šaltinis[78]. O latvių mįslėje atvirkščiai – nebe upė prilyginama gyvam padarui, aviai, o avis upei: *Upe tek, kārkli kust* „Upė teka, karklai juda“; *Upe skrien, krasti līgojas* „Upė bėga, krantai siūbuoja“ = avis bėga, vilnos linguoja[79]. Šiek tiek panašią, nors ne tokią išraiškingą mįslę turi ir lietuviai: *Sala bėga – bala kruta*; *Priebalas bėga – visa bala liunga* = avis; *Piepala bėga, visa bala dreba* = avis ir vilnos; *Vėjas pūstelėjo – visa bala liumptelėjo* = avies vilnos ir pan.[80] Sujudintos balos vilnys čia irgi prilyginamos virpančiai, linguojančiai avies vilnai.

Velso tautosakoje „putotos bangų keteros vadinamos undinės Gvenhudvės ‘Baltosios burtininkės’ avimis, o devintoji, stebuklinga ir galingiausioji banga – avinu“[81]. Johano Volfgango Gėtės „Fausto“ antrojoje dalyje (eil. 9533) tas pats sugretinimas: „Pasklinda vilnims avių banda.“[82] Vladimiras Toporovas apibendrina: „Iš tiesų, vandenų judėjimas ir bandų judėjimas daugeliu savo detalių tampa dingstimi sužaisti poetiniais įvaizdžiais: tiek vandenys, tiek bandos bėga arba teka, riaumoja, teikia gyvybę, susiję su vaisingumo galia ir pan.; [ru.] *волна* ‘vilnis, banga’ ir *волна* ‘vilna’ koduojami tuo pačiu žodžiu [sl.] **vъlna* / **vьlna*.“[83] Rusų vienas žodis *волна* reiškia ir ‘vilną’, ir ‘vilnį, bangą’, o hetitų *ḫulana* ‘vilna’ davė vardą upei *Ḫulana*[84].

Dėl to galėtų kilti klausimas, ar tikrai mūsų *Vìlnia* – iš bendrinio daiktavardžio *vilnìs*, *vilnià*, o gal veikiau iš *vìlna*? Jeigu taip, tai ir nuo upės *Vìlnios* vardą gavęs *Vìlnius* būtų ne *vilnijantis*, *vilniū̃*, o *vilnonis*, *vìlnų* miestas – tarkime, miestas, kuriame paslėpta stebuklingoji mitinė „aukso *vìlna*“... Šiaip ar taip, lietuvių kalboje paliudyti du atitinkamų reikšmių bendriniai daiktavardžiai: neaiškaus kirčio *1 vilnius* ‘vilnis’ ir *2 vilnìus* ‘kas vilnotas, gauruotas’, pavyzdžiui: *Koks tas šuniukas vilnius* (Daukšiai, Marijampolės r.)[85]. Juo labiau *vilnė* ar *vilnia* galėtų būti avelė, avis – taip pat avis-upė, kaip ką tik minėtose mįslėse. O vis dėlto, kad jau šuniukas gali būti *vilnius*, ar ne labiausiai pirmykštei žvėriai-upei *Vilniai* tiktų būti *vilke*, kaip *Vilnių* išpranašavęs *vilkas*...

Šiaip jau vilkės ar vilko vardo upės bei upeliai Lietuvoje gausūs (ir net ne po vieną): *Vìlka*, *Vìlkė*, *Vilkaujà*, *Vilkesà*, *Vilkiáušis*, *Vilkijà*,

72 VnLHEŽ: 137; žr. Razauskas 2018: 55–56.
73 Загадкі 2004: 32, Nr. 122.
74 Загадки 1968: 29, Nr. 495.
75 VnLHEŽ: 134, 148–149, 375.
76 VnLHEŽ: 108–109, 119; BūgaR III: 852.
77 VnLHEŽ: 54, 58–59, 74.
78 Загадкі 2004: 33, Nr. 137.
79 AnLTM: 45, Nr. 121, 122.
80 LTs V: 513–514, Nr. 6028, 6029, 6032; GrgLLM: 50, Nr. 319, 321; KnsLM: 222–223, T 394.
81 Puhvel 2001: 212.
82 Goethe 2003: ccxxxiv (= 234).
83 Топоров 1998: 86; žr. Топоров 1986: 35.
84 Иванов, Топоров 1974: 44; Иванов, Топоров 1983: 193.
85 LKŽ XIX: 434.

Vilkijáitė, *Vilkìnė*, *Vilkýtis*, *Vilkiautinė*, *Vilkùtė*, *Vil˜karevis*, *Vilkabìržė*, *Vilkavarnė*, *Vil˜kbrastis*, *Vil˜kgerklė*, *Vil˜klakis*, *Vil˜kmižis*, *Vilkotakis*, *Vil˜kšikis*, *Vil˜ktupis*, *Vil˜kupė*, *Vìlkupis*, *Vil˜kupis* ir *Vilkupỹs*, *Vil˜kupelis* ir *Vilkupelỹs*, *Vìlkvedis*, *Vil˜kvedis* ir *Vilkvedỹs*[86].

Paminėtinas Kazio Binkio eilėraščio „Ledai“ pirmasis posmas:

> *Į u p ė s putojančią žiūriu krūtinę.*
> *Lyg ž v ė r i s laukinis, užtvertas į gardą,*
> *Ji blaškos po krantus ir kaukdama ardo*
> *Žiemos sudarytąjį tiltą ledinį*.[87]

Žvėris, išsiveržęs iš ledų gardo, suprantama, bėgs kojomis. Užtat ir upė kartais turi kojas, kaip štai vidurio iranėnų „Bundahišne“ (viename iš jo nuorašų, XXX sk.), kur Ahura Mazda, vardydamas savo kosmogoninius žygdarbius, prisipažįsta sukūręs, be kita ko, ir „kojas vandeniui, užtat jis bėga“[88]. Aiškiai remiamasi ta pačia bėgimo, tekėjimo dviprasmybe, tik neaišku, ar čia vanduo – gyvūnas, gyvulys (zoomorfiškas), ar gal – žmogus (antropomorfiškas)?

Upė prisipažįsta turinti kojas ir vienoje lietuvių mįslėje: *Turiu kreivas kojas, bėgu, skubu, nesustoju, vasarą be marškinių, žiemą su kailiniais* = upė[89]. O kadangi ji „vasarą be marškinių, žiemą su kailiniais“, ir dargi pati tai prisipažįsta, vadinasi, tikrai nėra gyvūnas, bet žmogus – suasmeninta, antropomorfiška upė. Be to, kailiniai primena *vilną*.

Pelesoje (Varanavo r., Gudija) 1971 m. užrašytas padavimas apie dvi suasmenintas, sužmogintas upes:

> Vieną kartą (upės, kaip seniau dar, esą jos šnekėjosi viena su antra) Vysla ir Nemunas ė j o kartu. Na, ir sako jos: „Kuri iš mūsų greičiau pratekėsim ir kuri kurią mes pavysim?“ Na, ką daro jos? Vijosi! Bėgo viena nuo antros, bėgo. Na, niekaip negali pabėgt, vis būk tai lygiai bėga ir lygiai. O betgi Nemunas bėgo bėgo ir, jis kai nuvargo, paskui sustojo ir šiek tiek užmigo. O Vysla šita – ji bėgo bėgo ir vis ieškojo sau kur gražiausios, lygiausios, žemiausios vietos. Ir nubėgo daug pirmiau. Paskui prabunda Nemunas – žiūri, kad Vysla toli. Tai jis kaip šoko per kalnus, per miškus – kur tiktai jam tiesiau.[90]

To paties tipo latvių padavime dvi seserys upės – Gauja ir (jos intakas) Tirza susitarusios bėgti kartu link jūros, bet naktį Tirza, nelaukdama miegančios Gaujos, viena atsikėlusi ir nubėgusi pirma, o paskui, sesei ją pavijus, teisinusis: *Kājas man vairs neklausa* „K o j o s manęs nebeklauso“[91]. Suprask, pačios bėga. Kitame latvių padavime Gauja irgi bėga suasmeninta, taigi – kaip žmogus (numanytina – kojomis), tik nebėra lenktynių: „Kartą senų senovėje Priebalgos milžinas Alankstas susilaukė dukters Gaujos. ‘Bėk, dukra, į jūrą!’ – pasakė tėvas. Gauja išbėgo lankom“ ir t. t.[92]

Gudų padavime sužmogintos Dauguva ir Dnepras pasileido paskui medžioklinius šunis Staurą ir Gaurą į priešingas puses, taip šios upės ir atsiradusios[93]. Panašūs padavimai žinomi apie Dneprą ir jo intaką Desną, taip pat apie Volgą ir jos intaką Vauzą[94] (iš dalies irgi senosiose baltų žemėse). Šiaip ar taip, sužmoginta upė pasirodo ir rusų mįslėje: *Иван бежит, а сам кричит и всех на себе носит* „Ivanas bėga, o pats rėkia ir visus ant savęs nešioja“ = upė[95].

Toks upių suasmeninimas jau visai glaudžiai priartėja prie senosiose tradicijose (ypač keltų, skitų, bet ir kitose) plačiai žinomo upių „sudievinimo“, netgi sutapatinimo upė = deivė ir iš esmės, matyt, jį paaiškina. Beje, vienos iš lietuvių deivių – Žvorūnos gyvūniška (teriomorfinė) apraiška kaip tik yra *vilkė*...

NELIETUVIŠKA ASMENVARDŽIŲ RAŠYBA

Bretkūnas, Jonas = vok. Johannes Bretke, Bretkius ir kt.
Milašius, Oskaras (Oskaras Vladislovas Liubičius-Milašius) = le. Oskar Władysław Miłosz herbu Lubicz, pranc. Oscar Vladislas de Lubicz Milosz (Milosz-Milašius)
Niemis, Augustas Robertas = Aukusti Robert Niemi
Toporovas, Vladimiras = Владимир Николаевич Топоров

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

AnIT = *Latviešu tautas teikas: Izcelšanās teikas: Izlase*. Sastādītāja Alma Ancelāne. Rīga: Zinātne, 1991.
AnLTM = *Latviešu tautas mīklas: Izlase*. Sastādījusi A. Ancelāne. Rīgā: Latvijas PSR ZA izdevniecība, 1954.
Binkis 1999 = Kazys Binkis. *Raštai*, I: *Poezija*. Vilnius: Pradai, 1999.
BKT = *Biržų krašto tautosaka*. Užrašė Julius Janonis ir Marija Janonienė, parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1982.
Boryś 2005 = Wiesław Boryś. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo literackie, 2005.
Braziūnas 1999 = Vladas Braziūnas. *Ant balto dugno*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999.

86 VnLHEŽ: 384.
87 Binkis 1999: 54.
88 3T: 306.
89 LpMS: 123.
90 KrbŽA: 27, Nr. 43.
91 AnIT: 179–180.
92 LaPDŽ: 8.
93 ЛП: 76–77, Nr. 94.
94 Левкиевская 2002: 85.
95 СдЗРН: 181, Nr. 1470; Загадки 1968: 28, Nr. 460.

BsĮT = *Įvairi tautosaka iš rinkinių*. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.

Buck 1949 = Carl Darling Buck. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. Chicago: The University of Chicago Press, 1949.

BūgaR II, III = Kazimieras Būga. *Rinktiniai raštai*. Sudarė Z. Zinkevičius, II, III. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959, 1961.

Derksen 2008 = Rick Derksen. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden–Boston: Brill, 2008.

Derksen 2015 = Rick Derksen. *Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon*. Leiden–Boston: Brill, 2015.

EIEC = *Encyclopedia of Indo-European Culture*. Editors J. P. Mallory, D. Q. Adams. London–Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1997.

Elisonas 1931 = Jurgis Elisonas. Mūsų krašto ropliai (*reptilia*) lietuvių folkloro šviesoje. // *Mūsų tautosaka*, III. Kaunas, 1931.

FrLEW = Ernst Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, I–II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag–Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962–1965. (Puslapių numeravimas ištisinis.)

Goethe 2003 = Johann Wolfgang Goethe. *Faustas: Tragedijos antra dalis*. Iš vokiečių kalbos vertė Antanas A. Jonynas. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003.

GrgLLM = *Menu mįslę keturgyslę: Lietuvių liaudies mįslės*. Paruošė K. Grigas. Vilnius: Vaga, 1970.

GrgPP = Kazys Grigas. *Patarlių paralelės: Lietuvių patarlės su latvių, baltarusių, rusų, lenkų, vokiečių, anglų, lotynų, prancūzų, ispanų atitikmenimis*. Vilnius: Vaga, 1987.

GrgPPr = *Patarlės ir priežodžiai*. Paruošė K. Grigas. Vilnius: Valstybinė grožinės litaratūros leidykla, 1958.

JšLD I–III = *Lietuviškos dainos*, I–III. Užrašė Antanas Juška. Paruošė A. Mockus. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1954 ($_1$Казань, 1882).

JšSD II = *Lietuviškos svotbinės dainos*, *užrašytos Antano Juškos ir išleistos Jono Juškos*, II. Paruošė Vytautas Maknys. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955 ($_1$Санктпетербург, 1883).

Kensminienė 2005 = Aelita Kensminienė. Kelios pastabos apie mįslių minimą. *Tautosakos darbai*, XXII (XXVIII). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.

Kensminienė 2012 = Aelita Kensminienė. Arkliai lietuvių mįslėse. *Tautosakos darbai*, XLIII. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012.

KkLSP = *Latviešu sakāmvārdi un parunas: Izlase*. Sastādījusi E. Kokare. Rīgā: Latvijas PSA Zinatņu akademijas izdevniecība, 1957.

KlvD = *Prūsijos lietuvių dainos*. Surinko ir pridėdams anas per Rėzą, Nesselmann'ą, Dr. Sauerwein'ą bei kitus rinktas arba sutaisytas dainas išleido savo paties kašta Vilius Kalvaitis. Tilžėje, 1905 (Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998).

KlvTK = Tautosaka, esanti „Lietuviškų vardų klėtelėje". *Prūsijos lietuvių dainos*. Surinko Vilius Kalvaitis. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998 ($_1$1905).

KnsLM = *Lietuvių mįslės: Rinktinė*. Sudarė ir parengė Aelita Kensminienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2018.

KrbŽA = *Žemės atmintis: Lietuvių liaudies padavimai*. Parengė Bronislava Kerbelytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999.

KrLEV II = Konstantīns Karulis. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, II. Rīga: Avots, 1992.

LaLKŽ = *Latvių–lietuvių kalbų žodynas*. Sudarė Alvydas Butkus. Kaunas: Aesti, 2003.

LaPDŽ = *Latvių pasakos: Deimanto žirgas*. Iš latvių kalbos vertė Vytautas Martišius. Vilnius: Vaga, 1979.

LFCh = *Lietuvių folkloro chrestomatija*. Parengė Bronislava Kerbelytė, Bronė Stundžienė. Vilnius: Regnum fondas, 1996.

LKŽ I–XX = *Lietuvių kalbos žodynas*, I–XX. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1956–2002.

LpMS = *Mįslių skrynelė: 3000 lietuvių mįslių ir minklių*. Sudarytojas Stasys Lipskis. Vilnius: Žuvėdra, 2002.

LTs I = *Lietuvių tautosaka*, I: *Dainos*. Medžiagą paruošė V. Barauskienė, B. Kazlauskienė, B. Uginčius. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962.

LTs V = *Lietuvių tautosaka*, V: *Smulkioji tautosaka, žaidimai ir šokiai*. Medžiagą paruošė K. Grigas. Vilnius: Mintis, 1968.

LTsR = *Lietuvių tautosakos rinktinė*. Paruošė Amb. Jonynas ir kiti. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1954.

LTsU = *Lietuvių tautosaka, užrašyta 1944–1956*. Vyr. red. Kostas Korsakas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.

Malandra 1983 = William W. Malandra. *An Introduction to Ancient Iranian Religion: Readings from the Avesta and Achaemenid Inscriptions*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1983.

Milašius 1981 = Oskaras Milašius. *Poezija*. Vertė Valdas Petrauskas. Vilnius: Vaga, 1981.

Miškinis 1991 = Antanas Miškinis. *Rinktiniai raštai*, I: *Eilėraščiai*. Vilnius: Vaga, 1991.

Monier-Williams 1899 = *A Sanskrit-English Dictionary, etymologically and philologically arranged, with special reference to cognate Indo-European languages by Sir. Monier Monier-Williams*. New edition, greatly enlarged and improved with the collaboration of professor E. Leumann, professor C. Cappeller, and other scholars. Delhi: Motilal Banarsidass, 1999 ($_1$Oxford University Press, 1899).

MrhEWA I–II = Manfred Mayrhofer. *Etymologisches Wörterbuch des Altindischen*, I–II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1992–1996.

MrhKEWA I–III = Manfred Mayrhofer. *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*, I–III. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1956–1976.

PkIEW = Julius Pokorny. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, I. Bern–München: Francke Verlag, 1959.

PKT I–II = *Iš Panevėžio krašto tautosakos*, I–II. Sudarytojas Eugenijus Urbonas. Panevėžys: UAB „Panevėžio sp.", 2003–2006.

Puhvel 2001 = Jaan Puhvel. *Lyginamoji mitologija*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.

Razauskas 2018b = Dainius Razauskas. *Vytis ir Gediminaičių stulpai simbolikos požiūriu*. Vilnius: Lietuvių litaratūros ir tautosakos institutas, 2018.

Sabaliauskas 1990 = Algirdas Sabaliauskas. *Lietuvių kalbos leksika*. Vilnius: Mokslas, 1990.

SlS I–III = *Sutartinės: Daugiabalsės lietuvių liaudies dainos*. Sudarė ir parengė Z. Slaviūnas, I–III. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958–1959.

SSSL 1999 = *Słownik stereotypów i simboli ludowych*, I: *Kosmos: Ziemia, woda, podziemie*. Koncepcja całości i redakcja: Jerzy Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999.

Stundžienė 1993 = Bronė Stundžienė. Smulkioji tautosaka Kazimiero Šaulio veikale „Juodžiūnų tarmė". *Tautosakos darbai*, II (IX). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1993.

TŽ V = *Tauta ir žodis*. Red. prof. V. Krėvė-Mickevičius, V. Kaunas, 1928.

UKT = *Utenos krašto tautosaka: Iš Utenos kraštotyros muziejaus rinkinių*. Sudarė Raimondas Garsonas ir Gražina Kadžytė. Utena: UAB „Utenos spaustuvė“, 2004.

Vėlius 2014 = Norbertas Vėlius. Senieji vestuvinių dainų ir papročių semantikos klodai. Parengė Jurgita Ūsaitytė. *Tautosakos darbai*, XLVIII. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2014.

VnLHEŽ = Aleksandras Vanagas. *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1981.

VtLU = *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės*. Parengė Daiva Vaitkevičienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.

Авеста 1998 = *Авеста в русских переводах (1861–1996)*. Составление, общая редакция, примечания и справочный раздел И. В. Рака. Санкт Петербург: Журнал «Нева»–Летний сад, 1998.

ГмИвИЯИ = Тамаз Валерианович Гамкрелидзе, Вячеслав Всеволодович Иванов. *Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1984.

ДальПРН = *Пословицы русского народа: Сборник В. И. Даля*. Москва: Русский язык Медиа, 2004 ($_1$1862).

ДальТС IV = Владимир Даль. *Толковый словарь живого великорусского языка*, IV. Москва: Русский язык, 1982 ($_1$1866).

Завьялова 2009 = Мария Вячеславовна Завьялова. Рефлексы одной апофатической формулы в балто-славянском пространстве. *Baltu un slāvu kultūrkontakti. Балто-славянские культурные связи*. Rīga: Madris, 2009.

Загадкі 2004 = *Загадкі*. 2-е выданне, выпраўленае і дапрацаванае. Складнікі: М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі. Мінск: Беларуская навука, 2004.

Загадки 1968 = *Загадки*. Издание подготовила В. В. Митрофанова. Ленинград: Наука, 1968.

Загадки 2003 = *Народні загадки*. Упорядкування Миколи Дмитренка. Київ: Редакція часопису „Народознавство“, 2003.

ЗТ = *Зороастрийские тексты: Суждения духа разума (Дадестан-и меног-и храд), Сотворение основы (Бундахишн) и другие тексты*. Издание подготовлено О. М. Чунаковой. Москва: Восточная литература, 1997.

Иванов, Топоров 1974 = Вячеслав Всеволодович Иванов, Владимир Николаевич Топоров. *Исследования в области славянских древностей*. Москва: Наука, 1974.

Иванов, Топоров 1983 = Вячеслав Всеволодович Иванов, Владимир Николаевич Топоров. К реконструкции Мокоши как женского персонажа в славянской версии основного мифа. *Балто-славянские исследования 1982*. Москва: Наука, 1983.

Левкиевская 2002 = Елена Евгеньевна Левкиевская. *Мифы русского народа*. Москва: Астрель–Аст, 2002.

ЛП = *Легенды і паданні*. Складальнікі: М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі. 2-е выданне, дапоўненае і дапрацаванае. Мінск: Беларуская навука, 2005.

Никифоровский 1898 = *Простонародные загадки*. Собрал в Витебской губернии Н. Я. Никифоровский. Витебск, 1898.

Откупщиков 2001 = Юрий Владимирович Откупщиков. *Очерки по этимологии*. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета, 2001.

Потебня 2000 = Александр Афанасьевич Потебня. *Символ и миф в народной культуре: Собрание трудов*. Москва: Лабиринт, 2000.

РНПО = *Русская народная поэзия: Обрядовая поэзия*. Составление, подготовка текста и др. К. Чистова и Б. Чистовой. Ленинград: Художественная литература, 1984.

РФ = *Русский фольклор: Хрестоматия*. Составители: Т. В. Зуева, Б. П. Кирдан. Москва: Флинта–Наука, 2001.

СдЗРН = *Загадки русского народа: Сборник загадок, вопросов, притч и задач*. Составил Д. Садовников. Санкт-Петербург, 1876.

Топоров 1986 = Владимир Николаевич Топоров. К реконструкции “Прото-Ахилла”. *Балканы в контексте Средиземноморья: Проблемы реконструкции языка и культуры*. Тезисы и предварительные материалы к симпозиуму. Москва: Институт славяноведения и балканистики АН СССР, 1986.

Топоров 1998 = Владимир Николаевич Топоров. *Предистория литературы у славян: опыт реконструкции (Введение к курсу истории славянских литератур)*. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1998.

ФсЭСРЯ IV = Макс Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева, IV. Санкт-Петербург: Азбука, 1996.

ХдВЗ = Иван Александрович Худяков. Великорусские загадки. *Этнографический сборник*, VI. Санктпетербург, 1864.

ЧрИЭС II = Павел Яковлевич Черных. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, II. Москва: Русский язык, 1999.

Шейн 1874 = *Белорусские народные песни с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями: Сборник П. В. Шейна*. Санкт-Петербург, 1874.

Шейн 1890 = *Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края, собранные и приведенные в порядок П. В. Шейном*, том I, часть II. Санкт-Петербург, 1890.

WHO RUNS WITHOUT LEGS... THROUGH VILNIUS?

TRADITIONAL PARALLEL BETWEEN THE FLOW OF WATER AND THE RUNNING OF A LIVING BEING, LEADING TO A NEW CONCEPT OF THE NAME OF VILNIUS

Dainius RAZAUSKAS

The traditional parallel between the flowing of water and a living creature running is under consideration in the article. Firstly, some linguistic data are presented, for instance, Lith. *tekėti* “to flow” and at the same time “to run”; *bėgti* – “to run” and at the same time “to flow.” The same ambiguity holds true for many corresponding words in different languages (including English run). Secondly, some Baltic (Lithuanian and Latvian) and surrounding Slavic (Belorussian, Polish, Ukrainian, Russian) folklore texts using and developing this ambiguity are furnished, mostly proverbs and riddles but also folk songs and legends. Then, this contemporary folklore data is juxtaposed with some ancient religious and mythological texts, such as the Old Indian Veda and Iranian Avesta, revealing the same parallel and the same images (foremost, river running as a horse or mare etc.). Finally, due to the folklore samples added, this leads directly to the question of the personification of rivers, well known in ancient mythological traditions, and allows us to explain it quite naturally in an appropriate way.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
dainius.razauskas@lnkc.lt

VANDENS ĮVAIZDIS VLADO BRAZIŪNO KNYGOJE „STALO KALNAS“

MITINIO GYVYBĖS CIKLO ANALIZĖ

Vilius MINGILAS

Straipsnio objektas – mitinio matmens raiška ir apibrėžtys Vlado Braziūno knygoje „Stalo kalnas“. Pasitelkiant struktūrinės analizės metodą, atskleidžiamas poetinio vandens įvaizdžio ambivalentiškumas, kuris siejamas su binarine mito struktūra. Vandens figūra tyrinėjama platesniame mitinio gyvybės ciklo kontekste. Pasitelkiant gyvybės, mirties ir atgimimo sampratas, straipsnyje analizuojamas figūratyvinis poetinio vandens vaizdinio takas ir jo semantinis kismas. Atskleidžiama, kad šiuolaikiniame grožiniame tekste, nors ir pakitus išraiškos formoms, archajinė vandens figūra išsaugo savo gilumines reikšmes.

Reikšminiai žodžiai: Vladas Braziūnas, „Stalo kalnas“, poetinė vandens figūra, binarinė struktūra, mitinis gyvybės ciklas, figūratyvinis takas.

Straipsnyje keliama prielaida, kad šiuolaikiniai grožiniai tekstai, pasitelkiantys archajinius įvaizdžius, gali būti laikomi moderniomis mito versijomis. Tautosakai nustojus sklisti sakytiniu būdu, senųjų mitinių vaizdinių kodavimo ir perdavimo funkciją perėmė literatūra. Pasak Algirdo Juliaus Greimo, mitologija, kaip kolektyvinė semiotinė kalba, atitinka individualią poetinę kalbą, nes abu žodinės kūrybos būdai apima universalias figūras, kurios yra bendražmogiškos kultūros dalis[1]. Poetas savo išgyvenimus ir šiuolaikinio pasaulio refleksijas neretai sieja su tradiciniais įvaizdžiais, tokiu būdu modifikuodamas ir atnaujindamas pačią tradiciją. Nors mitinių siužetų išraiškos formos šiandien smarkiai pakitusios, tačiau giluminės archajinės reikšmės ir struktūros išlieka aktualios ir transformuotais pavidalais aptinkamos grožiniuose tekstuose.

Straipsnio tikslas – atskleisti V. Braziūno poezijos knygoje „Stalo kalnas“[2] integruotą ir supoetintu pavidalu perteikiamą baltų mitinę pasaulėžiūrą. Šiam tikslui pasitelkiama Jurijaus Lotmano kultūros semiotikos teorija, traktuojanti meninį kūrinį kaip skirtingų kalbų-kodų rinkinį[3]. Šios „kalbos“ suprantamos kaip tam tikros semiotinės sistemos, per tarpusavio sąveiką kuriančios naujas reikšmes. Galima teigti, kad „Stalo kalnas“ pasitelkia „šiuolaikinio pasaulio“, „baltų mitologijos“, „lietuviškos pasaulėjautos“, „poetinės kalbos“ ir kitus kodus. Modernūs įvaizdžiai tekste susiduria su archajiniais, vieni kitus paveikdami ir įskeldami naujas reikšmes: šiuolaikiniai vaizdiniai įgauna mitinių bruožų, o archajinė pasaulėžiūra pasipildo moderniomis poetinėmis interpretacijomis, taip dabartyje iš naujo aktualizuodamasi. Siekiant geriau suprasti reikšmių sužadinimo ir apykaitos dėsningumus, „Stalo kalno“ kodai straipsnyje išskaidomi, susitelkiant į mitinę kalbą.

Mitiniam kodui poetiniame tekste identifikuoti naudojamasi pamatiniais struktūrinės analizės principais, kuriais siekiama „atskleisti tiriamą pasakojimą pagrindžiančias binarinių opozicijų paradigmas“[4]. Svarbu pabrėžti, kad binarine struktūra pasižymi ne tik mitinis siužetas, bet ir atskiros jį sudarančios figūros. Grožinio teksto autorius, pasitelkdamas archajinius įvaizdžius, drauge perima ir jų struktūrą. Dėl šios priežasties, nagrinėjant šiuolaikinių poetinių vaizdinių sandarą, galima įžvelgti senojo baltų pasaulėvaizdžio struktūrinius pamatus.

Šiuo atveju mitinių vaizdinių struktūros tyrimui pasirinkta ambivalentiška vandens figūra. Vanduo – tai pirmapradė baltų pasaulėvaizdžio stichija, ypač aktuali pasaulio, jo dalių, žmogaus atsiradimo ir pabaigos vyksmuose. Vanduo apima semantinę gyvenimo, gyvybės ir mirties

1 Greimas 2005: 44.

2 Braziūnas 2014, puslapiai nurodomi skliausteliuose po citatų.

3 Lotman 2004: 267–295.

4 Lévi-Strauss 1994: 48.

priešpriešą, todėl skirtinguose kontekstuose ši figūra įgauna vis kitokias, dažnai net priešingas reikšmes. Nuodugniai vandens vaizdinį lietuvių mitologijoje nagrinėjančioje Linos Būgienės studijoje „Mitinis vandens įprasminimas lietuvių sakmėse, padavimuose ir tikėjimuose“ pažymima, jog tekantis vanduo siejamas su sveikata bei gyvybe ir vadinamas gyvuoju, o stovintis simbolizuoja požeminį mirties pasaulį ir suprantamas kaip negyvas[5]. Daiva Vaitkevičienė mitinio vandens tyrimą išplėtė iki dvinarės ugnies-vandens metaforos[6], kai ambivalentiški pirmapradžiai elementai tarpusavyje sudaro binarines struktūras. Mitinio vandens vaizdinio kontekstai pristatomi pagal Gintaro Beresnevičiaus „Lietuvių religijos ir mitologijos studijas“[7], kur išryškinama vandens svarba kosmogonijoje, ir Dainiaus Razausko „Mitinius vaizdinius Donelaičio „Metuose“, kur atskleidžiama ciklinio metų, mėnesių, paros kismo sąsaja su žmogaus gyvenimu, mirtimi ir sielos pergimimo vaizdiniais[8].

Elena Baliutytė yra pastebėjusi, kad „vandeningasis apačių pasaulis Braziūno poezijoje yra ne tik miruolių buveinė, bet ir potencialios gyvybės vieta“[9]. Šis vandens figūros ambivalentiškumas iškyla mitinėje gyvybės ciklo struktūroje, kurios fragmentus poetas pasitelkia ir iš naujo įveiksmina knygoje „Stalo kalnas“. Per poetinio vandens vaizdinio binarinę struktūrą (mirtis – gyvenimas) atsiveria ištisa mitinių įvaizdžių sistema, įgaunanti figūratyvinio kelio pavidalą nuo gyvybės pradžios iki mirties erdvės, iš kurios vėl sugrįžtama į gyvenimą.

IŠ MIRTIES Į GYVYBĘ

Vanduo „Stalo kalne“ yra viena iš kertinių knygos struktūros ir semantikos figūrų. Pats pirmasis eilėraštis prasideda vandens ir ugnies opozicija, kuri implikuoja šių priešingų stichijų susidūrimą:

> *laumės raistely velėja*
> *kultuvėm daužo bailias*
> *iš pragarmių koplytėlėn*
> *atblyksinčias liepsneles* (11)

Ir pačias laumes galima laikyti transformuota vandens figūra, nes jų veikla tautosakoje susijusi su vandeniu. Tautosakoje bei papročiuose galima įžvelgti ir laumių priešpriešą ugniai. Pavyzdžiui, gerai žinomas paprotys prie dar nekrikštyto naujagimio deginti žvakę, kad laumės nepagrobtų. Arba štai pasakoje: *O laumės verpdavo be žiburio, tiktai po mėnesiu. [...] „Parėjus namon, užžibyk tu jom žvakę.“ [...] „Gesyk žiburį: mum nereik, mum šviesu ir teip.“*[10] Taigi V. Braziūno eilėraštyje liepsnelės patenka į vandens terpę. Panašus stichijų santykis pasaulio pradžios situacijoje, kurią yra nusakęs Gintaras Beresnevičius: „Įsidėmėtina paralelė su lietuvių ‘mariomis’, atsiradusiomis būtent iš ‘kibirkštėlės’.“[11] V. Braziūnas eilėraštyje išlaiko tą patį mitologinį ugnies ir vandens tarpusavio santykį, jam suteikdamas kitą poetinę interpretaciją.

Pasaulio pradžia visuotinai susijusi su vandeniu. Lietuvių etiologinėje sakmėje situacija apibūdinama, pavyzdžiui, taip: *Nebuvo nieko, tik vanduo. Tais vandenimis yrėsi mažas laivelis, kuriame sėdėjo Dievas, o velnias yrė*.[12] Kaip matyti, pasaulio tvėrimo ištakose jau egzistuoja binarinė struktūra, atstovaujama Dievo ir velnio. Dievas turi galią pradėti gyvybę: *Kitą kartą Dievas paėmė molio gabalą, nulipdė žmogų ir įpūtė jam sielą*[13]. Šis tvėrimo vaizdinys yra visuotinis, aptinkamas daugelyje pasaulio mitologijų[14]. Velnias toje pačioje sakmėje to padaryti negali: *Tą matė velnias. Jis paėmė molio gabalą ir nulipdė vilką. Nulipdęs norėjo įpūsti jam dvasią. Pučia pro vieną galą, pučią pro kitą galą, bet nieko negali padaryti – kaip negyvas, taip negyvas*.[15] Taigi šioje binarinėje struktūroje Dievo figūra atstovauja gyvybei, o velnias – mirčiai.

Iš pirmoje sakmėje minėtos valtelės velnias neria į marių dugną pargabenti dumblo žemės sutvėrimui. Taigi vanduo nuo pat pasaulio pradžios yra velnio veiklos sritis ir jau vien dėl to įgauna mirties semantinę reikšmę. Pasak G. Beresnevičiaus: „Vanduo senuosiuose poetiniuose tekstuose visų pirma manifestuoja universumo priešistorę – chaosą, nebūties periodą.“[16] V. Braziūnas eilėraštyje apie pasaulio pradžią „Pasaulio pradžioj vien tik vėjo...“ chaosui suteikia gaivalo požymių:

> *...būta smagybės*
> *vandenžolėms žiugždant po marėm, baltos*
> *gilybės lyg šlaunys žaibuodamos vartos* (15)

5 Būgienė 1999: 36, 46.
6 Vaitkevičienė 2001: 87.
7 Beresnevičius 2004: 364–401.
8 Razauskas 2016: 30.
9 Baliutytė 2007: 27.
10 Basanavičius 2004: 37.
11 Beresnevičius 2004: 367.
12 Vėlius 1986: 18.
13 Vėlius 1986: 50.
14 Razauskas 2021: 14–15.
15 Vėlius 1986: 50.
16 Beresnevičius 2004: 389.

Pratęsiant poetinę analogiją su mitiniu siužetu, galima numanyti, kad pirmapradėse mariose vyksta gyvybės pradėjimo aktas. Poeto vaizduotėje jis susyja su moters lytimi ir įgauna erotinį pavidalą. Mitinė mirties vandenų erdvė transformuojasi į gaivališką terpę, kurioje užsimezga gyvybė.

Tame pačiame eilėraštyje Braziūnas aprašo kosmogoninius procesus, vykstančius virš vandens:

pasaulio pradžioj vien tik vėjo
it ožragio gausmas ir griausmas
mėnulį nuo saulės bevaikantis
nuo ravinčios sėjantį (15)

Šioje tvėrimo stadijoje figūratyviai paminėti trys iš keturių pirmapradžių elementų: vėjas, vanduo (mėnulis) ir ugnis (saulė), o žemės kol kas dar nėra. Vėjas, skirdamas mėnulį nuo saulės, kartu atlieka pirminį gyvybės įpūtimo veiksmą. Be to, mėnulis ir saulė čia susiję su sėjimu ir ravėjimu, o žemdirbiškoje kultūroje tai reiškia atitinkamai naujos gyvybės pradėjimą ir tolesnį rūpinimąsi ja, jos priežiūrą. Net pati žemė baltų pasaulėvizdyje kitąsyk yra sėjama ir užauga iš sėklos: *Kai Dievas kūrė pasaulį, tai kažkokią sėklą sėjo – ir iš jos darėsi žemė*[17]. Sėklos sėjimo vaizdinys iškyla ir minėtame erotiniame intertekste. Iš šios sėklos kaip tik atsiranda žemė:

žemėj iš jūros, degintoj, velnio kalnų prispjaudytoj
kalnų, užtūptų klibančio
molio angelo, apsigimusio
Dievo pirmaginio... (15)

Šioje mitinėje parafrazėje vanduo iš povandeninio chaoso figūros perkeliamas į kuriamą žemės pasaulį, kuriame vanduo ir ugnis vėl sudaro priešpriešą. Žemė deginama, kad išdžiūtų nuo vandens ir įgautų tvarų pavidalą. Kalnai irgi atsiranda iš šlapios substancijos – velnio seilių. Eilėraštyje minimas „molio angelas“. Pagrindinė pasaulio statybinė medžiaga lietuvių, kaip ir daugelio kitų tautų, mitologijoje yra molis – žemės ir vandens mišinys, iš kurio lipdomi žmonės, žvėrys, paukščiai: *Viską sukūręs, Dievas pamanė sau: „Reikia žmogų nulipdyti iš gryno molio“*[18]; *Ponas Dievas tvėrė tvartus, o velnias visokius gyvulius lipdė*[19]. Taip pirmaprodžio chaoso vanduo eilėraštyje įgauna kūrybinės materijos reikšmę.

„Stalo kalne“ žemės vanduo pasižymi ypatingomis gyvybinėmis galiomis: *tik užsimerk, ir ūžianti gyvybės / srovė atplukdo, kas atrodė mirę* (106). Gyvybė tiesiog sutapatinama su upės tėkme, o tekantis vanduo mitinėje pasaulėjautoje yra gyvas vanduo, turintis ir gydomųjų savybių[20]. Liaudies medicinoje gydymu gali tapti ir maudynės: *Didįjį ketvirtadienį galima išsigydyti nuo niežų: reikia išeiti dar saulei nepatekėjus į ežerą, upę ar prūdą ir jame išsimaudyti*[21]. Braziūno poezijoje upė irgi pasižymi ypatingu gyvybingumu, turinčiu net galią prikelti, kas buvo mirę.

Gyvybės ir tekančio vandens sugretinimas aiškiai juntamas ir eilėraštyje „Pasroviui“:

...žilvičių
gležni žaltyčiai stiebėsi Dievop
ir upė šniokštė tarsi balso klostės
ir pieno putą taškė ant žolių (82)

Upės šniokštimą prilyginus balsui, ji nejučia antropomorfizuojama. Tuo irgi pabrėžiamas vandens gyvumas, nes tyla – mirties ženklas[22]. Upės purslai prilyginami pieno putai, kuri vienoje iš populiariausių lietuvių pasakų taip pat reiškia gyvybę. Kaip pirmasis ir maistingiausias maistas, pienas daugelyje kultūrų yra vaisingumo ir nemirtingumo simbolis[23]. Be to, stichiška upės vandens energija eilėraštyje įgauna sakralumo bruožų per žilvičius, kurie, būdingai augdami prie vandens, čia stiebiasi aukštyn, pratęsdami vertikalią kryptį iš vandens gelmių į žemės paviršių ir toliau dangun.

Taip Braziūno poezijoje vanduo pasiekia dangų, kur įgauna didžiausią gyvybinę galią:

...teka per šalį
tekinas didelio debesio
mažas lašelis gaivingas
vieno jo būtų užtekę
vienas jis būtų apgynęs (86)

Pasak lietuvių tautosakos, vandens lašas gali būti tikras gyvybės koncentratas, iš jo galėjęs atsirasti net žmogus: *Kartą Dievas plovė paišiną veidą, nes krosnį bekūrendamas buvo susitepęs. Jam besiprausiant, vienas lašas vandens nukrito žemėn. Tas vandens lašas, nukritęs žemėn, pavirto žmogum*.[24]

Vandens semantiniame lauke ypatingas krūvis taip pat tenka ašarai, turinčiai antgamtiškos galios įveikti kiečiausią substanciją: *ašaros akmenį skeliančios* (29). Braziūnas pabrėžia judesio pergalę prieš sąstingį, gyvybės prieš mirtį. Šitaip „Stalo kalne“ mažas, bet gyvas vandens lašelis atsveria visa apėmusius negyvus pasaulio pradžios vandenis.

17 Vėlius 1986: 20.
18 Vėlius 1986: 24.
19 Vėlius 1986: 40.
20 Būgienė 1999: 53.
21 LTR 1741/102/
22 Bachelard 1993: 181.
23 Becker 1995: 194.
24 Vėlius 1986: 24.

IŠ GYVENIMO Į MIRTĮ

V. Braziūno poetiniam pasaulėvaizdžiui būdingas mitinis ciklinis laikas. Netgi linijinis istorinis laikas įterpiamas į ciklinį, suteikiant jam vandens raibulių pavidalą: *analų ir žemlapių vilnys / sklistų raibais raibuliais* (111). Viktorija Daujotytė knygoje „Prigimtinės kultūros ratilai“ lietuviškosios kultūros nuoseklų plitimą ir sklidimą nusako analogiška ratilų metafora[25]. „Stalo kalne“ centrinė raibulius sukelianti jėga yra žmogus. Jo gyvenimas vilnija raibuliais tolyn. Vilnys, bangos neša žmogaus likimą: *lauktas buvau Pekine, bet bangų atskalautas / Šanchajun* (100). Tačiau vandens bangavimas tolydžio silpsta, bangos mąžta – gyvenimas tolydžio nyksta:

su vakaro rūku
per laukymę nuplaukusį
nutolusį vangiom
bangom, nuplūduriavusį (100)

Vandeniui virstant rūku, lyrinis herojus tarsi juda pabaigos, mirties link. Šiai būsenai nusakyti Braziūnas pasitelkia „senkančios sielos“ – senkančios kaip vanduo! – įvaizdį, po kurio lieka *tik plikas nevykęs ligos motyvas* (40). Vandens ir merdėjimo, pomirtinės būklės analogija nėra atsitiktinė, nes baltų mitologijoje viena iš mirties sampratų – tai sielos grįžimas į vandenį: „daugelyje tikėjimų minima, kad vanduo – pomirtinio vėlių buvimo ir atgailos vieta“[26]. Lyriniam subjektui gravituojant link mirties, ir vandens figūra palaipsniui susigrąžina mirties semantiką.

Braziūno eilėraštyje „veiksmas...“ (93) taip kalbama apie gyvenimo pabaigą:

veiksmas
laiko pakraštyje, besibaigiant
gėlėtiems šiltiems mėnesiams
geismingą neurasteniską rudenį
tyloje tvyrant blykštančiai miglai
migdančiai, tolstančiai

Gyvenimo ir mirties priešprieša vėl perteikiama ugnies ir vandens figūromis: gyvenimui priklauso „gėlėti šilti mėnesiai“, o mirčiai – „blykštanti migla“, kurioje užgęsta bet kokia ugnis. Ruduo – tai laiko pakraštys, gyvybės metų baigimasis. Šiltasis laikas eina į pabaigą, ir viskas grimzta vandenin. Migla migdo, o miegas mitinėje sąmonėje savaime mirties atitikmuo, ir „miegas lopšyje yra viena iš galimų vėlės būsenų“[27]. Lyriniam subjektui mingant, didėja vandens intensyvumas:

...ša
teška, atkaukši
varvantys medžiai (93)

Prieš mirtį pasaulio daiktai praranda pastovias formas, tarsi tirpdami juos semianačiame vandenyje, ir įsiviešpatauja tyla.

Vanduo – tarpinė būsena tarp gyvenimo ir mirties:

sunkiai sėdančios saulės
spindulys, liūdnas padienis

nulydimas užu miško
anapus – nematomos salos
lėktum per švytintį lyną
negrįžtum (110)

Sunkiai besileidžianti saulė eilėraštyje tarsi nenorintis iškeliauti anapus žmogus, tolydžio smelkiamas liūdesio, o pomirtinės viltys, lyg nematomos salos nežinomybės vandenyse, kelia tik nerimą. Kelio atgal nebebus. Į salą virš vandens veda „švytintis lynas“ – siauras šviesos tiltas. Juo teks pereiti, norint pasiekti dausas. Nes „lietuviai, kaip ir daugelis kitų indoeuropiečių tautų, mirusiųjų pasaulį vaizdavosi esantį ‘už vandens’“, tad „norint patekti į mirusiųjų pasaulį, reikėdavo įveikti vandens kliūtį: persikelti į kitą pusę, nuskęsti“[28]. Paskutiniame „Stalo kalno“ eilėraštyje lyrinis subjektas kaip tik šitaip sugrįžta į vandenį:

man kiaurą valtį davė ir
rankas surišo
[...]
stiegia
artojai stogą
šventą ir žvaigždėtą
pasaulės togą

skęstančios pasaulės (130)

Kiaura valtis ir surištos rankos reiškia išsigelbėjimo negalimybę. Lyrinis herojus pasmerktas nuskęsti. Drauge su juo į vandenį nugrims visas pasaulis. Vanduo vėl yra mirties sinonimas, šįsyk absoliučios mirties. Eilėraščio subjekto žūtis išbaigia knygos struktūrą. Gyvenimo ir mirties naratyvinis kelias prasideda objektyvia kosmogonija, pasaulio pradžia ir baigiasi žmogaus mirtimi, žmogaus pasaulio pabaiga, subjektyvia eschatologija.

25 Daujotytė 2017: 51.
26 Būgienė 1999: 32.
27 Vaitkevičienė 2001: 154.
28 Būgienė 1999: 31.

IŠ MIRTIES Į GYVENIMĄ

Ir V. Braziūno poezijoje, ir baltų mitiniame pasaulėvaizdyje mirtis nėra galutinis taškas. Lyrinis subjektas, peržengęs gyvenimo ir mirties slenkstį, atsiduria anapusiniame mirusiųjų pasaulyje: *ir kai lietūs / nudulkia, mano kapas kuoja kvepia* (62). Žuvies kvapas – povandeninės erdvės pojūtis – tampa priešprieša iš dangaus krintančiam lietui. Šiodvi vandens figūros vėlgi sudaro mirties ir gyvybės binarinę opoziciją, kuri reiškiasi negyvojo-gyvojo vandens dichotomija.

Eilėraščio žmogus po mirties būva toliau, tik pasikeičia buvimo erdvė: *turėsi mane, tik mane / ne čia, vogčia, vandeny, po žeme* (94). Viena iš lietuvių mirusiųjų pasaulio atmainų yra po vandeniu – tai *paskandos*. Braziūno knygoje fragmentiškai vaizduojamas žmogaus kelias iš mirties į gyvenimą irgi yra vandeninis. Judėjimas link atgimimo vyksta per pasikeitusią figūratyvinę aplinką:

...mėnulis pakyla
lėtai it priduses fakyras
iš savojo kapo duobės (79)

Čia vandeniui atstovauja mėnulis, išplėsdamas jau aptartų vandens įvaizdžių diapazoną. Plačiai žinoma mėnulio sąsaja su vandeniu savaip iškyla ir etiologinėse sakmėse, aiškinančiose jo dėmių kilmę: *Ant mėnesio tai boba stovi išsikėtusi su vandenio nėšiais*[29]. L. Būgienė, analizavusi sakmes apie mėnulį, konstatuoja: „Akivaizdu, kad įtraukimas į Mėnulį šiose sakmėse reiškia mirtį“[30]. Mėnulis baltų mitologijoje ir kitaip yra susijęs su mirusiaisiais, o eilėraštyje jis gretinamas su fakyru, kuris neskubėdamas keliasi iš kapo duobės (beje, viena iš žodžio *fakyras* reikšmių – klajojantis musulmonų vienuolis, kurio atpildas už neturto dorybę laukė po mirties). Įvaizdis atliepia Mirčios Eliadės (Mircea Eliade) įžvalgą: „Mėnulis yra pirmasis numirėlis, bet kartu ir pirmasis prisikėlėlis iš mirusiųjų.“[31] Eilėraščio poetinė logika pralaužia mirties ribas.

Nuo absoliutaus mirties poliaus lyrinis herojus juda po vandeniu:

stumies nebūties pakraštėliais
praplaukia paukščiai, ir žuvys
gieda su sielius
į Rygą plukdančiais vyrais
stumiesi, delnais iri
iš gražumo liaujiesi iręs (107)

Lyrinis subjektas kartu su kitomis šio pasaulio būtybėmis (paukščiais, žuvimis) keliauja nebūtimi – anuo pasauliu. Kelias, kelionė yra vienas iš būdingų pomirtinės būklės įvaizdžių, todėl savaime mena mirtį[32]. Braziūnas pomirtinei kelionei pasitelkia archajinį yrimosi vaizdinį. Baltų mitiniame pasaulėvaizdyje saulė nusileidžia į marias ir naktį tęsia savo kelionę irdamasi laiveliu požeminiais vandenimis, kad rytuose vėl patekėtų. Saulės patekėjimas mitinėje sąmonėje atitinka atgimimą. Ta pačia trajektorija ir lyrinis herojus juda į gyvenimą.

Be to, eilėraščio miręs žmogus homeomorfizmo principu sugretinamas su sieliais, nes tai mirę medžiai, vandeniu plukdomi į kitą vietą, kad būtų panaudoti gamybai ir taip, iš jų pagamintais daiktais, atgimtų naujam gyvenimui.

Mirtis prilygsta miegui, o V. Braziūno eilėraštyje „Fotografo smilius“ miega vanduo: *giliausi slėniai, tavo ar ledynų / sapnuoja trykšlę, Viešpaties fontaną* (80). Ledas – sušalęs, sustingęs, nebegyvas vanduo – savaime primena žiemą. O Dainius Razauskas Donelaičio pavyzdžiu yra pažymėjęs, kad „žiema yra ne tik visuotinis miegas, iš kurio pavasarį saulelė *atkopdama budina svietą*, bet sykiu – mirtis, kurios glėbyje atsiduria viskas, kas rudenį numirė“[33]. Tačiau sužmogintas vanduo Braziūno eilėraštyje „sapnuoja“ atgyti judančiu, trykštančiu srautu. Poetiniame sapne lieka nubudimo ir prisikėlimo viltis, atitinkamais įvaizdžiais įgyvendinta eilėraštyje „Velykų rytas“: *naktį snigo, iš ryto patvino* (97). Sniegas ištirpsta ne bet kada, o iš ryto – saulės atgimimo ir visuotinio prisikėlimo laiku. Ištirpsta ir vėl virsta gyvuoju vandeniu.

Tuo pat metu iš mirties sapno bunda žmogus:

...laivę ir lovą, ir lopšį
migdyti migloj, atmigdyt, atliūliuoti
iš liulančio, iš leliumuojančio sapno (15).

Migdoma, mingama migloje, vandenyje. Liulančio, leliumuojančio sapno ritmas sutampa su laivo siūbavimu mirties vandenyno bangose, bet laivas „atliūliuos“ į gyvenimo krantą. *Leliumai* – kalėdinis priedainis, taigi – žiema. Bet šis žiemos sapnas netruks amžinai – pavasarį žmogus iš jo at-migs, at-gims ir vėl nubus lopšyje.

Eilėraštis „Už brolį vėją, už orą ir debesį...“ jau atvirai pabudimą prilygina prisikėlimui iš mirties nasrų:

29 Vėlius 1986: 16.
30 Būgienė 1999: 63.
31 Eliade 1996: 83.
32 Razauskas 2020: 12.
33 Razauskas 2016: 28.

tyla iš miglos, migla iš tylos
iš pilkos dienos valandos
pagaliau naktis, rytas
ir aš, mirties atrytas (41)

Turint galvoje, jog tyla – mirties požymis, o migla – vandens būsena, pirmąją eilutę galima persakyti: mirtis iš vandens, vanduo iš mirties. Pirma į vandenį mirštama, paskui iš šio mirties vandens išplaukiama – tokie vandens figūratyvinio tako rėmai. Atitinkamai migla priklauso ne tik ir netgi ne tiek nakčiai, kiek rytui – ne tiek mirčiai, kiek prisikėlimui. Rytas yra nakties at-rytas, o kartu su juo – lyrinis subjektas, iš motinos nakties vidurių sugrįžęs į gyvenimą. Šiuo judesiu eilėraščio žmogus galutinai atgimsta ir vėl patenka į gyvenimo semantinę erdvę.

IŠVADOS

Mitinės vandens figūros binarinėje struktūroje gyvenimo ir mirties santykio vektorius nėra vienpusis – perėjimas tarp šių polių vyksta į abi puses. Vanduo skirtingais pavidalais – lietus, migla, vandens telkiniai, net žuvies kvapas – veikia per visus mitinio pasaulio klodus. Iš dangaus žemę pasiekia gyvas vanduo, požemiuose susitelkia negyvas. Žemė – tarsi riba, priklausanti abiem pusėms. Tad iš dalies vandens įvaizdžio reikšmė priklauso nuo jo padėties vertikalėje.

Per vandenį mirtis iš nebūties, išnykimo tampa transformacija ir perėjimu į kitą tos pačios sistemos vietą. Nuolatinis vandens figūros kismas savaime mena amžiną gyvybės tėkmę:

vandenys teka
ačiū Dievui, ne pirmąkart
ir ne paskutinį (25)

V. Braziūno įvaizdžių figūratyvinės variacijos seka baltų mitinį kodą, atskiros jų gijos suaudžiamos į vientisą pasaulėvaizdžio tekstą. Vandens figūra, pati ambivalentiška, sudaro opoziciją su ugnimi. Naujoji binarinė pora vėl jungiasi į didesnę ir sudėtingesnę baltų mitinių vaizdinių sistemą, kurios tyrimai lietuvių ir latvių poezijoje dar vos tepradėti.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Bachelard 1993 = Gaston Bachelard. *Svajonių džiaugsmas*. Vilnius: Vaga, 1993.

Baliutytė 2007 = Elena Baliutytė. Herojaus išbandymas ugnimi, vandeniu, oru ir kitomis stichijomis per būtąjį nebaigtinį. Vladas Braziūnas. *Vakar yra rytoj*. Sudarė Elena Baliutytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.

Basanavičius 2004 = *Juodoji knyga*. Surinko Jonas Basanavičius. Sudarė Kostas Aleksynas, parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.

Becker 1995 = Udo Becker. *Simbolių žodynas*. Vilnius: Vaga, 1995.

Beresnevičius 2004 = Gintaras Beresnevičius. *Lietuvių religija ir mitologija: sisteminė studija*. Vilnius: Tyto alba, 2004.

Braziūnas 2014 = Vladas Braziūnas. *Stalo kalnas*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2014.

Būgienė 1999 = Lina Būgienė. *Mitinis vandens įprasminimas lietuvių tautosakoje ir tikėjimuose: disertacija*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999.

Daujotytė 2017 = Viktorija Daujotytė. *Prigimtinės kultūros ratilai*. Sudarė Daiva Vaitkevičienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2017.

Eliade 1996 = Mircea Eliade. *Amžinojo sugrįžimo mitas*. Vilnius: Mintis, 1996.

Greimas 2005 = Algirdas Julius Greimas. *Lietuvių mitologijos studijos*. Sudarė Kęstutis Nastopka. Vilnius: Baltos lankos, 2005.

Lévi-Strauss 1994 = Claude Lévi-Strauss. Pasakojimas apie Asdiwalį. *Liaudies kultūra*, 1994, Nr. 3.

Lotman 2004 = Jurij Lotman. *Kultūros semiotika*. Sudarė Arūnas Sverdiolas. Vilnius: Baltos lankos, 2004.

LTR = Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.

Razauskas 2016 = Dainius Razauskas-Daukintas. *Mitiniai vaizdiniai Donelaičio „Metuose“: pastabos paraštėse*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016.

Razauskas 2020 = Dainius Razauskas. Kelias – mirties ir pomirtinės būklės įvaizdis. *Būdas*, 2020, Nr. 5.

Razauskas 2021 = Dainius Razauskas. Žmogaus sutvėrimas. *Būdas*, 2021, Nr. 4.

Vaitkevičienė 2001 = Daiva Vaitkevičienė. *Ugnies metaforos: lietuvių ir latvių mitologijos studija*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.

Vėlius 1986 = *Kaip atsirado žemė*: *lietuvių etiologinės sakmės*. Sudarė ir parengė Norbertas Vėlius. Vilnius: Vaga, 1986.

IMAGE OF WATER IN VLADAS BRAZIŪNAS' BOOK *STALO KALNAS*
ANALYSIS OF MYTHICAL LIFE CYCLE

Vilius MINGILAS

The object of the article is the mythical dimension of Vladas Braziūnas' book *Stalo kalnas* [Table Mountain]. The method of structural analysis reveals the ambivalence of the image of water, which is associated with the binary structure of the myth. The article explores the figure of water in the wider context of the mythical cycle of life. The figurative path of the poetic image of water and its semantic differences are analysed using the concepts of life, death, and rebirth. The article reveals that the archaic figure of water preserves its deep mythical meanings in the modern poetic text, despite the changes in the forms of expression.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
viliusm@gmail.com

Tautodailė

„AUKSO VAINIKAIS“ KARŪNUOTIEJI

Šiuolaikinė tautodailė kasmet yra pristatoma konkursinėje liaudies meno parodoje „Aukso vainikas“. Į ją kviečiami visos šalies meistrai parodyti, ką yra sukūrę per pastaruosius penkerius metus. Rudenį parodos surengiamos dešimtyje Lietuvos apskričių, o jų laureatų kūriniai pristatomi nacionalinėje parodoje, kuri vyksta vis kitoje Lietuvos vietoje. Šiemet meno mylėtojus pakvietė Šakių rajone esantis Gelgaudiškio dvaras, kur per Tris Karalius, sausio 6-ąją, buvo išrinkti ir iškilmingai „Aukso karūnomis“ apdovanoti autoriai, sukūrę vertingiausius kūrinius kryždirbystės, vaizduojamosios ir taikomosios dailės srityse.

Jau įprasta, kad gausiausiai parodose yra atstovaujamas taikomasis menas, t.y. tekstilė, keramika, medžio dirbiniai, kalvystė, taip pat paprotiniai dirbiniai – margučiai, sodai, verbos. Mūsų krašte vertinamas amato išmanymas, o jo įgūdžiai dažnai perduodami iš kartos į kartą. Konkurso komisiją šiemet sužavėjo šiaudiniai sodai ir pirštinės. Trečiosios vietos diplomu buvo įvertinta tautodailininkė Lina Živatkauskaitė-Žaliauskienė už meistriškai suvertus šiaudinius sodus. O antroji vieta skirta pirštinių mezgėjai Linai Bartašienei už nepriekaištingai numegztas tradicines Pasvalio krašto kumštines pirštines.

Tarp vaizduojamosios dailės – skulptūros, tapybos, grafikos ir karpinių – kūrėjų šiemet išsiskyrė medžio drožėjai. Trečioji vieta atiteko Alfonsui Mauliui už medžio drožinių, vaizduojančių skirtingus amatus, kolekciją. Ne vienas komisijos narys žavėjosi šio meistro atida detalėms. Antrosios vietos diplomą pelnė drožėjas Steponas Kaminas, nacionalinei parodai pristatęs polichrominių skulptūrų kolekciją, vaizduojančią gimtojo kaimo žmones.

Trečioji sritis – kryždirbystė, atgimusi Lietuvai atgavus Nepriklausomybę. Gelgaudiškio dvare trečiosios vietos diplomas įteiktas Andriui Kaziukoniui už kryžius, pastatytus Varėnos rajono kaimuose. Antrosios vietos diplomą pelnė patyręs kalvis Juozas Stankevičius už darnios tradicinės kompozicijos kaltines saulutes.

Vertinimo komisijos sprendimu, specialūs diplomai buvo skirti dar penkiems liaudies meistrams. Už išradingą skulptūrinį scenovaizdį apdovanotas drožėjas Edmundas Gaubas, kurio kompozicijoje „Kovido pabaigos maršas“ tarp medžio skulptūrų buvo įkomponuoti ir muzikos instrumentai: gitara, birbynė ir akordeonas. Komisijos narius sužavėjo ir talentingo medžio drožėjo Alfonso Andriejaus Viluckio išdrožtos tradicinės lazdos. Liaudies meistrės Rūtos Emigart-Čiuželienės kūriniai įvertinti už Mažosios Lietuvos tapatybės raišką polichrominiuose popieriaus karpiniuose, vaizduojančiuose Pamario krašto vėtrunges. Drožėjas Vidas Jatulevičius įvertintas specialiuoju diplomu už daugiafigūres kompozicijas, vaizduojančias penkis amatus. O drožėjos Onos Paulauskienės sakralinių skulptūrėlių kolekcija įvertinta už nuoširdų ir naivų šventųjų vaizdavimą.

Nacionalinės konkursinės liaudies meno parodos, kurias jau aštuoniolika metų organizuoja Lietuvos nacionalinis kultūros centras, siekia gaivinti nykstančias tradicines liaudies dailės šakas ir pagerbti meistrus, tęsiančius senųjų amatų tradicijas. Parodų dalyvių darbus vertina autoritetinga komisija. Šiemet ją sudarė Lietuvos nacionalinio dailės muziejaus Liaudies meno skyriaus vedėja Dalia Bernotaitė-Bieliauskienė, dailėtyrininkė Marija Mingailaitė-Kuodienė, LR Kultūros ministerijos Kultūros paveldo politikos grupės vyr. specialistė Irena Kezienė, Šakių rajono savivaldybės viešosios bibliotekos direktorė, dailėtyrininkė Kristina Lebedžinskienė, Klaipėdos miesto savivaldybės etnokultūros centro Liaudies dailės studijos koordinatorė dr. Elena Matulionienė, Lietuvos tautodailininkų sąjungos pirmininkas Jonas Rudzinskas, LNKC direktoriaus pavaduotoja etninės kultūros veikloms Vida Šatkauskienė, šio centro tautodailės specialistės Asta Valiukevičienė ir Solveiga Petkevičienė. Komisijai vadovavo Lietuvos istorijos instituto etnologas ir dailėtyrininkas dr. Vytautas Tumėnas.

Supažindiname su šių metų konkurso laureatais, pelniusiais simbolinius „Aukso vainikus“.

GINTAUTAS AKSTINAS gimė 1961 m., Vilniaus universitete įgijo istoriko specialybę, šiuo metu gyvena Druskininkuose. Drauge su žmona Živile 2022 m. savo namuose įkūrė studiją-galeriją „Dzub Dzub“, kurioje lankytojai gali pamatyti Gintauto medžio dirbtuves, įrankius ir sukurtus kūrinius. G. Akstinas pelnė jau antrąjį „Aukso vainiką (pirmuoju buvo apdovanotas 2015 m). Šioje parodoje pristatytą skulptūrų kolekciją jis sukūrė karantino metu. Išskirtinio dėmesio vertas meistro kūrinys – nešiojamasis altorėlis. XIII–XV a. tokie dirbiniai keliaudavo su kryžiuočių ordino riteriais, tad tokio tipo altorių Europoje išlikę tik keletas. Kaip sakė autorius: „Šis kūrinys nėra viena iš replikų, norėjau pats išbandyti jėgas, pasitikrinti, ar galėčiau tokį padaryti.“

Madona su Kūdikiu, 2021 m., medis, drožyba, polichromija, 92 x 49 cm

Šv. Benediktas, 2019 m., medis, drožyba, polichromija, 120 x 39 cm

Šventoji Šeimyna, 2020 m, medis, drožyba, polichromija. 90 x 70 cm

Šv. Mykolas Arkangelas, 2022 m., medis, drožyba, polichromija, 90 x 44 cm

Šv. Rokas, 2017 m., medis, drožyba, polichromija. 96 x 50 cm

JANINA BLAŽUKIENĖ gimė 1961 m. Radviliškio rajone, Vabalių kaime. Audėja prisimena: „Su senovinėmis staklėmis susipažinau namuose, sėdėdama ant motinos kelių. Mama ne vien audė, ji buvo gera siuvėja, mokėjo verpti, velti veltinius, lieti žvakes.“ Vėliau Janina apsigyveno Vilkaviškyje, dirbo etikos ir tikybos mokytoja ir sėkmingai derino abu pašaukimus: „Audimo procesas atpalaiduoja, taip prisiliečiu prie tautos kultūros ištakų, o pedagoginė patirtis padeda perteikti amato paslaptis kitoms kartoms.“ Maldos grupelėje susidraugavusi su audėja Marija Danilaitiene, Janina prisijungė prie Vilkaviškio „Mažosios audimo artelės”, o vėliau pradėjo dirbti savarankiškai. Parodoje eksponuotos jos austos tradicinės suvalkietiškos prijuostės – šio krašto tautinio kostiumo puošmena.

Suvalkietiškų prijuosčių audiniai, 2021-2022 m., drobinis audimas, kaišymas

Šv. Jono Nepomuko koplytėlė (Vilkaviškio r. , Būdviečių k.,), 2022 m., medis, h 3 m

Andrius BIELIUKAS gimė 1973 m., gyvena Šakių rajone. Medžio drožyba jis susidomėjo dar mokykloje, paskatintas mokytojo Valdo Paukščio. Nuo 1991 m. pradėjo dalyvauti tautodailės parodose, medžio drožėjų stovyklose, tautodailininkų pleneruose. Paklaustas apie kūrybinį procesą, Andrius sako: „Dirbdamas jaučiu pilnatvę, ir visada darau tik tai, kas man pačiam gražu.“ Jo sukurti kryžiai ir koplytėlė išsiskiria ažūriniais drožiniais, saikingu dekoru ir darnia kompozicija.

Kryžius Tūbiškių kaimui atminti (Šakių r., Tūbiškių k.), 2018 m., medis, h 8 m

Kryžius Gelgaudiškio bažnyčios šventoriuje (Šakių r.), 2022 m., medis, h 5,4 m

Kurynės dendrologinio parko angelas (Šakių r., Slavikai), 2022 m., medis, h 3,6 m

CROWNED WITH “GOLDEN WREATHS”

Contemporary folk art is presented every year in the competition exhibition of folk art, “Golden Wreath”. It invites masters from all over the country to show what they have created in the past five years. In autumn, exhibitions are held in ten counties of Lithuania, and the works of the winners are presented at the national exhibition, which took place this year in Gelgaudiškis Manor (Šakiai d.). During the Three Kings, on 6 January, the authors were selected and awarded the Golden Wreaths, for creating the most valuable works in the fields of cross-working, visual, and applied arts.

Antaninos Nadzeikienės *divonas*, austas kaišytine technika. Pokalbio metu Antanina šią techniką vadina *trinycine*, nes audimui reikalingos trejos nytys. Kašėtų k., Kaniavos sen., Varėnos r. 2022 m. Dainiaus Putino nuotrauka

KAP STOVAI PARĖDZYCI, KOŽNA VARŁĖ – AUDĖJA

Eglė KAŠĖTIENĖ, Raminta BERŽANSKYTĖ, Mindaugas RASIMAVIČIUS

Apie šilų dzūkų audimo tradiciją pasakoja platformos „Parėdzymai“ kūrėjai ir Kašėtų bei Lynežerio kaimų audėjos

Šilų Dzūkijoje, tarp miškų išsibarsčiusiuose kaimeliuose, ilgiausiai Lietuvoje išliko senasis gyvenimo būdas, papročiai, archajiškos audimo tradicijos. Tuštėjant kaimams, o šiam amatui nesulaukus jaunesnės kartos susidomėjimo, unikali tradicija nutrūko, o šimtmečius kauptoms specifinėms žinioms iškilo grėsmė – jos gali būti negrįžtamai prarastos. Tai suprasdami ir siekdami išsaugoti, atgaivinti ir ateinančioms kartoms perduoti dzūkų audimo tradicijas, 2022 m. sukūrėme platformą „Parėdzymai“. Savo veikla siekiame, kad ši audimo tradicija, atskleidžianti vietos žmonių kūrybos, mąstymo, pasiekimų ir atradimų kelią, neliktų praeityje, o atrastų vietą ir dabartinio žmogaus gyvenime, kartu tęsdama savąjį.

„Parėdzymais“ mūsų kuriamą platformą nutarėme pavadinti ne tik dėl to, kad mums šis dzūkiškas žodis labai gražus, skambus, bet ir norėdami atkreipti dėmesį, kiek darbo, kruopštumo ir laiko reikalauja vien pasiruošimas audimui. Ne veltui dzūkai sako: *kap stovai parėdzyci, kožna varłė – audėja*. Suprask, kai jau visi sudėtingi matematiniai ir ilgai trunkantys fiziniai pasiruošimo darbai atlikti, kai staklės jau paruoštos audimui, bet kas į jas įsėdęs gali austi.

Projekto „Nykstančios šilinių dzūkų audimo tradicijos perdavimas: mokomųjų filmų serija” kūrybinė komanda. Pirmoje eilėje iš kairės: Robertas Pledas, Eglė Kašėtienė. Antroje eilėje iš kairės: Mindaugas Rasimavičius, Antanina Nadzeikienė, Ona Mortūnienė, Ignas Karlonas, Raminta Beržanskytė. Kašėtų k., Kaniavos sen., Varėnos r. 2022 m. Roberto Pledo nuotrauka

Per 2022 m. kartu su kūrybine komanda sukūrėme penkiolikos dokumentinių mokomųjų filmų ciklą, du dokumentinius etnografinius filmus bei vieną šį sumanymą (projektą „Nykstančios šilinių dzūkų audimo tradicijos perdavimas: mokomųjų filmų serija“) ir jo kūrybinę komandą pristatantį filmą. Dokumentuota medžiaga ir sukurti filmai turi didelę etnografinę, istorinę, edukacinę, meninę ir antropologinę vertę. Negailėdama nei laiko, nei jėgų, filmus kūrė tokia komanda: Eglė Kašėtienė, Raminta Beržanskytė, Ignas Karlonas, Robertas Pledas, Nerijus Kuprys, Rokas Kašėta ir Mindaugas Rasimavičius. Šį projektą finansavo Lietuvos kultūros taryba bei mūsų idėją palaikantys žmonės, prisidėję sutelktinio aukojimo būdu.

Mokomųjų filmų cikle nuosekliai parodytas visas diminio audimo keturiomis nytimis procesas nuo *stovų parėdzymo* iki *divono*[1] išaudimo ir susiuvimo. Filmuose išvysite audimo tradiciją perimantį Mindaugą Rasimavičių ir šio amato paslapčių jį mokančias garbaus amžiaus audėjas iš šilų Dzūkijos kaimų: Antaniną Nadzeikienę iš Kašėtų kaimo ir Oną Mortūnienę iš Lynežerio. Tarp jų natūraliai mezgasi pokalbis, pajuokavimai, močiutės daug pasakoja apie audimą ir audinius bei jų reikšmę praeityje. Toks nuoširdus santykis padeda atskleisti ne tik svarbiausius techninius audimo niuansus, bet ir audėjų bendrystę, taip pat suteikia galimybę išgirsti natūraliai vartojamą su audimu susijusią liaudiškąją terminiją. Šie filmai skirti tiek norintiems išmokti austi dimine technika, tiek visiems, kam svarbi ir įdomi senoji Lietuvos tekstilė bei Dzūkijos tradicijos, t. y. etnografams ir antropologams, tekstilės studentams, kūrėjams, užsienio tyrėjams, plačiajai visuomenei.

Etnografiniuose filmuose Mindaugas kalbina savo audimo mokytojas Oną ir Antaniną (kaime vadinamą Antosia). O audėjos pasakoja, kaip ir kada išmoko austi, iš kur gaudavo siūlų, dalijasi prisiminimais, koks svarbus audimas buvo praeityje. Gaila, tačiau paskutinioji kaimo audėjų karta pamažu iškeliauja anapus, o kartu su ja iškeliauja ir jų sukaupta patirtis, istorijos, tų margų raštų paslaptys bei ilgai gyvavusi namudinio audimo tradicija. Šiuo metu Varėnos rajone nebėra žiemomis audžiančių moterų, tačiau dar tebėra galinčių apie šį amatą daug papasakoti ir pasidalinti neįkainojamos vertės patarimais.

Šį kartą didžiausią dėmesį skyrėme dzūkų *divonams*. Kad tokį išaustum, turi būti įvaldęs vieną sudėtingiausių audimo technikų, kurią ištobulino kaimų audėjos. Tai daug funkcijų turintis tekstilės gaminys, randamas bene kiekvienoje kaimo sodyboje. Mūsų kalbintos Dzūkijos audėjos labiausiai mėgo austi būtent *divonus* ir namuose jų turi daugiausiai. Matyt, ne veltui – juk šie audiniai buvo svarbi švenčių, apeigų ir merginos kraičio dalis, taip pat vertinga dovana. Jie tebepuošia dažną dzūkišką pirkią, užėjus į vidų iš karto traukia akį, tarsi tampa audėjos vizitine kortele.

Dalinamės su skaitytojais būtent „Būdui“ parengtomis trumposiomis pokalbių su audėjomis versijomis. Pokalbį su Antanina Nadzeikiene transkribavo Eglė Kašėtienė, o su Ona Mortūniene – Ugnė Mažonaitė. Visą pokalbį rasite vaizdo įrašuose – dokumetiniuose etnografiniuose filmuose, kuriuos kviečiame žiūrėti „YouTube“ kanale „Parėdzymai“.

Kadu visi miega, man niekas netrukdo, tadu aš pliauškinu, – iš pokalbio su audėja Antanina NADZEIKIENE

Antanina Nadzeikienė-Linkevičiūtė (g. 1941 m.), viena geriausių Kašėtų kaimo audėjų, noriai dalijosi savo istorijomis ir patirtimi. Papasakojo apie jaunystę gimtajame Lynežerio kaime, apie tai, kiek *abrūsų* turėjo nuausti ruošdamasi vestuvėms ir kaip, norėdama išmokti austi, vis lipdavo į mamos stakles. Antosia audė ir nutekėjusi į už kelių kilometrų esantį, abipus Ūlos upės įsikūrusį Kašėtų kaimą. Ji prisiminė, ką labiausiai mėgo austi, iš kur gaudavo raštų schemas ir siūlų. Antanina džiugiai prisimena audusių moterų bendrystę, pagalbą viena kitai, pasakoja, koks buvo kanapių apdirbimo procesas. Audėja priminė ir *pagrabinių divonų*[2] svarbą – tradiciją, velionį pašarvojus, kambarį puošti *divonais*.

Pokalbis vyko Antaninos namuose, Kašėtose (Kaniavos sen., Varėnos r.), 2022 m. balandžio 27 d.. Tuomet audėjai buvo 80 metų.

Kap ir kadu Jūs išsimokinot ausc?

Pradėjau ausc gal' kokių sapcyniolikos. Kažkap tai buvo seniau: jei mergaitė yra, tai turi turėc ir abrūsų[3] prisaudus, nes kap žanysies[4], tai raikės apdovanoc

1 *Divonas* – lovatiesė, patiesalas, užtiesalas, siendengtė.

2 *Pagrabiniai divonai* naudojami papuošti kambarį šermenims: pakloti po karstu, kabinti ant sienų, uždengti veidrodžiams ir apeigai nereikalingiems baldams. Dažnai audžiami specialiai šiam tikslui, tačiau gali būti pritaikomi ir kiti turimi ar pasiskolinti divonai.

3 *Abrūsas* – rankšluostis.

4 *Žanycis* – vestis, tuoktis.

Antanina Nadzeikienė (kairėje) ir Ona Mortūnienė (dešinėje). Kašėtų k., Kaniavos sen., Varėnos r. 2022 m. R. Pledo nuotrauka

pabroliai ir visa. Nu ir mes tadu visos jau: „Kap canai raikia pradėc?“ Raikia mokycis ausc.

Nu tai mama audė drobes pirmiausia, o paskui audė keturnycinius[5]. Bet irgi paci nemokėj susverc[6], tį kamynystėn gyveno mano pusseserė – jau buvo daug už mane vyrasnė, tai ji suveria, o tadu jau tos moteros audzia. Nu ir kap jau mama išaina kur, tai aš atsisėdu už stovų ir žiūrau in divono raštų, nu ir pas mani išaina. Nu tai mama baras: „Kų tu ca atsisėdzi, man dar canai pritarpalysi[7]?!“ Nu tai jau kaimynė sako: „Tu pažūrėk, kap pas Antosių išaina, – sako, – Pažūrėk, gi tegu jy audzia, mokinas!“ Nu ir kažkap jau aš neištisai audziau, bet vis ciek norėjau labai ausc. Nu ir tadu, kap aš jau tį pramokau, šap tep ausc, nu ir mislinau[8], raikia apsimesc[9] ir abrūsai. Ir abrūsų išsiausc.

Nu ir aš galvojau tos mano kaimynės paprašyc, jy tį už mani vyrasnė, ir jau jy mokėjo dzvinycinius[10] ausc. Tai ji paranka, nu ir ataudzia, o aš lantełį kylojau. Nu ir aš prisižūrėjau, kap tįnai jy rañka ir visa, nu ir tadu jau jy man vienų divonų išaudė, ir sau, bet aš jau turėjau visus atkyloc tuos dzivonus.

Nu ir paskui, nu jau sumislinom abrūsus išausc. Tai jau tuos parinkcius[11]. Ale aš sakau: „Nu aš pabandysu paci, pabandysu paci.“ Ir aš gi matau, kap ji ranka. Nu ir mes tokiu nedzideliu rašteliu, tokiu žvaigžduti... Nu ir aš paci susvėrau. Susvėrau ir parinkau raštų, nu o tai tėvukas, tai mama man pakylojo lantełį. Nu ir aš prisaudiau tų abrūsų. Nu, o kitos mergaitės tai irgi tį aštuonianycinius, tai keturnycinius audė... Nu tai tep ir išmokom tuos audzimus.

Nu, o paskui tai mani ir prisviliojo tas eigulys. Nu tai tadu jau ca ruošiamės vestuvėm, tai vėl'gi – in kiekvienų abrūsų raikia numegzc stapkełės[12] ir prisiūc. Tai vėl' tadu žiemų, vėl' mezgam tas stapkutes, ir viena pas kitų ainam padaboc[13]. Tai vienokiu raštu, tai kitokiu raštu tų stapkelių. Nu ir paskui jau tį priskalbino mani tas mano vyras ir žanysis.

5 *Keturnycis, keturnycinis* – audinys, austas keturnyte dimine technika (naudojamos keturios nytys).

6 *Susverc* – šiuo atveju suverti metimo siūlus į nyteles norimam raštui išgauti.

7 *Pritarpalyc* – pripainioti, priterlioti.

8 *Mislyc* – mąstyti, galvoti, būti kokios nuomonės, manyti.

9 *Apsimesc* – čia su mestuvais paruošti siūlų metimą planuojamam audiniui.

10 *Dzvinycis, dzvinycinis* – audinys, austas naudojant dvejas nytis, šiuo atveju rinktine technika.

11 *Parinkcis, parinkcinis* – audinys, austas rinktine technika.

12 *Stapka, stapkelė* – dekoratyvus nėrinys, kuriuo puošiamas tekstilės gaminys, pavyzdžiui, rankšluosčio galai, pagalvių užvalkalai ir kt.

13 *Daboc* – (ap)žiūrėti, saugoti, rūpintis.

Juzefos Bernatavičiūtės, gyvenusios Marcinkonių k., austi rankšluosčiai, dzūkų vadinami *abrūsais*. Dviejų rankšluosčių galus puošiantys dekoratyvūs nėriniai dzūkų vadinami *stapkom, stapkelėm, karūnkom*. Kašėtų k., Kaniavos sen., Varėnos r. 2022 m. R. Pledo nuotrauka

Tai tadu buvo pabroliai. Tai visiem pabroliam po abrūsų. Muzikantam po abrūsų. Svotam, piršliam... Tai visus abrūsus tep ir išdalinom.

Nu ir mano mama, ir anyta jau patenkytos, kad marci moka ausc, ir priaus ir mergaitėm, mošom savo. Nu tep ir buvo. Ir tadu jau aš audiau...

O tai kų gi jūs pirmiausia audėt?

Parinkcinius. Mes keturnycinių tų pradzon dar nemokėjom, neaudėm. Nuo parinkcinių pradėjom. O paskui jau kažkap tai šiciej keturnyciniai. Savo mošom priaudiau, daviau, nu ir paskui jau buvo tokia mada an tų parinkcių.

Visos parinkcius audė kaiman. Šituos su lanteli raikia visųlaik kyloc. Nu tai sunkiau. O jau keturnyciniai ar koki kitoki – tai jau be lantelės. Ale mes nemokėjom iš divonų susverc, mes jau turim plenelį[14] gauc.

O iš kur gaudavot tuos plenelius, raštus?

Tai tokia Kašėcienė Verutė mokytoja buvo, tai jynai kažkur tai tį nuo Kibyšų, tai jynai parveždavo raštus, ir jau mes iš tų raštų, iš sąsiuvinio mokėjom susverc. Nu ir tadu jau audėm keturnycinius visokiais raštais. Nu tai Kašėcienė, tai vėl' kur kokį raštelį, kur Krokšlio moteros, tai tį Noškūnuose kur moteriškė parveža kokį raštų.

Nu ir va ciej trinyciniai[15], an trijų nycų, bet ca pas mus niekas neaudė an trijų nycų. Niekas – nei Krokšlin, nei Lynažerin, nei niekur. Mano toj jau moša, vyro sesuoj, nuog Marcinkonių, tai tį kažkur tai nuog Kabelių ar kažkur tai parvežė tų raštų. Nu ir man parvežė plenelį, nu ir tį paaiškino kap, nu ir aš tadu audiau šitus an trijų nycų. Nu tai irgi tom savo mošom išaudiau an baltos asnavos[16] ir an juodos. Bet daugiau niekas kažkaip ir nesusidomėjo tais trinyciniais. Buvo langviau ausc koki keturnytukai... Nu... O paskui, nu kuo toliau, tuo labjau, tai tadu jau ir an aštuonių nycų... An aštuonių nycų labai daug audiau, paskui dešimtanycus audiau daugiausia divonus.

O tai Kašėtosa kap atajot, tai tadu stovus pirkot ca kur ar anytos koki buvo?

Savo turėjau. Pas mani ir mamos mano stovai buvo. Bet buvo labai seni. Tai aš jau savo neėmiau, bet krikšto mamos tį mano Lynažerin buvo, ir jau tį tos sasarys, jos dukterys, išajo po miestus, tai toj krikšto mama man atdavė stovus. Nu tai tį dar raikėj patvarkyc, tai va kaimynas Pekorus man patvarkė, šaudzyklas padarė, ir tį, kur raikėj, paremontavo, ir aš turėjau jau savo stovus. Nu ir canai buvo stovai, bet irgi toki labai jau senoviški ir supuvį, sutrūnijį, nu tai aš atsinešau savo stovus ir tuosa stovuosa ir audiau.

O kap kaiman sugyvenot su kitom moteriškėm, katros audė?

Draugiškai... Jei kita nemoka suverc, tai katros mokam, tai moteriškei kitai suveram, o jau jy ciktai užsisėda ir audzia. Nu tai va draugiškai labai visos gyvenom, ir buvo tokia labai užajus manija

14 *Plenelis* – keturnyčių audinių atveju siūlų vėrimo į nyteles instrukcija; daugianyčių audinių atveju siūlų vėrimo į nyteles ir pakojų grupavimo instrukcija; rinktinių audinių atveju rašto rinkimo schema ant languoto popieriaus.

15 *Trinycis, trinycinis* – audinys, austas naudojant trejas nytis, šiuo atveju kaišytine technika.

16 *Asnava* – metimas.

an to audzimo, tai beveik kiekvienon pirkion buvo stovai. Nu kai kurios neaudė, ne audėjos buvo, o katros audėm, tai labai buvom...

Būdavo, ataina pažūrėc, kokia jau pradza, tai „Kokiu tu raštu audzi?“, nu tai draugiškai. Nigdi[17] niekas tį nesbarė, ir pirma nebuvo tų snuikų[18] – mestuvų, bet tos lapės[19]. An sienų ir pas tavi namuos, pas močiutį, buvo tos lapės prikaltos. Tai viena kitai padedam apmesc. Viena tai kap?.. Bet mes metėm ar dešims, ar dzvylika sienų[20] iš karto, kad jau būt dzideliais pundais[21]. Nu tai dar padedam viena kitai ir apriesc, ir visa...

O katruoj čėsu[22] daugiausia mesdavot, kadu ausdavot?

Nu, būna, rudenį, jau kap būlbes nuskasam, kap būlbes apsidarbujam, tai tadu insinešam snuikas ir apsimetam iki Kalėdų. O jau po Kalėdų, po Naujų metų, statom stovus. Nes pirma nuo Kalėdų iki Naujų metų būna toj savaitė, kad išain – negalima su siūlais nieko daryc. Nu tai jau po Naujų metų stovus insidedam ir jau per žiemų iki pavasario, iki Velykų tadu pliauškinam[23]. O iki Kalėdų tai mezgam. Tai kojinės, tai va jau paskui ir vaikai – tai megztiniai, iki Naujų metų mezgėm. O jau paskui, po Kalėdų jau stovus dedam, ir po Naujų metų audzam.

Ale tai kiek iš tos sienos divonų išaina?

Iš sienos – divonas. Tai būna keturi, kap kadu daugiau nei keturi metrai, bus puspenkto metro, kad jau netrukt. Kad būt jau gerau ilgesnis. O paskui, kap jau lieka an galo, tai kokias palukes[24] atsiausdavom. Va kap dar , tai neklojam, o pirma tai ir an televizorio palałį tokių jau su makrais[25]. Bet paskui niekas jau neklojom an tų televizorų – klapatas[26]: tai užklok, tai atklok.

Nu o tetula, sakykit, kų labjausiai myłėdavot ausc?

Divonus. Ir keturnycinius, ir aštuonianycinius, bet divonus. Aš ir abrūsus dar audiau. Mes ištisai divonus audėm. Lininių paklotių aš daug neaudiau. Nu va, ir takus išaudiau, tai užuolaidas kokias, bet daugiausia divonai buvo. Ciktai va raštai kitokie. Keturnyciniai divonai smagiausia buvo ausc. Juos ciktai susveri, insirangi, tai tadu jau cik pliauška. Ir buvo langviausia ausc. Ir suverc langva, ir ausc.

O su kuom labjau myłėdavot atausc: ar su šilku[27], ar su vylnu, ar su kokiu bovelnu[28]?

Nu su vylnu man buvo gerau, ale su vylnu labai daug neaudiau. Daugiausia su šilkais. Ir tų vilnonių tai ne visos gal’ turėjo, tas avis laikė ne visos. Nuspirkc niekur nebuvo vilnonių, tai katros jau tį neturėj avių, neturėj ko suverpc, tai šilkais visokiais. O paskui, kap spalvoci šilkai išajo madon, tai tadu prisperkam visokių spalvotų šilkų ir šilkais ausdavom. Tai vat.

O kų dar audėt?

Mes su Gudačiausko Juliu audėm ir bažnyčiai. Ale mes tai ciktai abidzvi audėm bažnyčiai. Rudnios bažnyčion an altorų užkloc kad būt audėm. Ir arnotų išaudėm. Tai tįnai Tunaicis kunigas kap buvo, tai jys mum parvežė ir raštų, ir paprašė, kad mes išaustūm. Tai mes ir išaudėm. Tai aš vaikščiojau pas Gudačiauskienį, ir tį aprietėm, ir mes abidzvi išaudėm tų arnotų. Tai kap buvo kunigas Anatolijus, tai jys kitokių nedavė kloc, ciktais šitus jau mūs divonus. Jam paciko labai šitas raštas ir šiciej siūlai. Tai Anatolijus sako: „Aš kitokių nė nerangsiu, šiciej tegul’ ir būna.“ O kur Varėnos bažnyčion... Varėnos bažnyčiai išaudėm tai su Vilkinio Broniu. Tai aš irgi vaikščiojau pas jų, ir mes abidzvi audėm. Tai irgi pas kunigų nusnešėm siūlus, parodėm, kokia spalva ir visa. Rudnioj tai ir dabar kloja dar, o Varėnoj tai nežnau, gal’ jau kur atdavė tuos divonus varėniškiai. Nežnau. Aš Varėnoj maža kadu būnu...

O iš kur siūlų gaudavot, Antosiula?

Nu tai, būdavo, atveža bovelnos špikuliantės[29]. Bet labai būdavo plona bovelna. Penkiasdešimto numero. Tai mano divonam per plona. Tai mes va užuolaidas audėm an to penkiasdešimto, o tep tai an trisdešimto numero – tai tokios špūlukės[30] buvo. Pašavom[31] dešimto numero ar dzvidešimto

17 *Nigdi* – niekad, niekada.
18 *Snuika, snuikos* – vertikalūs rėminiai sukamieji mestuvai.
19 Lapės – sieniniai mestuvai.
20 Siena – metimo ir audinio ilgio matavimo vienetas. Viena siena – tokio ilgio metimas arba audinys, iš kurio galima išausti ir susiūti vieną *divoną* (lovatiesę). Viena siena apytiksliai varijuoja nuo 4 iki 4,5 m.
21 *Pundas* – ryšulys, pakas, šūsnis, glėbys.
22 *Čėsas* – laikas, metas.
23 *Pliauškyc* – čia energingai, su malonumu austi.
24 Pala – audeklo gabalas.
25 *Makrai* – kutai, spurgai.
26 *Klapatas* – vargas, rūpestis, bėda.
27 Šilkas, šilkai – blizgus dirbtinis pluoštas, išvaizda primenantis šilką. Šiuose kraštuose dažniausiai naudoti ir šilku vadinti viskoziniai ir acetatiniai pluoštai.
28 *Bovelna* – medvilnė.
29 *Špikuliantas* – spekuliantas.
30 *Špūlė, špūlukė, špūlałė* – ritė, ant kurios vyniojami siūlai.
31 *Pašavos* – fono (dugno) ataudų siūlai.

Antanina Nadzeikienė ir Mindaugas Rasimavičius meta siūlus ant sieninių mestuvų, šilų Dzūkijoje vadinamų lapėm. Kašėtų k., Kaniavos sen., Varėnos r. 2022 m. D. Putino nuotrauka

numero siūlų tai važavom Pariečėn, Belarusijon. Tai tį buvo, ir tį gal' buvo pigiau, kad mes aidavom Zervynon in traukinį ir važavom Pariečėn, prisperkam siūlų.

O šilkus tai iš Kauno, tį nežinau, kur špikuliantės kokios. Nu tai moteros važinėjo su lepeškom[32], ca tų grybų supirkimo pūnktai būdavo, bet nebuvo kiekvienan kaiman. Bet anksciau mokėjo labai pigiai pūnktuosa. O kap nuveža grybus ar uogas Kaunan ar Vylniun, tai daug brangiau paima. Nu ir moteros važavo, jos daugiausia Kaunan važavo, tį dar buvo brangiau negu Vylniun. Nu ir tos špikuliantės tį. Tas fabrikas buvo gal' šilko, kiba aš tį žinau. Tai tos špikuliantės ataina ir pasiūlo: „Gal' raikia šilkų?" Nu tai tos, katros važinėjo, tai jos parveža, tai mes, katros nevažavom, tai mes pas jas pirkdavom. Bet nebrangiai mum ciej siūlai kainavo... <...> Nu tai dar iš pradzų, kap pradėjom ausc šilkais, tai buvo cik baltas šilkas. Nebuvo spalvotų. Nu tai tadu dažydavom. Tai žaliai, tai bordiniai, tai geltonai, su tuoj šilku tai labai jau buvo daug klapato.

Laikėm avis. Dar ir aš kap ca atajau, tai mes ylgus metus laikėm avis. Mano anyta labai gražiai verpė. Nu ir tadu mes apdažom šituosa keminiuosa dažuosa. Laikėm ir baltas, ir juodas avis. Tai tadu iš karto ir juoda – an baltos asnavos su juodu vylnu audėm. Tai laikėm avis ištisai vis, ir mezgėm, ir audėm iš šitų vilnonių.

O, teta, ar kanapes auginot? Gi pirma audėt ir iš kanapinių?

Augydavom. Aš kap atajau Kašėtosa, tai va, kur an sapcynių mūs, tai atsimenu, kap kanapes sėjom, mynėm, kap audėm. Tai jas išraudavom, ir pas Mačiulų[33] vežėm pamerkc, irgi mirkyc, o paskui ana muštuvai yra, an pircies kur – išmync. Pircį užkura, išdziovina, ir tadu myndavom. Paskūrina pircį, nu tai kap būna jau čėsas mync, tai tadu talkas darė, nes jau tį viena nesuminsi, vis ciek išdziūsta ciej linai ir kanapės, nu tai tį jau vienai raikia ilgai, nu tai tadu su kaimynėm susdedam ir ainam talkon. Tai keturosa ar penkiosa, kap būna pircys dzidelės, tai išminam. Išmynėm ir tadu verpiam viskų, kad būt audzimu.

O kokiu spalvu Jūs užvis labjau myłėjot ausc?

Man geltona paciko ir žalia, o juodos – ne, nemyliu.

Juodos nemylit, sakot? Ale gal' sau kokius pagrabinius divonus su juodu buvot išsiaudus? Kap seniau kožna gi tį audėja išsiausdavo sau ir jau tuos pagrabinius

32 *Lepeška* – geltonos spalvos valgomas grybas, voveraitė.

33 Mačiula – netoli Kašėtų kaimo buvęs ežeras, dabar jau išdžiūvęs.

divonus, smerciai[34] *gi kožna ruošės, kap namõ šarvodavo. Va mano močiutė tai turėj sau išsiaudus ir dar buvo prisakius, kur ir kap katriej raiks kabyc, kur kų dėc per pagrabų*[35].

O aš ne, aš va gerau lininius. Mano tėvai kap mirė, tai jau aš šitokius va, an juodos asnavos du žalius išaudus buvau. Tai irgi – jeigu pagrabas, tai jau pakloc po trūnu[36] buvau išaudus, tai nuvežiau. Ana, paskui Baranauskai kap mirė, tai neturėjo nieko, neaudė, nemokėj, tai aš daviau – daviau savo divonus jau užkloc. Ir daugiausia man paciko lininiai. Tai aš lininius. O turėjau tuos dar vilnonius – kadu parodzysu.

Kap paskui mirė vyro tėvai, tėvas mirė, tai tan kambarin buvo pašarvotas, tai lininių buvau priaudus ir dešimtanycų[37]. Tai ir an sienų buvo ciej lininiai pakabyta, ir canai ana po karstu lininiai, tai atsimenu, buvo atvažavį ciej giminės iš kur, tai jos labai dzyvinos[38], kad šiciek priausta, ir tokiem jauniem paciko, gražūs.

Bet tai tį tų pagrabinių raštas kap raštas? Nebuvo, kad tį va šitokiu raštu jau ciktais an pagrabo audza?

Ne, ne. Parinkciniai juodzi yra. Ir dar ana kuparan guli. Panaudojom, kur kam raikėj. Kap pirma, tai kap bažnyčion Devincinės būna, taigi rėdom[39] altorėlius. Nu tai jau ir an žamės paklojam kokį takų ar vilnonį divonų.

Beklausant Antaninos pasakojimo mums atsiveria visiškai kitas pasaulis, kupinas audimo garsų, patirties, išminties... Rodos, ji dar ilgai nenuilsdama pasakotų apie audimą ir audinius, o mums, besiklausantiems, belieka stebėtis, koks įvairialypis tas šilinių dzūkų audimas ir koks tai reikšmingas kultūros palikimas. Ilgam įsiminė Antaninos žodžiai, atskleidžiantys jaunystės aistrą austi: „Labai norėjom ausc. Mano ir vyras – kiek jis mani pribarė, kiek, sako, reik? Ir anksčiau gi ir žamės daug, ir gyvulių ištisai gi turėjom, ir raikėj ir karvės pamel'žč, ir pašarc visa, bet vis ciek atsisėdi vakari – tai iki kokiai dzvyliktai man buvo labai gerai ausc. Tadu visi pamiega, visi iškrinka, ir man niekas netrukdo, ir aš tadu pliauškinu. Dar iki kokiai dzvyliktai valandai."

Ca gi senų senovės amatas, senų senovė canai, – iš pokalbio su audėja Ona MORTŪNIENE

Ona Mortūnienė-Avižinytė (g. 1941 m.) – puiki verpėja ir audėja, kiekvieną pokalbį pagyvinanti jaunystės prisiminimais, nuoširdžia šypsena ir gyvenimiškais patarimais. Ona, visą gyvenimą pragyvenusi Lynežerio kaime, nusidriekusiame tarp Čepkelių raisto ir Lyno ežero, dabar turinčiame etnografinio kaimo statusą, pasakoja, jog audimu susižavėjo dar jauna būdama – vos radusi progą, sėsdavo prie mamos staklių ir ausdavo, kaip išmanydavo, o užaugusi padėdavo mamai stakles užtaisyti. Audėja pasakoja, kokius audinius ir kokiais siūlais mėgdavo austi, kodėl namudiniai audiniai buvo svarbūs buityje ir per šeimos šventes. Ypač emocingai Ona kalba apie audimo teikiamą džiaugsmą, suvokia rankų darbo vertę bei audimo tradicijų puoselėjimo svarbą.

Pokalbis vyko jos namuose, Lynežerio kaime (Kaniavos sen., Varėnos r.), 2022 m. balandžio 27 d.. Tuomet audėjai buvo 80 metų.

Onula, tai kas Jus išmokino ausc?

Nu tai kap pradėjau ausc, tai koki buvo šašolika. Nu, kas mani išmokė, vaikeli, ausc – mama. Būdavo, vis mama nueina kur pas gyvulius ar kur, jau tį staklės laisvos, tai ir už jų. Tai ateina mama, sako: „Nu tai jau priaudei." Ten jau būna, žinokite... Ten jau kai nemokam, tai ten padarai ir visokių blakių[40], ir negerumų, bet aš vis ciek jau mamos nepaisiau. Nu o paskui, jau kap paaudiau, o paskui kap paaugau, kap nuėjau mokycis, nu tai kas beliko – labai daug mezgiau vąšeliu, paklodžių daug primezgus ir visokių ten servetėlių, ir visko, nu ir audėm, tuo laiku, kai ca dar kokie buvo penkiasdešims gal' šašti metai, sapcinci. Buvo anksčiau apmiršta tas audimas, bet jis ir vėl' paskui labai atgijo.

Mama daugiausia apmesdavo. Nu tai jau palakscyc, kai jau ten mamos sudėliota viskas, tai jau ir aš palakstau, jau jaunesnė, spritnesnė[41]. Ir kap raikia suskaičiuoc jau tį posmai[42], tai sako mama: „Aik, Onyte, tavo akelės šviesesnės, tai

34 *Smercis* – mirtis.

35 *Pagrabas* – šermenys.

36 *Trūna* – karstas.

37 *Dešimtanycis, dešimtanycinis* – audinys, austas naudojant dešimt nyčių.

38 *Dzyvycis* – stebėtis.

39 *Rėdzyc* – puošti, dabinti, vilkti, rengti.

40 Blakė (arba brydė) – siūlų vėrimo į skietą klaida, matoma audinyje.

41 *Spritnas* – vikrus, judrus, gyvas, sumanus.

42 Posmas – audinio pločio ir skieto ilgio matavimo vienetas. Posmą sudaro 30 skieto tarpudančių arba 30 siūlų ar jų porų (tokiu atveju 60 siūlų). Matuojant centimetrais, šis matavimo vienetas yra kintančio pločio ir priklauso nuo skieto tankio bei siūlų storio.

Onos Mortūnienės *divonas,* austas rinktine technika. Šia technika austi audiniai šilų Dzūkijoje vadinami *parinkciais*, *parinkciniais*, *dzvinyciniais*. Kašėtų k., Kaniavos sen., Varėnos r. 2022 m. R. Pledo nuotrauka

aik, suskaičiuosi.“ Nu ir su mamu aprieciam[43]. Pirmiausia mama stovi prieg to velano[44] su tuoj asnavu, o aš jau ca už stovų. Nu tai sako: „Onyte, cik va gražiai išdėscyk tuos siūlalius, kad nebūt suskeršavojį[45] koki, kuo geriau juos išlygink.“ Nu ir apriecam, ir tadu sako: „Nu aik jau, dukrala, dar verk nycysa.“ Nu tai mama dar parodė, kap raikia insverc. Nu nelabai man iš pradzių sekėsi. Bet paskui išmokau.

O jau skietan, nu tai žinai, jau mamos ne tos akelės, jau mano jaunõs ir visa, nu tai zaprasto ten, kur skietan sumest, kas ten. Jau cik žiūri, kad nelikt tuščios struscies[46], ir jau paskui, daugiausia tai mama pradzioj dar ca užmazgo[47]. Šaudzyklas turėjom dar dziedulio padarytas, labai smagias.

Nu ir pradedam ausc. Nu tai ir audėm, aš gi va rodiau dař tų divonų. Nu tai klausykia, mano antras divonas. Ir apsirietėm cik dzvi sienas. Sako: „Onyte, raikia, sako, pradziai, cik nor dzvi, pažūrėsim, kas ca gausis.“ Nu tai ca va kaimynka, daug už mane vyresnė, ta atajo ir man parodė... Tai kad ten nieko sudėtyngo! Kad ciej rinkciniai, ca su tom lanteļėm. Mama kylodavo tų lanteļį, o aš už stovų sėdėjau. Nu o paskui sudėtyngus audiau, net ir šimtas penkiasdešims tų virvukių – klausyk, jau cia sudėtyngi raštai. Tai būna ketvirtadalis divono, kol’ sudedi tas virvukes, išrenki

43 *Apriesc* – įriesti metimą į metmenų veleną.

44 *Velanas* – metmenų velenas.

45 *Suskeršavojis* – susipainiojęs, susimaišęs.

46 *Struscis* – skieto tarpudantis.

47 *Užmazgyc* – per skietą pervertus metmenų siūlus pririšti prie audeklo lazdelės, kuri audimo staklių prijuostės pagalba yra pritvirtinta prie audinio veleno.

raštų. O paskui, klausykia, jau grįžči atgal', tas virvukes išmėtai, ir jau kita pusė gaunasi. Tai jau reiškia, gaunasi pusė divono. O paskui tai jau iš kitų ca prisižūrėjom, jau pasdarė gudrybių daugiau, jau tų virvukių nemėtėm.

O iš kur raštus gaudavot? Taigi tų raštų ana visokių būdavo.

Iš planelio verdavom. O ciej planeliai – tai vienos per kitas. „Ar turi tį, Maryte, ar tį, Birute, tokio ir tokio divono planelį? Nu tai jei turi, ar duosi man?" „Nu tai duosiu, o kap aš neduosiu?" Raštus daugiausia tai va iš Kašėtų. Nu tai parsineši tų planelį ir pasdarai raštų. Nu klausyk, iš planelio tai nėra tį labai sudėtynga susverc.

O kas Jumi, tetula, buvo langviausia ir labjausiai pacikdavo ausc?

Nu ką aš žinau, nu aš tai daugiausiai esu priaudus va šitų parinkcinių, dvinycinių. Kas cia per dzvi nycis užsirengt – ca labai paprasta ir labai greita. Šašanycius[48] audiau, keturnycius audiau.

Nu. O kai moki tų raštų rinkc, tai ten nieko sudėtyngo nėra. Nu jau, sakykime, kokius šašanycius – jau tį šašos nycys, jau tį, klausykia, daugiau biškį reikia galvos pasukc. Ir suverc, ir visa, jau ten daug daugiau...

O su kuo labjau pacikdavo ausc – su linais, su šilku ar su vylnu?

Aukseli, linas gerai ausc. Gražai darosi kraštas, klausykia, o šilkas... Nu šilkas raikia, kad būt ir kraštas dailus, kad tos kilpukės būt dailios. O linas tep netraukia, su linu gerausia, bet tai kur to lino, aukseli, kad mes mažai jo turėjom. Daugiausia šilkai. O kur vylna – jau paskui gi avių nelaikėm. O kap tų vylnų gauc? Kad jų, tų vylnų, nepirkom. Kad jų ir nebuvo. Nu daugiausia šilkai – iš fabrikų nešė, klausykia.

O kų daugiausia audėt?

Visa audiau: divonus, maišus, takus, užuolaidas. Abrūsų, gėlala, cik vienų – vienų pastovų[49], klausykia, išaudiau. Daugiausia divonus.

O tai iš kur siūlų gaudavot? Taigi šiciek siūlalių raikia.

Aukseli, iš Kauno, iš fabrikų nešė, klausykia, po kaimus tį nešiojo visa! Nu tai kaip seniau, tai vadzinos bovelnos ciej plonukai siūlai. Nu tai iš tos bovelnos, aukseli, jų atnešdavo matkuosa[50]. Ir jų išvyniodavom an rakecų[51], klausykia, nu ir tadu kap ainam jau mesc, tai tuos rakecus susistatom. Turėjau vylnos – dar laikėm avis. O lino tai, aukseli, ne savo linus jau, linus irgi išnešdavo iš fabriko.

Ona Mortūnienė pasakoja apie verpimą. Kašėtų k., Kaniavos sen., Varėnos r., 2022 m. R. Pledo nuotrauka

O ar neteko Jum ragėc, kap mama audė būlbinius maišus, vyram kelnes kanapines ar linines?

Uojei, uojei (*juokiasi*), buvo priausta, aš ir paci audiau, klausykia. Nu tai, Mindaugai, ciem maišam tai verpdavo daugiausia iš paprasciausių tų pakulinių. Ir dabar va tai perkam sėlenas ar grūdus, ar kų, tai dabar gi visi maišai gatavi, o tadu tai, aukseli, buvo maišas – oho! Raikėjo tų maišų ir javam, ir būlbėm, ir visa.

Tai dar tuos maišus sulopydavom po bulviakasio ar ko, ir dar su kūltuve an liepto va cia, an upės nukulam, kad jiej būt švarūs, – juos labai šėnavojom[52]. Dabar aš anądien kraulinaus[53] ten viską,

48 *Šašanycis, šašanycinis* – audinys, austas šešianyte dimine technika (naudojamos šešios nytys).

49 Pastovas – į veleną suriestas ir audimui paruoštas metimas.

50 *Matkas* – siūlų sruoga.

51 *Rakecys (raketukas)* – prietaisas, ant kurio sukami siūlai.

52 *Šėnavoc* – saugoti, tausoti, gerbti, mylėti.

53 *Kraulycis* – kraustytis, krautis daiktus.

dariau tvarką klojiman, tai net pas vaikus klausiau, sakau: „Vaikai, apie keli maišai dar tų savadarbių maišų, kur reik dėt?“ Sakė: „Mama, konteinerin ir šukšlynan, kam jie, sako, tau reikalingi?“

O katruoj čėsu mesdavot, ausdavot?

Aukseli, jau metam, kap apsilaukinam viskų, jau nebūna laukuose, kap sako, darbų, jau apsitvarkį visa. Tai vienos apmetė, tai jau rytoj, va, jau pasakė, jau kita apmetė, tai jau ataina dar kita, – nu tai tep ir einam va po eiliu. Nesipykom, nieko, viskas būna kuo geriausiai.

Jau, žinokite, seniau tai audė jau per gavėnią, kad ik Velykai jau ten nesimaišytų kambaryje stovai. Jau, klausykia, stengiasi, kad iki Velykų būt jau išausta ir stovai išnešta, ir viskas, kur ca padaryta.

O kokia Jūs mylimiausia spalva ir kap Jūs tep zgrėbniai[54] tas spalvas terpu savy suderydavot?

Man tai žalia. Ir bordo nieko, ir bordo man buvo graži... Paci, iš galvos tep... Nu pataikai, Mindaugai. Nu va, prie geltono kas ca cinka? Nu va žalias cinka. Nu va bordo cinka. Paci suderini, niekas ca neataina tau deryc.

Jūs vis audėt ir audėt, ale nu va, atrodo, gi kiek tį sau raikia tų divonų: išsiaudei an vienos laškos[55], an kitos paklojai, išsiaudei kitus perskloc, nu ir viskas. O gi audėt per visas žiemas, šiciekas priaudėt. Tai kam gi Jūs ciek audėt?

Aukseli, turėjau tris vaikus. Nu tai raikia. Tai vienam sūnui, klausykia, du vienodus, tai kitam, tai inejo butan – raikia nuvežč kažkas močiutei dovanų, tai du nuvežau. Tai dukteriai per veseilių[56]... Mano sesuva jauna mirė, liko jos mergaitė našlaitė, tai aš jai kaip kraitį sukroviau.

Tai va tep ir išsidalino, Mindaugai. Sakai, kam ca ciek? Nu ne cik dėl’ savį – kad atsiranda visokių... Tai tokia buvo Vylniun mano dėdzienė, labai daug gero mūsų šeimai yra padarius, tai jai, klausyk, išaudiau ir jai du. Nu va taip laisvai ir išsidalino ciej divonai, nu.

O kap jau už stovų atsisėsdavot, tai ar jūs pavargdavot, ar pajilsėdavot labjau?

Žiūrinc kap, Mindaugai, ausi. Jei, klausykia, užsibrėžai, kad va šandien tu turi būtinai pabaigc jau tų divonų, jau tį aina in pabaigų, tos jau Velykos

Mindaugo Rasimavičiaus močiutės Onos Rasimavičienės, gyvenusios Kašėtų k., lovatiesės, dzūkų vadinamos *divonais,* austos keturnyte dimine technika. Kašėtų k., Kaniavos sen., Varėnos r. 2022 m. R. Pledo nuotrauka

ir visa, tai, Mindaugulia, cik tak tak tak tak, klausykia, ciktai su muštuvais cik čarkšt, klausykia, nu tai ir pavargsci, Mindaugai! Nuveini ciktai papietauc, klausykia, ir audzi, audzi. O jei iš lėto, neskubėdama ir dar pajilsėdama, dar ir ten nuveisi, ar pas gyvulius, ar kur, nu tai aišku, kad tep nepavargsi. Bet jei jau užsinorėsi greitai išausc ir užsibrėžus buvai, tai nu nėra, Mindaugai, labai lengvas darbas, nėra. Ten ir kojos dirba, ir rankas va, klausykia, ir muštuvai.

Ale smagu būdavo...

Labai, Mindaugai. Kai pasižiūrai, kad jau ca išaina raštas... Jau ca suvėrei, sakykim, kad ir kokį keturnytukų. Nu velnias jį žino, klausykia, kap tį rinkai iš to plano žiūrinc, kap ca ausis, kap ca pasdaris tan raštan, ar nebus, klausykia, kokių klaidų. Nu tai, Mindaugai, kap jau pažiūri, kad ten jau gerai visa, tai tadu jau žinok, apsidziaugi! Jau tadu vis ciek nori, kad kuo toliau, tuo daugiau, jau va rytoj an velanėlio[57] apsisuko, kitųdzien jau vėl’ apsisuko, tai jau ir pusė divono. Nu, bet buvo toksai gyvenimas, klausykia.

Tai seniau gi labai daug audė, o kas šito daugiausia išmokydavo?

54 *Zgrėbniai* – dailiai, gražiai.

55 *Laška* – lova.

56 *Veseilia* – vestuvės.

57 *Velanėlis* – audinio velenas.

O seniau labai daug audė, taigi raikėjo ir apsirengc, ir pasikloc, ir vis iš to audimo. Nu tai ir buvo tos staklės pas kiekvieną, ir mokėjo austi. Nu mano mamų tikriausiai išmokė jos mama. O kas gi ją išmokė? O jau mane tai mano mama išmokė, cik jau aš neturu ko mokyc – dukra išajo in mokslus, in miestų. Nu yra gal' žmonių ir mokytų, va, kaip ir jus, klausykia, sudomina – tai ne visus. Kitus gal' ir kici dalykai sudomina, klausykia, nebūtinai kad audimas, bet...

O kap dar̃, teta, mislinat? Dargi toki čėsai, kad viso sekas[58] nuspirkc: ir užuolaidų tį, ir kokių divonų an lovos užkloc, ir takų, ir kilimų, ir abrūsų visokių razniausių[59], ko ciktais nori. Tai kam gi raikia to audzimo va tokiu čėsu?

Nu ne visi vienodai, Mindaugai, supranta. Kitas, klausykia, net ir nesupranta šito. Man sunku kałbėc nemokytai šito kultūros, sakykime, palikimo, nu praeities. O kici gi labai vercina šitai visa. Ir ca nei už ką tu jam neinpirši to pirkcinio. Jis būtent, klausykia, rankų darbą vercina. Ir nori pats pagamyc ir dar gal' kažkam ir padovanoc, gi matau per televizorių, kad ten dovanoja, ir juostų daugel' audzia, tį kiek jų išdovanoja, ir parodose, ir net užsienin nuvažuoja. Ir vercina, klausykia, kodėl' gi ne?

Nu dabar va sakykime paprastai, jau aš nukrypstu nuo temos: ir šitos va pievos. Nu tai kur sukultūrintos buvo, o kur natūralios pievos? Aš anais metais va ca ravėjau, sustojo autobusas dzidzulis dzidzulis, išlipo žmonių. Tai tadu, dar kap kartas ca gal' birželio mėnesį žydėjo šitos mūs pievos, klausykia, tai jiej ca fil'mavo, tai sakė man tas gidas jų, kad jiej sakė: „Pas mus Vokietijon nėra niekur tokių natūralių pievų." Jiems cia nuostabu. Nu tai tas pats ir su audimais.

O ar dzaugiatės, kap dar̃ kas audza? Va pas Jus ir pirkion vieni pil'muoja, kici patagrapuoja, ana gi ir pora moteriškių an lovos sėdzi, viena audza, kita nori mokycis ausc – nu vis ciek dar biskį yra, kas jauni audza, kam interesna[60].

Nu tai labai, klausykia, įdomu, labai malonu. Nu tai gerai būt, kad ca tas amatas nedingtų. Aš va, kai parodo per televizorių ar kų, tai aš labai jau pasižūrau, galvoju sau: nu va, žmonės dar audzia, ir staklės va tokios, ir, klausykia, raštus tuos matau, ir visa. Neturi jisai likc užmarštyje, raikia, kad kažkas atgaivintų, puoselėtų. Ca gi senų senovės amatas, Mindaugai, senų senovė canai!

Su Ona galėtum kalbėti dienų dienas, jos kalba liejasi kaip gaivus šaltinio vanduo, o istorijos ir gyvenimiški patarimai veja vienas kitą. Tai lyg tiltas iš praeities į dabartį. O kai Ona prakalbo apie jaunystę, visiems giliai krūtinėje kažkas nejučiomis suspurdo: „Dar jūs jauni visi, vaikeliai, brangiausi, ajajai... Kap aš jaunus žmones vercinu. Vaikeliai, ir jūs jau vercykit, jaunystė cik vieną kartą būna. Kur jaunas žmogus, tai yra brangu, tai yra pats smagiausias laikotarpis, o paskui va kiek jau begyveni, ten gi kokis gyvenimas... Ne kap jauno žmogaus, turteli... Ten ir pavasaris kvepia, ir gėlės, klausykia, cik gražiai žydzi, ir gamta graži, o dar jei insimyli, tai dar viskas gražiau būna, oi, o jetus, o jetus..."

Visi aštuoniolika „Parėdzymų" filmų yra įkelti oficialiame mūsų platformos „YouTube" kanale, kuris dar bus pildomas naujais filmais, todėl kviečiame prenumeruoti šį kanalą bei sekti mūsų veiklą, pamatyti dar daugiau audimo proceso akimirkų bei audinių nuotraukų socialiniuose tinkluose „Facebook" ir „Instagram"!

Išmaniuoju įrenginiu skenuokite šį QR kodą ir atraskite mūsų parengtą vietos audėjų vartojamų su audimu susijusių žodžių bei posakių žodyną, raštų vėrimo į nytis instrukcijas (*plenelius*), daugiau naudingų nuorodų bei sužinokite apie mūsų jau vykdytas ir ateityje dar planuojamas veiklas.

KAP STOVAI PARĖDZYCI, KOŽNA VARŁĖ – AUDĖJA

About the tradition of weaving of among the šilų dzūkai, told by the creators of the platform "Parėdzymai" and the weavers of Kašėtos and Lynežeris villages

Eglė KAŠĖTIENĖ, Raminta BERŽANSKYTĖ, Mindaugas RASIMAVIČIUS

In southern Lithuania, in Šilų Dzūkija, in the villages scattered among the forests, the old way of life, customs, and archaic weaving traditions remained the longest in Lithuania. With the disappearance of villages, this unique tradition has broken off, and the knowledge accumulated for centuries can be irreversibly lost. In 2022, fifteen short educational documentaries, two documentary ethnographic films, and one film presenting the creative team were produced in order to preserve the knowledge and pass it down to the next generations. The documented material (published on the "Parėdzymai" platform) has ethnographic, historical, educational, artistic, and anthropological value. In this publication, the stories of two weavers – Antanina Nadzeikienė from Kašėtos village and Ona Mortūnienė from Lynležeros – are published

58 *Sekas* – čia galima.

59 *Raznas* – įvairus, gražus.

60 *Interesna* – įdomu.

LIETUVOS NACIONALINIS KULTŪROS CENTRAS

PASAULIO LIETUVIŲ DAINŲ ŠVENČIŲ FONDAS

Būdas. 2023 Nr. 1 (208)

Žurnalas leidžiamas nuo 1988 metų, kas du mėnesius

Nuo 1989 m. iki 2019 m. Nr. 1 – žurnalas „Liaudies kultūra“.

Redakcijos adresas:
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Vyriausioji redaktorė

Saulė MATULEVIČIENĖ, tel. 261 34 12
e. p. saule.matuleviciene@gmail.com

Skyrių redaktoriai:

Dainius RAZAUSKAS – bendrieji kultūros klausimai, mitologija, tel. 261 31 61, e. p. dainius.razauskas@lnkc.lt

Juozas ŠORYS – etnologija, tautodailė, etninės veiklos realijos, tel. 261 31 61, e. p. jsorys9@gmail.com

Rasa KALINAUSKAITĖ – bendrieji kultūros klausimai, istorija, tel. 261 31 61, e. p. rasa.kalinauskaite@gmail.com

Maketo autorius – Rokas GELAŽIUS

Santraukas į anglų kalbą verčia Gabriella ŽIČKIENĖ

Kalbos redaktorė – Asta ŽŪKAITĖ

Redakcinė kolegija:

Prof. habil. dr. Audrius BEINORIUS, Vilniaus universiteto Azijos ir transkultūrinių studijų institutas, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Prof. habil. dr. Kazimieras GARŠVA, Lietuvių kalbos institutas, P. Viliešio g. 5, LT-2055 Vilnius

Doc. habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Habil. dr. Nijolė LAURINKIENĖ, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius

Menotyrininkė dr. Alė POČIULPAITĖ

Prof. habil. dr. Daiva RAČIŪNAITĖ-VYČINIENĖ, Lietuvos muzikos ir teatro akademija, Gedimino pr. 42, LT-01110 Vilnius

Doc. dr. Krescencijus STOŠKUS, Vilniaus universitetas, Didlaukio g. 27, LT-08303 Vilnius

Dr. Žilvytis ŠAKNYS, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Vida ŠATKAUSKIENĖ, Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Prof. dr. Vykintas VAITKEVIČIUS, Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Tilžės g. 13, LT-91251 Klaipėda

Dr. Marija ZAVJALOVA

TURINYS:

Dainius RAZAUSKAS. Vilnius – tai karalystė | **1**

Kraštovaizdžio skaitymas

Gedimino pilis ant Padievaičio piliakalnio. Pokalbis su archeologu Gintautu ZABIELA | **5**

Vykintas VAITKEVIČIUS. Gedimino sostas | **13**

Vilniaus gimtadieniui

Kaip laikaisi, senasis Vilniau? Pokalbis apie tris Vilniaus dešimtmečius | **26**

Nacionalinė Jono Basanavičiaus premija

Žvaigždininkas nuo Šventelės. Pokalbis su Nacionalinės Jono Basanavičiaus premijos laureatu Jonu VAIŠKŪNU | **53**

Moksliniai tyrimai

Dainius RAZAUSKAS. Kas bėga be kojų... per Vilnių? Tradicinis vandens tėkmės ir gyvos būtybės bėgimo gretinimas, vedantis prie naujos Vilniaus vardo sampratos | **63**

Vilius MINGILAS. Vandens įvaizdis Vlado Braziūno knygoje „Stalo kalnas“. Mitinio gyvybės ciklo analizė | **72**

Tautodailė

„Aukso vainikais“ karūnuotieji | **78**

Regionų kultūra

Kap stovai parėdzyci, kožna varłė – audėja. Apie šilų dzūkų audimo tradiciją pasakoja platformos „Parėdzymai“ kūrėjai ir Kašėtų bei Lynežerio kaimų audėjos | **85**

Viršelyje: Valdovų rūmai, Vilniaus arkikatedra bazilika ir jos varpinė. 2021 m. sausis. Gyčio Grižo nuotrauka

SPAUDOS, RADIJO IR TELEVIZIJOS RĖMIMO FONDAS

Projektą „Kultūros istorija, atmintis, tradicijos – XXI amžiuje“ remia Spaudos rėmimo fondas. Skirta 22 000 eurų.

LIETUVOS KULTŪROS TARYBA

Projektą „Etninės kultūros paveldas XXI a.: tyrimai ir interpretacijos“ remia Lietuvos kultūros taryba. Skirta 15 000 eurų.

Redakcija nereikalauja, kad diskusinio pobūdžio nuomonės sutaptų su redakcijos nuomone.

© Būdas, 2023

Steigimo liudijimas Nr. 152 | Pasirašyta spaudai 2023 02 20
Formatas 70×100/8 | Rinkta kompiuteriu. 12 sp. l.| Tiražas 1000 egz.
Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Pasaulio lietuvių dainų švenčių fondas.
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius | http://www.zurnalasbudas.lt
Spausdino UAB „Standart Impressa“, Dariaus ir Girėno g. 39, Vilnius 02189